भारतीय नेपाली प्राज्ञ

राजनारायण प्रधान

नरेन्द्रराज प्रसाई

भारतीय नेपाली प्राज्ञ : राजनारायण प्रधान

(जीवनी)

भारतीय नेपाली प्राज्ञ

राजनारायण प्रधान

नरेन्द्रराज प्रसाई

प्रकाशक : नइ प्रकाशन
पोस्टबक्स : ११४४१, काठमाडौँ (नेपाल)
टेलिफोन : ४७७१४५५, ४७७०५८०
Email : nai.com.np@gmail.com
website : nai.com.np
शुद्धाशुद्धि : लवप्रसाद भण्डारी
कम्प्युटर : आयुष्मान शाक्य
आवरण चित्र : प्रो.राजनारायण प्रधान
आवरण चित्रकार : शिशिर प्रधान
प्रथम संस्करण : २०८० साल
मुद्रक : ऋचा अफसेट प्रेस
नइ कृतिमाला : १७६
मोल : पाँच सय रुपियाँ
© सुरक्षित, २०८० (2023)
ISBN:978-9937-786-11-9
Bharatiya Nepali Pragya Raj Narayan Pradhan
A Biography of Prof. Raj Narayan Pradhan by Narendra Raj Prasai

प्यारी नातिनी
प्रकृति प्रसाईंका स्नेहमा समर्पित !

नरेन्द्रराज प्रसाई अरूलाई कुबेरले जस्तो माया बाँड्छन् । उनी साधारण मानिसलाई पनि माया गर्छन्, नेत्रविहीन युवतीलाई पनि माया गर्छन्, एउटी अपरिचित पुत्रवियोगिनी आमालाई पनि माया गर्छन्, कलाकार र साहित्यकारलाई पनि माया गर्छन् । नरेन्द्रको मायाले दलबन्दी जान्दैन, उनको मायाले जात र पेसा चिन्दैन, उनको मायाले गरिब र धनीमा साँध लाउँदैन । नरेन्द्रको माया त्यति विशाल छ जति विशाल नेपाल छ ।

• **प्रा.राजनारायण प्रधान**

प्रकाशकीय

नेपाली वाङ्मयको श्रीवृद्धिका लागि २०५२ साल माघ १५ गते नइ प्रकाशनको स्थापना भएको हो । नेपाली भाषासाहित्यको साधनाहेतु जन्मेको नइ प्रकाशन 'वसुधैव कुटुम्बकम्'को आदर्शमा आबद्ध छ । नइ प्रकाशनले परम्परागत सांस्कृतिक मूल्य, मान्यता र धारणालाई सदैव शिरोपर गर्दै आएको छ । देशदेशान्तरका प्रतिभाको सम्मान गर्नु यस संस्थाको अर्को प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

नेपाली भाषासाहित्य, कला, संस्कृति, समाजसेवा, ज्ञानविज्ञान, चिन्तन, खेलकुदलगायत अन्य विविध क्षेत्रका प्रतिभाको खोजी र तिनीहरूको अर्चनामा नइ प्रकाशन अग्रसर छ । यस संस्थाबाट निरन्तर विभिन्न सांस्कृतिक कार्यहरूका अतिरिक्त विविध ग्रन्थमालाहरूको पनि प्रकाशन भइरहेको छ ।

नइ प्रकाशन विशुद्ध नेपाली मूल्य, मान्यता र संस्कृतिलाई अङ्गीकार गर्दै नेपाली प्रतिभाका सिर्जनात्मक कौशललाई सुन्दर एवं सुरुचिपूर्ण ढङ्गले प्रस्तुत गर्नसमेत अग्रसर छ । जगत्मा जन्मेर जीवन चलाउन जमजमाउने हरेकले जन्मभूमिको जयगानमा आफूलाई समर्पित गर्नु नै उसको पुनीत कर्तव्य पनि हो । यस सन्दर्भमा वाङ्मयसेवा पनि राष्ट्रसेवाको महत्त्वपूर्ण कडी हो भन्ने भावनाले यो संस्था उत्साहित छ ।

नइ प्रकाशनको प्रस्तावनामा उल्लिखित उद्देश्यअनुरूप विविध कार्यक्रम र योजनामुताबिक प्रस्तुत कृति पनि प्रकाशनमा आएको हो ।

नरेन्द्रराज प्रसाईको नेपाली भाषासाहित्यमा सङ्गठनात्मक शैली र सिर्जनात्मक कार्य बराबरी मानिन्छ । प्रसाईको सिर्जनात्मक लेखनकार्यमध्ये जीवनीलेखनलाई मुख्य रूपमा लिइन्छ ।

नरेन्द्रराज प्रसाईद्वारा लिखित **भारतीय नेपाली प्राज्ञ : राजनारायण प्रधान**नामक जीवनीकृतिमा राजनारायण प्रधानको जीवनको महत्त्वपूर्ण तथ्यलाई सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ । नेपाली साहित्यका महारथी प्रधानको जीवनका विविध पाटाहरूका अतिरिक्त त्यस बेलाको दार्जिलिङ र त्यहाँको जनजीवनबारेको सामान्य झलकसमेत यस कृतिले समेटेको पाइन्छ । खास गरेर यस कृतिभित्र प्रधानका लुकेका, छिपेका र झन्डैझन्डै हराउन आँटिसकेका धेरै कुराहरू एकत्र पारिएका छन् । त्यसैले पनि प्रस्तुत कृति पठनीय र सङ्ग्रहणीय हुनेछ भन्ने हामीलाई लागेको छ ।

भारतीय नेपाली प्राज्ञ : राजनारायण प्रधाननामक कृति प्रकाशन गर्न पाउनु नइ प्रकाशनका लागि एउटा विशेष गौरवको अवसर भएको छ ।

• नइ प्रकाशन

विषयसूची

- भूमिका : पुष्कर लोहनी–
  दार्जिलिङको एउटा सिङ्गो व्यक्तित्व • ११
- लेखकीय–
  भारतीय नेपाली प्राज्ञ : राजनारायण प्रधान • २१

१. राजनारायण प्रधानको जन्म र शिक्षा • २९
२. राजनारायण प्रधान : क्लर्कदेखि प्रोफेसरसम्म • ३४
३. राजनारायण प्रधानको पारिवारिक जीवन • ३९
४. राजनारायण प्रधानको वैवाहिक जीवन • ४७
५. राजनारायण प्रधानको स्त्रीमोह • ५४
६. राजनारायण प्रधानको साहित्यिक मोड • ५९
७. राजनारायण प्रधानको साहित्यप्रतिको धारणा • ६४
८. राजनारायण प्रधानका मन परेका स्रष्टा • ६८
९. राजनारायण प्रधानको लेखनकला • ७३
१०. राजनारायण प्रधानको पारसमणि प्रधानसँगको नाता • ८१
११. राजनारायण प्रधानको कृतित्व • ८७
१२. राजनारायण प्रधानको नेपाल आगमन • ९४
१३. राजनारायण प्रधानको काठमाडौँ बसाइ • १०१
१४. राजनारायण प्रधानको राजा महेन्द्रप्रतिको छाप • १०७
१५. राजनारायण प्रधानको व्यक्तित्व, सोख र रुचि • ११६
१६. राजनारायण प्रधानको स्वर्गारोहण • १२२
१७. राजनारायण प्रधानका कृति • १२५

- सन्दर्भ स्रोत • १२९
- राजनारायण प्रधानबाट नरेन्द्रराज प्रसाईलाई लेखिएका चिठी • १३१
- लेखक परिचय • १६०

दार्जिलिङको एउटा सिङ्गो व्यक्तित्व

जीवनी साहित्यको शुभारम्भ मोतीराम भट्टले गरेर प्रभावशाली रूपमा सोधखोज गरी उनले भानुभक्तको जीवनी नेपाली साहित्यको अगाडि राखिदिए । मोती मण्डलीका प्रभावशाली व्यक्तित्व नरदेव पाण्डेले पनि मोतीराम भट्टको जीवनचरित्र लेखेर त्यही परम्परालाई दिगो पार्न उनी सफल भए ।

मोतीराम भट्टले छोटो समयमा धेरै महत्त्वपूर्ण काम नगरिदिएका भए नेपाली साहित्य यसरी अघि बढ्न सक्तैनथ्यो होला । जीवनी साहित्य विभिन्न रूपबाट देखिन आए तापनि यस विधा गतिलो रूपमा भने झाँगिन सकेको थिएन । यस विषयमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयजस्तो संस्थाले पनि राम्रोसँग महत्त्व दिएन । नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठानजस्तो संस्था खडा त भयो तर २०४६ सालपछि त्यहाँ प्रत्यक्ष तबरबाटै राजनीति घुसाउँदै लगियो; त्यसैले त्यहाँको काम भने सङ्कुचित रूपमा मात्र देखा पर्‍यो । अझ गोरखा भाषा प्रकाशिनी समितिको रूपमा परिवर्तन भएर देखा परेको साझा प्रकाशनको चरित्र झनै नराम्रोसँग उदाङ्गिन पुग्यो । महत्त्वपूर्ण अङ्ग र संस्थामा पुगेकाहरूको मनोदशाले त्यो पवित्र संस्थालाई नै खारेज गर्नुपर्ने अवस्थासमेत आइपुगेको थियो । तर नइ प्रकाशनहरूजस्ता जनस्तरका प्रज्ञाप्रतिष्ठानहरू सकल रूपमा उभिएका कारण नेपाली साहित्यको संस्थागत विकासमा चटचाङ नै परिहालेको आभास भने देखिएन ।

नइ प्रकाशनले जीवनी विधालाई पनि धेरै ढाडस दिएको देखिन्छ । नइबाट निजी रूपमा जीवनी विधाको विकासका लागि प्रयास भइ नै रह्यो । खास गरेर एक जना नरेन्द्रराज प्रसाई यस क्षेत्रमा लागेका हुनाले यस विधाले राम्ररी झाङ्गिने अवसर भने पाएको मान्नु नै पर्दछ । प्रसाईको विभिन्न व्यक्तिसँगको उठबस तथा आत्मीयताका साथै राष्ट्रमा कृतज्ञता देखाउने स्वभाव र साहित्यप्रति निष्ठाका कारणले नै पनि यस कामका लागि उनलाई अघि बढाउन प्रेरणा भने दिइ नै रह्यो ।

राम्रो काम अथवा नराम्रो सोचाइमा व्यक्तिको व्यक्तित्वले प्रभाव पारेको हुन्छ । आफ्नो स्वार्थमा अलमलिन पुग्नेले अरूलाई त्यही परम्परातिर धकेल्न पुग्छन् । केही नौलो काम गर्नु भनेर धेरै विद्रोहीहरू नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा निस्के । त्यहीमध्येका एक जना विद्रोही प्राज्ञ नरेन्द्रराज प्रसाईलाई पनि बिर्सन हुँदैन, सकिँदैन ।

नरेन्द्रराज प्रसाईलाई मैले प्रतिभाशाली विद्यार्थीका रूपमा सुरुमा चिनेको थिएँ । म आफैँ खरो खालको मान्छे थिएँ, छु । विश्वविद्यालयमा जागिर खाने मात्र मेरो उद्देश्य थिएन । मेरो कलमको मार त्यस बेला धेरैले खाइसकेका थिए । त्यसै कालखण्डमा नरेन्द्रराजसँग मेरो परिचय हुनुको साथै हेलमेल पनि बढ्यो । धेरैधेरै कुरा उनले मबाट सिके पनि र त्यस्तै मैले पनि उनीबाट धेरै कुरा जान्ने र बुझ्ने मौका पाएँ । साधारण खालका मान्छे भने उनी थिएनन् । सुरुमा उनको लेखाइको ताल देख्दा म आफैँ अचम्ममा पर्थें । लेखिएका मान्छेमाथि उनले व्यङ्ग्य हानेका हुन् कि उठाएर पछारेका हुन् भनेर छुट्ट्याउन पनि राम्ररी सोच्नुपर्ने हुन्थ्यो । उनका कुनैकुनै लेख बुझ्न कुनैकुनै पाठकले दुईतीन पटक पनि पढ्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो व्यक्तिसित मैले विभिन्न अवस्थामा विभिन्न किसिमले आफूलाई मित्रताको रूपमा राखिरहेँ; हाम्रो सम्पर्क भइरहन्थ्यो र कुराकानी पनि भइरहन्थ्यो । व्यक्तिगत

रूपमा धेरै कुरा सुनिन्थ्यो तर एउटा कुरा भने उनको आफ्नो पनमा विभिन्न किसिमका व्यक्तित्वको झिल्काले उनलाई प्रेरणा भने दिएको थियो । अरूको गुण लिएर आफ्नोपनमा ढाल्न सक्नु नै उनको मौलिक खुबी हो । आँटै गर्न नसकिने काममा समेत आँटिलो रूपमा देखा पर्न सक्नु नै उनको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो । उनीसँग मेरो कुरा पनि धेरै मिल्थ्यो । कहिले उनीसँग मेरो बाझाबाझ पनि पर्थ्यो र उनीबाट ममाथिका बाउँठा लेखाइहरू पनि निस्किन्थे । लेखनमा मात्र नभएर उनीबाट ठूलाठूला योजना पनि तयार हुन्थे र कुरा नमिल्दा च्यातिएर पनि फालिन्थे । मै हुँ भन्नेसँग पनि उनको चिनाजानी हुन्थ्यो तर उनी कसैसँग गल्दैन थिए, दब्दैनन् थिए । त्यस्तैहरूसँग मेरो पनि चिनजान हुन्थ्यो । मैले पनि कसैसित शिर बङ्ग्याएर र लत्र्याएर हिँड्न जानिनँ, मानिनँ ।

नरेन्द्रराज प्रसाई नपत्याउने खोलाको रूपमा नेपाली साहित्यमा देखा परे । निबन्ध र गीत लेख्थे सुरुमा उनले । काम गर्दै जाँदा पछि त उनी सबलाई हाँक दिँदै एउटा संस्थाको रूपमा नै देखा परे । उनको लेखनकै कुरा गर्ने हो भने जीवनी साहित्यमा उनले हात हाले । हात मात्र हालेनन् 'नारीचुली'जस्तो ग्रन्थै फालिदिए यस समाजका लागि । दरबारदेखि सडकसम्मको संसारलाई उनले आफ्नो किसिमले कजाउन सक्नु नै उनको आफ्नैपनको परिचयात्मक दस्तावेज हो । 'उसैको लागि' होस् वा चाँदनी शाहका बारेमा होस् त्यस बेलाको वातावरणलाई बुझ्न र बुझाउने काममा नरेन्द्रराज प्रसाईको हातले काम दिन पुग्छ ।

जीवनी पक्षका लागि सामग्री चाहिन्छ र सामग्री जुटाउने काम ज्यादै कठिन हुन्छ । त्यस्तै 'नारीचुली'को त्यो कठिन पक्षकै आधारमा नरेन्द्रराज प्रसाई र मेरा बीच केही वर्ष छलफल तन्किन पुग्यो । 'नारीचुली' छापिएपछि त्यस कृतिका विविध पक्षमा विचारविमर्श भइरहेको थियो । बिबिसी रेडियो (लन्डन)ले पनि

नेपाली समाचारमा यस कृतिलाई प्रमुख समाचार बनाएर वर्णन गरेको थियो । त्यसपछि जगदीशशमशेर राणाले नरेन्द्रराज प्रसाईको व्यक्तित्वलाई जुरुक्कै उठाएर खाल्डैमा फाल्न खोजेका रहेछन् । त्यतिखेर मैले नरेन्द्रराजलाई आँखा चिम्लेर साथ दिएको थिएँ । जगदीशशमशेर राणाविरुद्ध मैले नरेन्द्रराजको न्यायका लागि कलम नै उचालेँ र राणालाई 'चोर' लेखेर उदाङ्गो पारिदिएको थिएँ । 'नारीचुली'को अङ्ग्रेजी अनुवाद गर्छु भनेर नरेन्द्रराजसँग स्वीकृति लगेका राणाले अनूदित कृति पनि आफ्नै लेखन भनेर प्रकाशनमा ल्याएका थिए । त्यसैलाई ध्यानमा राखेर मैले २०६७ चैत १९ गते शनिबारको 'नेपाल समाचारपत्र'मा 'नारीचुलीका लेखक प्रसाई कि राणा' भनेर एउटा लामो लेखै लेखेँ । त्यस लेखले नेपाली बौद्धिक क्षेत्रमा केही हलचल मच्चाएको थियो ।

फरक व्यक्तित्व लिएर देखा परेका नरेन्द्रराज प्रसाई र म अर्थात् हामी दुईबीच केही नयाँ कुरा गर्दा र त्यसमा अग्रसर हुनुपर्दा हाम्रो समान सोचाइ हुन्थ्यो । नेपाली साहित्यको इतिहास लेखनको तर्जुमा गर्दा हामी दुईको छलफल भएको थियो र हामीले त्यसबारेका विविध योजना पनि बनाएका थियौँ । कमल दीक्षितसित कुरा नमिल्दा गणेशबहादुर प्रसाई, राजेन्द्र सुवेदी, इन्दिरा प्रसाई लगायत हामी दुवै जना अलग्गियौँ । हाम्रो योजना जगदम्बा प्रकाशनले प्रयोगमा त ल्यायो तापनि हामीले भनेजस्तो रूपमा कृतिहरू निकाल्न सकेन ।

नेपाली साहित्यको श्रीवृद्धिका लागि नरेन्द्रराज प्रसाई र मसँग योजना र कार्यक्रम धेरै छन् र यसमा हामी दुईले नै मिलेर गर्नुपर्ने कुराहरू रहेका छन् । यी काममा म आफ्नै किसिमले अघि बढिरहेको छु, सकेको गर्दै पनि छु । नरेन्द्रराज भने इन्दिरा प्रसाई र नइ प्रकाशनलगायत विभिन्न व्यक्ति तथा संस्थाको साथै सरकारसित समेत मिलेर नयाँनयाँ काम गरिरहेका छन् र अरूलाई यथेष्ट

सहयोग गरिरहेका छन् । लेखेर होस् या बोलेर होस् उनी सबैलाई लट्ठ्याउन त्यतिकै सफल पनि छन् । उनको आफ्नै किसिमको मान्यतापूर्ण शैली छ र त्यसै शैलीका कारण उनी सबैले देख्ने ठाउँमा उभिएका छन् ।

२०३५ सालतिर हुनुपर्छ बिएमा पढ्दा नरेन्द्रराज प्रसाई त्रिचन्द्र कलेजमा मेरा विद्यार्थी थिए । त्यस बेला कठिन समय थियो पारिजात र बिपी कोइरालाबारे पढाउन; दुई विचारधाराको बारेमा तौलिएर बोल्नुपर्ने हुन्थ्यो । यी विषयमा चाख लिने र प्रश्न सोध्नेमा नरेन्द्रराज पनि एक जना थिए । त्यति बेलैदेखि चिनजान भएका नरेन्द्रराज प्रसाई पछि मैले 'अर्किड नेसनल स्कुल' खोल्दा आफ्ना छोराछोरीलाई मेरो विश्वास र भरमा भर्ना गराउन आएका थिए ।

नरेन्द्रराज प्रसाई हरेक किसिमबाट आफूलाई चर्चाको शिखरमा पुऱ्याउन सफल भइरहेका थिए, छन् । खास गरेर जीवनी लेखनमा भने उनले प्रसिद्धि हात पारे । नेपालका विश्वविद्यालयहरूका प्राध्यापकहरूले समेत जीवनीकारका रूपमा उनलाई औपचारिक मान्यता दिए । नरेन्द्रराज प्रसाई इतिहास मात्र खाँदिर जीवनी लेख्तैनन्, उनको लेखाइ प्रस्ट हुन्छ, सरल र मीठो हुन्छ । सत्यतथ्य, इमानदारीपूर्णको लेखन तथा सटीक र स्वादिलो शैलीका कारण उनी सिद्धहस्त जीवनीकार मानिए । तिनै लेखकले राजनारायण प्रधानको जीवनी लेखिदिँदा सुनमा सुगन्ध भएको छ ।

राजनारायण प्रधान चानचुने खालका मानिस थिएनन् । बौद्धिक परम्परालाई नयाँ दृष्टिकोणले मूल्याङ्कन गर्न तम्सिएका तीन मूर्तिमध्येका राजनारायण प्रधान पनि एक हुन् । इन्द्रबहादुर, राई, कुमार प्रधान तथा राजनारायण प्रधानको नेतृत्वमा निस्केको 'मालिङ्गो' पत्रिकाले यो कुरालाई पुष्टि गरिसकेको छ । यी तीन व्यक्तित्वले गर्दा नै नेपाली साहित्यलाई माथि उठाउने र एउटा

नयाँ गोरेटो तयार पार्ने कामका लागि प्रेरणास्रोतसमेत बनेको छ । यी तीनै व्यक्तिसँग मेरो सम्पर्क र सम्बन्ध २०२० सालदेखि नै भएको हो । साहित्यिक फाँटलाई मजबुत पार्दै लैजान खोज्ने त्रिमूर्तिहरू पछि गएर लाखापाखा भए । साथै साहित्यको स्तरसमेत घट्ने अवस्थामा पुग्यो ।

राजनारायण प्रधानसँग त झन् बढी मात्रामा मेरो सम्पर्क र सम्बन्ध रही आयो । दार्जिलिङमा भएको गोर्खाल्यान्डको आन्दोलनताका उनी काठमाडौँ आएका थिए । त्यतिखेर म स्कुल चलाउँथेँ र उनी कामको खोजीमा थिए । त्यति बेला मेरै घरमा स्कुल थियो र तीन महिनाजति पारिवारिक रूपमै राजनारायण र म सँगसँगै जसो थियौँ । पछि उनकी श्रीमती ताराप्रभा पनि उनीसँगै नेपालमा आइन् र काठमाडौँ बस्ने क्रममा हामीकहाँ नै केही दिन बसिन् र मेरो स्कुलमा पढाइन् । उनीहरूले एकदुई पिरेड लिइदिन्थे । त्यो कठिन परिस्थितिमा बस्ता पनि राजनारायण प्रधान मलाई बौद्धिक सहयोग गर्न पछि परेनन् ।

हुन त म २०१३–०१४ सालतिर पहिलो चोटि घुमक्कडको रूपमा खर्स्याङ र दार्जिलिङ एक दिन बसेर फर्केको थिएँ । झापाको गौरीगन्जमा मेरो जग्गा थियो । त्यस बेला जाडोको समयमा मामासित म गौरीगन्ज पुगेको थिएँ । ठूलो जमिनदार थिए मेरो मामा रुद्रप्रसाद पाण्डे । एउटा मान्छेको साथ मामाले मलाई दार्जिलिङ घुम्न पठाएको हो । साथै २०२१ सालतिर एक्लै दार्जिलिङ पुग्दा ईश्वरवल्लभसित मेरो चिनजान हुन पुग्यो । लामो इतिहास छ त्यतातिरका स्रष्टासित त्यस बेलाको मेरो । त्यसै बेलादेखि साहित्यकारको रूपमा मैले आफूलाई चिनाएँ र अरूले मलाई चिन्न पुगे । कुमार प्रधानसँग त्यस बेला परिचय गराउने ईश्वरवल्लभै थिए । एक महिना ईश्वरवल्लभले आफ्नै घरको कोठामा मलाई राखे– मिन्हुलाल व्युल्डीको घरमा । त्यस बेला

ईश्वरवल्लभ ठेक्कापट्टाको काम गर्थे । धेरैधेरै गन्थनहरू छन्– त्यस बेलाको आफ्नै किसिमको इतिहास छ ।

हरेक किसिमको काममा राजनारायण प्रधान र ईश्वरवल्लभसँग मेरो मित्रताको रङ भरिँदै थियो । पछि २०३६ सालमा छोरालाई भर्ना गर्न म दार्जिलिङ पुगेँ । जगत छेत्रीसँगको मित्रताको फल थियो– दार्जिलिङमा छोरालाई भर्ना गराउनका लागि । त्यसै बेला फादर शर्मा (गोरखानिवासी)सँगको चिनजान र राजनारायण प्रधानसँगको घनिष्ठ नजिकको पनले हाम्रो लामो तथा अटुट सम्बन्ध रहन थाल्यो ।

काठमाडौँमा स्कुल खोल्ने मेरो योजनाको गुरु फादर शर्मा र म संयुक्त रूपमा रहेर स्कुल सञ्चालन गर्ने अभियान सुरु भयो । काठमाडौँमा आउनेबित्तिकै मैले मैतीदेवीस्थित एउटा घरमा 'बृहस्पति स्कुल' नामाकरण गरेपछि हामीले स्कुल चलाइहाल्यौँ । षड्यन्त्रको सिकार बन्न पुगेँ, म पहिलो प्रिन्सिपल थिएँ । बृहस्पति अर्कैलाई जिम्मा लगाएर आफ्नै घरमा 'अर्किड नेसनल स्कुल' खोलेँ– थोरै विद्यार्थी राखेर । त्यतिखेर राजनारायण प्रधान र जगत छेत्री स्वयम् मेरो घरमा बसेर सबै बन्दोबस्त मिलाइदिनुका साथै पढाइको स्तरसमेत बढाइदिने काम गरिदिए । त्यति मात्र होइन डी.आर. काफ्लेजस्ता विद्वान्लाई समेत मेरो स्कुलमा उनीहरूले नै ल्याइदिएका हुन् । बूढानीलकण्ठ स्कुलको अङ्ग्रेजीका शिक्षक तथा बेलाइतबाट तालिम लिएका काफ्ले सरको त्यस्तै अप्ठचारोले गर्दा स्कुल छाड्नुपर्ने अवस्था थियो त्यस बेला । त्यसैले मेरो स्कुलका बालबच्चा उनको अभावमा न्यास्रिएको पनि मलाई थाहा छ । साथै राजनारायण प्रधानसँग भने स्कुलका छात्रछात्रा धेरै झुम्मिने गर्थे । आफ्ना विद्यार्थीलाई माया गर्ने राजनारायणजस्ता शिक्षक मैले देखेकै थिएन भने पनि हुन्छ । विद्यार्थीलाई पढाउन, पठनपाठनमा लगाउन तथा मनैबाट स्नेह गर्न पनि सिपालु थिए राजनारायण प्रधान ।

राम्रो निबन्धकार, नर्थ प्वाइन्टको कमर्सका मुख्य मान्छे तथा नर्थ बङ्गालका ख्यातिप्राप्त मार्क्सवादी नेता माइला बाजेका ज्वाइँ थिए– राजनारायण प्रधान ।

राजनारायण प्रधान झन्डै छसात वर्ष जति काठमाडौँ बसेका थिए– सोझै नभने पनि खास गरी राजनैतिक कारणले उनी काठमाडौँ आएका थिए । काठमाडौँमै स्थायी बस्ने नियत भने उनीमा थिएन । सबै तहका मानिससँग हेलमेल भए पनि विश्वास प्राय: कसैलाई गर्दैन थिए । ईश्वरवल्लभ, मत्स्येन्द्र प्रधान, नगेन्द्र शर्माहरू काठमाडौँमा थिए तर उनी केही समय मकहाँ नै बसे । धेरै उपदेश र ज्ञान मैले उनीबाट पाएँ । मैले पनि जानेजति कुरा उनलाई सुनाउने गर्थें । उनी विशेष गरेर साहित्यकै कुरा गर्ने र सुन्ने चाहना राख्थे ।

राजनारायण प्रधानको नरेन्द्रराज प्रसाईसँग पनि धेरै नै राम्रो सम्बन्ध थियो र प्राय: बेलुका एकदुई पेग रक्सी उतै खाएर पनि मकहाँ आउँथे । पछि एक दिन उनले नरेन्द्रराजकहाँ मलाई पनि लिएर गए र त्यहीँ एकदुई पेग खुवाए । स्कुल खोलेर बसेको मान्छेलाई स्कुलभित्र बसेर रक्सी खान डर त लाग्ने नै भयो । तर यस मामलामा उनको चलाखी थियो र रक्सी खानेबारेको व्यवस्थापन कसरी गर्ने भन्ने कुरामा उनी कुशल थिए । केही पटक नरेन्द्रराज प्रसाई पनि रहेर मकहाँ रक्सी खाने योजना भयो । एक चोटि शनिबारको दिन पारेर यस्तो कार्यक्रम तयार भयो र त्यसमा मत्स्येन्द्र प्रधान पनि समावेश भए । मच्छेन्द्रले पछि दुईचार महिना मेरो स्कुलमा पढाए र स्कुल खोल्ने तरिका सिकेर उनले काठमाडौँमा आफ्नै स्कुल चलाउन थाले ।

राजनारायण प्रधान लेखक मात्र थिएनन् । उनी नर्थ प्वाइन्टको शिक्षक मात्र पनि थिएनन् । उनी एउटा सफल राजनीतिज्ञको साथसाथै कूटनीतिज्ञ पनि थिए । स्वाभिमानी तथा सरल स्वभाव भएका राजनारायण प्रधान सबका लागि प्रिय पात्र थिए । उनीसँग

मेरो दोस्ती पछिसम्म पनि रहिरह्यो । काठमाडौँबाट दार्जिलिङ गएपछि उनले साधारण खालको सामाजिक पत्रिका निकाले र त्यो मलाई पठाइरहन्थे । साथै लामो चिठी लेख्नुको सट्टा छोटो दुईचार हरफ लेखेर आत्मीयता जाहेर गर्ने उनको नयाँ तरिका थियो । नरेन्द्रराज प्रसाईले पनि धेरै पछि थाहा पाए राजनारायण प्रधान र मेरो बीचको स्तरीय सम्बन्ध कस्तो थियो भनेर । गहिराइमा पुगेर खोतल्न त समय धेरै लाग्छ जसलाई पनि, नरेन्द्र पनि यसबारे खोतल्न चुकेका देखिएका छैनन् ।

राजनारायण प्रधान एउटा राम्रो विश्लेषक थिए । राजदरबारदेखि साधारण मान्छेसम्मको नाडी छामेर उनी दार्जिलिङ फर्के । उनलाई सबैतिर पुऱ्याउने र चिनाउने नरेन्द्रराज प्रसाई एउटा सकल माध्यम थिए । साधारण किसिमले हेर्दा तर नरेन्द्रराजसँगको सम्बन्ध भिन्दै थियो अरूको भन्दा । राजनारायण र नरेन्द्रराज सँगसँगै भएको म पाइरहन्थेँ ।

नरेन्द्रराज प्रसाईले मलाई राम्ररी बुझे र नरेन्द्रराजलाई बुझ्ने मौका पाएँ मैले पनि । कति कुरा सतहमै छन् पछि खुल्दै पनि जाला । हामी दुईबीचको अनुसन्धान लेखनका लागि एउटै मत रहेको छ । नरेन्द्रराजले नेपालको घेराभित्रको गहिराइ छोएका छन् । मसँग भने दार्जिलिङको फेरोदेखि काठमाडौँसम्मको पनि अनुभव छ । त्यसै बेलादेखि मैले चिनेका र बुझेका राजनारायणको जीवनीकृतिको पाण्डुलिपिले मलाई राजनारायणभित्र घुमाइरहेको मैले पाएँ ।

'भारतीय नेपाली प्राज्ञ : राजनारायण प्रधान' लेखेर नरेन्द्रराज प्रसाईले स्तुत्य काम गरे । यस कृतिभित्र जति पस्यो त्यति नै राजनारायणप्रति पाठकको मोह बढ्दै जान्छ भन्ने देखियो । भाषाशैली नरेन्द्रराजको आफ्नै मौलिक छ र लेखनकलामा चमत्कारीपन छ । यस कृति पढ्दै जाँदा कतै हाँस्नुपर्ने र कतै आँखा भिजाउनुपर्ने तथ्यले नरेन्द्रराज प्रसाई राजनारायण प्रधानका सक्कली चेला हुन् भन्ने

अनुभूति हुन्छ । यस कृति लेखनले नरेन्द्रराजको लेखकीय व्यक्तित्वलाई थप उचालेकै छ र राजनारायणलाई पनि राम्ररी स्थापित गरेको रहेछ भन्ने मैले ठम्याएँ ।

'भारतीय नेपाली प्राज्ञ : राजनारायण प्रधान'को पाण्डुलिपि पढ्दै जाँदा मैले राजनारायणका विगत सम्झँदै गएँ । एउटा सरल प्रकृतिको सज्जन प्राज्ञलाई कलमले उठाएर कसरी जीवित बनाउँदो रहेछ भन्ने सकल प्रमाण प्रस्तुत नरेन्द्रीय लेखनले उजागर गरेको छ । यो पुस्तक राजनारायण प्रधानको जिन्दगीको सेरोफेरो हो तापनि राजनारायणबारे अझै लेखिनुपर्छ भन्ने मेरो मान्यता छँदै छ ।

नरेन्द्रराज प्रसाईले बुझे राम्ररी नै ! मैले लेखी टोपलें । पाठकले के भन्छन् कुन्नि ! मलाई थाहा छैन । दार्जिलिङको पृष्ठभूमि अझै खुलेको छैन; तर रक्सीको गन्ध मभित्र ताजै छ ।

२०८० असोज ७ गते

• पुष्कर लोहनी

भारतीय नेपाली प्राज्ञ : राजनारायण प्रधान

प्राध्यापक राजनारायण प्रधान मेरो जीवनीलेखनका गुरु हुन् । उनैले लेखेका जीवनीकृति पढेर, उनैसितै घनिष्ठता गाँसेर र उनैसँगको अविरल सङ्गतका कारण मैले जीवनी साहित्यमा पनि हात हालेको हुँ । वास्तवमा राजनारायणसँगको मेरो हेलमेलका कारणले नै मैले चालिस वर्षअघिदेखि जीवनी लेख्न थालेको थिएँ र नै म आज उनैको पनि जीवनी लेखक भएको छु ।

राजनारायण प्रधानसँग मेरो अति नै आत्मीयता बढ्यो र क्रमश: हामी सर र चेलाबाट दाजुभाइमा रूपान्तर हुन थाल्यौँ । दाजुभाइ पनि कस्ता भने हामी सहोदरीजस्तै थियौँ । हामी खूब मिल्थ्यौँ र एकअर्कामा आँसुहाँसो पनि बाड्ने गर्थ्यौं । राज दाइका जिन्दगीका धेरै दुक्खसुक्ख मैले सुनेको छु र मेरा दुक्खसुक्ख पनि उनले सुनेका छन् ।

राजनारायण प्रधानसँगको सात वर्षजतिको मेरो बसउठका कारण 'भारतीय नेपाली प्राज्ञ : राजनारायण प्रधान' लेख्न मलाई त्यति भार परेन । किनभने उनीबाटै मैले उनीबारेका विविध तथ्यहरू प्रशस्तै लिइ नै सकेको थिएँ । त्यतिले नपुगेर उनका जेठा छोरा शरत् र कान्छा छोरा शिशिरबाट पनि मैले मसँग अपुग भएका केही जानकारी पाउन सकेँ । साथै राज दाइसँग नजिक रहेका व्यक्तिहरूसँग पनि मैले आवश्यक तथ्यहरू सङ्कलन गर्न सकेको हुँदा यस कृतिलाई यसरी प्रस्तुत गर्न मलाई सहज भएको हो ।

राजनारायण प्रधान मलाई माया गर्ने मात्र होइन; सिकाउने काम पनि गर्थे, उनका विगतका सङ्घर्षका विविध कुरा गर्थे र मलाई सधैँ उमङ्गित हुने मन्त्र सिकाउँथे । वास्तवमा उनैको स्नेहमा बाँधिएर म पनि उत्साहको शिखरमा चढ्दै थिएँ ।

हरदिन राज दाइ र म सँगै खाना खान्थ्यौँ । मेरो घर उनले आफ्नै घरजस्तो ठान्थे । मेरो घर पसेपछि उनलाई कुनै कुराको धक हुँदैनथ्यो । उनले दार्जिलिङमा मच्चिएको गोर्खाल्यान्डको आतङ्क साम्य नभई नफर्कने निर्णय गरेपछि हामी उनको जागिरको खोजीमा लाग्यौँ र उनले काम पनि पाए । त्यसैले केही महिनापछि नै उनी आफ्नै डेरामा बस्न थाले । तर म उनीसँग जति बसेँ, धेरै रमाएको थिएँ र उनी पनि मसँग जति बसे साह्रै खुसी भएर बसेका थिए । त्यसबीच मैले नजिकैबाट उनलाई धेरै पढ्न पाएको थिएँ ।

राजनारायण प्रधान भन्नु नेपाली साहित्यका महारथीको नाउँ हो । उनी जीवनीलेखनका बादशाह थिए । उनी विश्वका प्रेरक व्यक्ति खोजेर ल्याउँथे र उसबारे कोर्न थालिहाल्थे । एक पटक उनले महेन्द्रको जीवनीको पाण्डुलिपि देखाउँदै मलाई भनेँ– ‘भाइ यो एक पटक पढ न !’ मैले पढेँ र उत्तर दिएँ– ‘हामी नेपालमै जन्मेका, नेपालमै बसेका र नेपाल नै कर्मभूमि बनाएका नेपालीले पनि महेन्द्रलाई यति नजिकबाट चिनेका रहिनरहेछौँ । दाजुको लेखनलाई त मैले मानेँ । हजुरले नेपाल आमाले नभुल्ने कृत्य तयार गर्नुभयो ।’ मैले यति भन्दानभन्दै राज दाइका आँखा टिलपिलाइसकेका थिए । वास्तवमा कलम मात्र संवेदनीय नभएर उनको मन पनि कमलो थियो । उनी भन्थे– ‘म पनि भक्तपुरे नेवार हुन्थेँ । तर मेरा बुबाको कर्मभूमि भारत नै भयो । यति हुँदाहुँदै पनि म जे छु, भारतले नै मलाई यतिको बनायो । भारतसँग म ऋणी छु । त्यहाँ म नेपाली गोर्खाली भएर शिर ठाडो पारेर नै आफ्नो जीवन चलाई आएको छु ।’

राजनारायण प्रधान मलाई धेरै माया गर्थे । मसँगको उनको माया बढी भएर नै होला कहिलेकाहीँ उनी मसँग डराउँथे । उदाहरणका लागि भन्ने हो भने उनी काठमाडौँलाई बिट मारेर मलाई भेट्तै नभेटी दार्जिलिङ फर्केका थिए । त्यसै प्रसङ्गमा उनले मलाई उतैबाट चिठी पठाएका थिए– 'भाइ ! मैले तिमीलाई भेट्ता रोक्छौ भनेर मैले भेट्न सकिनँ ।' अनि दु:खको कुरा उनले मलाई लेखेको त्यही चिठीचाहिँ हराएर मैले यस कृतिको परिशिष्टमा राख्न सकिनँ । उनले मलाई लेखेका चिठीहरू एउटा फाइलमा राखेको जस्तै लाग्छ; तर अहिलेसम्म केही चिठीहरू मैले फेला पार्न सकेको छैन । उनी मलाई छलेर दार्जिलिङ फर्केको र त्यहाँबाट उनले लेखेको चिठीको प्रत्युत्तरचाहिँ मलाई दिन पनि मन लागेन । तर मैले उनलाई चिठीहरूचाहिँ पठाइरहन्थेँ । त्यसरी पठाएका चिठीमध्ये मैले एउटा चिठीचाहिँ 'नमस्कार'नामक मेरो चिठी निबन्धसङ्ग्रह (२०५८) मा पनि प्रकाशित गरेको थिएँ । त्यस सङ्ग्रहको पृष्ठ ९६–९७ मा 'मेरा बैगुनी दाजु' शीर्षकमा मैले राज दाइलाई लेखेको चिठी यही नै थियो–

आदरणीय दाजु राजनारायण प्रधानज्यू
सादर नमस्कार !

दाजुले लेख्नुभएको १३.११.२००० को पत्र मणिकमल क्षत्रीहस्ते आजै पाएँ । कसैकसैले लेखेको चिठी पढ्दा मात्र पनि कति खुसी लाग्छ । साँच्चै हो दाजु ! म दाजुको चिठी पढेर रमाउने एउटा भाइ हुँ । मलाई डा.तुलसी गिरीको भाषण, डा.ईश्वर बरालका अक्षर र हजुरको चिठी साह्रै मन पर्छ । हजुरको चिठी त म प्राय: दोहोऱ्याएर पनि पढ्छु । आज प्राप्त चिठी पनि म दोहोऱ्याउन बाध्य भएँ ।

मलाई हजुरसँग साह्रै चित्त दुखेको थियो । त्यसैले हजुरका चिठी पाइरहँदा पनि मलाई प्रत्युत्तर दिन मन लागेको थिएन; तर आज दाजुको चिठी पढेर दु:खित हुँदै चिठी लेखिरहेको छु । 'काठमाडौँबाट आउँदा गाडी पल्टेर झन्डै मरियो' भन्ने दाजुका शब्दले म पानीपानी

भएँ । भगवान्को वरप्रसाद दाजुका शिरमा नपरेको भए म कति रुन्थैँ हुँला !

मलाई दाजुको चिठी मात्र होइन, दाजुको व्यक्तित्व नै मन पर्छ । त्यसैले मैले नै ढिपी गरेर दाजुलाई काठमाडौँ ल्याएको पनि थिएँ । तर मेरो दुर्भाग्य नै भनौँ, पाँच वर्षसम्म काठमाडौँ बसेर फेरि मलाई नभेटी दाजु दार्जिलिङ नै फर्कनुभयो । मलाई सोधेको भए के म दाजुलाई रोक्थैँ ? दार्जिलिङ लाग्दा दाजुले मलाई भावुक चिठी छोड्नुभएछ, म त्यही पढेर रोएँ । त्यसपछिका चिठीहरू पनि पढ्दै राख्तै गरेको छु, तर हजुरलाई जबाफ पठाउन मन लागेको थिएन । आज फेरि चिठी लेखिहालेछु; यो चिठी लेख्ता म अलिअलि खुसी छु र अलिअलि दु:खी पनि छु । हजुरजस्ता कठोर, निष्ठुरी र बैगुनीसँग मैले भावना टाँसेर आफ्नो मन नै भरङ्ग बनाउनुपऱ्यो । कुनै बेला एउटा रुने, हाँस्ने मेरो आधार हजुर नै त हुनुहुन्थ्यो नि !

हिजोआज बिजुली कतिको खाइन्छ ? बिजुली खाएरै शङ्कर दाइ, भूपी दाइ, नारायण दाइ, अरुणा दिदी, कटुवाल दाइ, गोपाल दाइ, अग्निराज दाइलगायत अगमसिंह गिरी र रूपनारायण सिंह पनि अगि लागे । यो सबै घटना छर्लङ्गै देख्तादेख्तै हजुरले किन गति छाडेको ? दाजुलाई मैले रक्सी नखानुस् नै भनेको होइन । म पनि रक्सी खान्छु । हामीले रक्सी खानुपर्छ, तर हामीलाई रक्सीले खानु हुँदैन । कहिलेकाहीँ एकान्तमा बसेर चट्ट रक्सी खाएर आनन्द लिनुमा र दिउँसै टिल्ल परेर सडकमा रल्लँदै हिँड्नुमा कति फरक हुन्छ ?

साहित्यमा म दाजुको विद्यार्थी हुँ । धेरैले मलाई राजनारायणको शैलीबाट लेख्छस् पनि भन्छन् । दाजुकै शैली समाउन पाए त म स्वर्ग नै पुगिहाल्थैँ, तर मेरो लेखनीमा हजुरको पनि केही प्रभाव परेको चाहिँ म मान्छु । वास्तवमा मन पर्ने लेखकको प्रभाव नपर्नु भन्ने पनि त केही छैन नि !

अब म 'नेपाली सङ्गीतका शिखर'नामक जीवनीसङ्ग्रह छाप्ने जमर्को गर्दै छु । यहाँ एकातिर मलाई गाली गर्नेको पनि म ताँती नै देख्दै छु । गाली गर्नेहरूको जतिसुकै ताँती भए तापनि म मेरो कर्ममा अटल छु । वास्तवमा गाली त मेरा लागि प्रेरणा हो । जन्मेदेखि नै गाली खाएर नै नरेन्द्रबाट म अहिले नरेन्द्रराज प्रसाई हुनहुन थाल्दै छु । पहाड ताप्लेजुङबाट ढुङ्गाको सिरानी लगाएर भुइँमा सुत्तै खाली खुट्टा हिँड्दै आएको मान्छेले गाली नभेट्ता त के बिर्से, के बिर्सेजस्तो अथवा त्यस्तै गालीको तलतल पो लाग्दो रहेछ । हुँदाहुँदै अब त गाली मेरो साथी भएको छ; गाली नभेट्ता मलाई मेरो यात्रा अधुरो लाग्न थालेको छ ।

दाजुले पठाउनुभएको दार्जिलिङ डायरी पाएँ । दाजुको कुरा मलाई ठिकै लाग्यो– 'अस्पताल त्यो ठाउँ हो जहाँ रोगी निदाइसकेपछि नर्सले उसलाई उठाएर सुत्ने गोली दिन्छिन् ।' त्यो विडम्बना हो वा यथार्थ के हो ? वास्तवमा त्यो जीवनको एउटा परिभाषा हो । त्यसै परिभाषाले मलाई पनि कुल्चिरहेको छ । त्यस कुल्चाइभित्र पनि म जीवनको एक प्रकारको मिठास भेट्छु । त्यसै दर्शनको आडमा बसेर आज मैले दाजुलाई मेरो भावना ओकल्न सकैं । पत्र पाऊँ; नत्र दाजुलाई भेट्न पाऊँ ।

मिति : २०५७ मङ्सिर १८ गते

आज्ञाकारी भाइ

(नरेन्द्रराज प्रसाई)

•

राज दाइ र मेरो जीवनका मोडहरू धेरै थिए । हामी भेटिएपछि हामीलाई छुट्टिन पनि गाह्रो हुन्थ्यो । खास गरेर उनी डेरा लिएर बेग्लै बसेपछि हाम्रो गाँस र वास पनि बेग्लै हुन थालेको थियो । वास्तवमा हामी एकअर्कासँग कुरा गरेर अघाएको मलाई थाहै छैन । हाम्रा कुरामा धेरै आँसु मिसिएका हुन्थे । सायद हामी दुवै जना घरको पीडामा रहेका कारण हाम्रा कुरा पनि मिल्ने गर्थे । त्यति मात्र होइन हामी दुवै जना खुलस्त थियौँ । राज दाइलाई भेटेपछि म मेरो

आन्द्राभुँडी फर्काउन थाल्थेँ र उनी पनि मसित रिट्ठो नबिराई सबै कुरा भन्ने गर्थे । कहिलेकाहीँ रक्सी खाएको बेला त हामी विगत कोट्टचाएर रुने पनि गर्थ्यौं

राज दाइसँगको मेरो जीवनकथा जति लेखे पनि सकिँदैन जस्तो मलाई लाग्छ । भनौँ; लेख्तै जाँदा हामी माझमा सूक्ष्म या साना, मसिना कुराहरूको बेग्लै चाङ लाग्दै जान सक्छ । यति हो, उनको र मेरो आत्मीय सम्बन्धका कारण **भारतीय नेपाली प्राज्ञ : राजनारायण प्रधान**लाई मैले यस रूपमा ल्याउन सकेँ । यति हुँदाहुँदै पनि मैले मेरो जीवनीलेखन धर्मलाई भने मासेको छैन । भनौँ; राज दाइको जीवनको सेतो, कालो दुवै पक्षलाई समेत मैले जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरेको छु ।

•

मैले कुनै बेला प्राध्यापक पुष्कर लोहनीलाई नेपालका सलमान रुस्दी अथवा भनौँ कडा, निर्भीक र खरो लेखक भनेर पनि लेखेको थिएँ । साथै उनी मलाई त्रिचन्द्र कलेजमा स्नातक पढाउने गुरु पनि हुन् । उनै मेरा आदरणीय गुरुले **भारतीय नेपाली प्राज्ञ : राजनारायण प्रधान**को भूमिका लेखेर मेरो यस ग्रन्थको महिमा बढाइदिएका छन् ।

•

मेरो जीवनीलेखन पद्धतिलाई जीवन दिने काम मेरी गुरुदेवी इन्दिरा प्रसाईबाट भएको छ । मेरो एकल जीवनी लेख्ने क्रमको सुरुवात 'पारिजातको जीवनकथा'बाट सुरु भएको हो । त्यसै बेलादेखि हरकृतिको पाण्डुलिपि पढेर मेरो लेखकीय सिद्धान्त, शैली र प्रस्तुतिको बढाइँचढाइँ गर्ने काम सर्वप्रथम इन्दिरा प्रसाईबाटै हुने गरेको छ । त्यसैले म फुर्केर आफ्नो ठाउँ सम्याउँदै अघि हिँडिरहेको पनि हुन्छु । अब त जीवनीलेखन मेरो नशामा परिणत भएको छ । त्यसैले गीत र निबन्धलेखनलाई सकेसम्म थाँती राखेर पनि म यतैतिरको बाटो हिँड्न पल्केको छु ।

• नरेन्द्रराज प्रसाई

भारतीय नेपाली प्राज्ञ : राजनारायण प्रधान

राजनारायण प्रधानको जन्म र शिक्षा

लक्ष्मीनारायण प्रधानको जन्म १९५७ सालमा भएको थियो । उनी नेपालको भक्तपुरका बासिन्दा थिए । उनले सानैमा आफ्ना आमाबुबा गुमाएका थिए । अनि उनी आफ्नी दिदी शारदा प्रधानको संरक्षणमा भक्तपुरको आफ्नै घरमा बसेका थिए । दिदीसँग मनमुटाव भएपछि उनले आफ्नो घर त्यागेर पाखा लागेका थिए । त्यसपछि उनी कामको खोजीमा लागे । कतै काम नपाएपछि सोह्रबर्से अल्लारे लक्ष्मीनारायण भक्तपुरबाट मुगलान जानेहरूका पछिपछि लागेर हिँडेका थिए ।

लक्ष्मीनारायण प्रधान १९७३ सालमा दार्जिलिङ सहरमा पुगेका थिए । त्यहाँ पुगेपछि उनले आफूले सोचेको भन्दा राम्रो काम पाएका थिए । अनि नेपाल नफर्कने सङ्कल्पमा उनी त्यतै बसेका थिए । उनी त्यहाँ राजभवनका कर्मचारीका रूपमा कार्यरत थिए । पदको हिसाब गर्ने हो भने उनी राजभवनमा पिउनको काम गर्थे । उनको काम मन पराएर राज्यपालले दार्जिलिङबाट कोलकातामा आफूसँगै उनलाई लगेका थिए । भारत पुगेपछि लक्ष्मीनारायण कहिले पनि नेपाल फर्केर आएनन् । उनको गरिखाने ठाउँ भारत नै भयो । उनी त्यतै रमाए र त्यसै ठाउँमा उनले घरजम गरे ।

लक्ष्मीनारायण प्रधानको बिहे उमेर छिप्पिएपछि दार्जिलिङमा भएको थियो । उनकी पत्नी जयलक्ष्मी प्रधानको माइती भने सिक्किम थियो । जयलक्ष्मी करुणाकी खानी थिइन् । त्यसैले बिहे गरेपछि

लक्ष्मीनारायणले अकल्पनीय रूपमा नयाँ जीवन पाएको अनुभव चाखेका थिए । उनले पछिसम्म राजनारायण प्रधानलाई भने– 'तेरी आमा ल्याएपछि मैले जीवनको हरियाली पाएँ । त्यसपछि मेरा विगतका सबै दुक्खहरूले पनि मलाई घोच्न छोडचो ।'

लक्ष्मीनारायण प्रधान र जयलक्ष्मी प्रधानको बिहे भएको पाँच वर्षपछि अर्थात् १९९० सालमा भोटु प्रधान दार्जिलिङमा जन्मेका थिए भने त्यसको दुई वर्षपछि राजनारायण प्रधानको जन्म भएको थियो । उनको जन्मचाहिँ कोलकातामा भएको थियो । अनि उनी १९९२ पुस १५ गते जन्मेका थिए । राजनारायण जन्मेको दुई वर्षपछि लक्ष्मीनारायण र जयलक्ष्मीका कान्छा छोराका रूपमा भरत प्रधान जन्मेका थिए । भरतको जन्म दार्जिलिङमा भएको थियो ।

राजनारायण प्रधानको शिशु र बाल्यकालमा 'कलकतु' नाउँ थियो । कोलकातामा जन्मेकाले यिनलाई कलकतु भनिएको थियो । पछिसम्म पनि यिनलाई कसैले कलकतु भनेर बोलायो भने उनी दङ्ग पर्थे । उनकी आमा जयलक्ष्मी प्रधानले चाहिँ आफू बाँचुन्जेल उनलाई कलकतु नै भनेर बोलाउने गर्थिन् ।

राजनारायण प्रधानको जन्मपछि यिनका बुबाको जागिर कोलकाताबाट दार्जिलिङमा सरुवा भयो । त्यसपछि यिनकी आमा जयलक्ष्मी प्रधानले आफ्ना छोराहरूलाई पनि दार्जिलिङ नै पुऱ्याइन् । त्यही क्रममा राजनारायण पनि त्यहीँ बढे । अनि यिनको शिशु शिक्षाको आरम्भ पनि दार्जिलिङबाट नै भयो । त्यसपछि पनि उनको पढाइ त्यसै ठाउँमा नै भयो

राजनारायण प्रधानका बुबा सानो पदका जागिरे भएकाले यिनका हाकिम जताजता जान्थे उनलाई पनि त्यतात्यता लान्थे । हाकिमकै हैकमअनुसार उनले आफ्नो जागिरमा पर्याप्त समय दिनुपर्थ्यो । आफ्नो कार्यालयमा समय दिनुपर्दा यिनको काँधमा घरव्यवहार न्यून हुन्थ्यो ।

त्यसैले राजनारायण आफ्नी आमाकै रेखदेखमा हुन्थे । सानैदेखि यिनले आमा जयलक्ष्मी प्रधानको प्रत्यक्ष संरक्षण र गतिलो स्नेह पाएका थिए ।

पढ्न, लेख्नमा सानैदेखि राजनारायण प्रधानको लगाव थियो । घरपरिवारमा मेहनतीमा यिनको नाउँ चलेको थियो । यिनले निक्कै मेहनत गरेर दार्जिलिङमा आफ्नो पढाइलाई तेजिलो बनाएका थिए । सानैदेखि निर्धक्क बोल्ने, हाँस्ने, खेल्ने भएकाले यी त्यस ठाउँका प्रिय बालकमा रूपान्तर भइसकेका थिए ।

राजनारायण प्रधानको पढाइमा यिनकी आमा जयलक्ष्मीले अत्यन्तै चासो राख्थिन् । छोराले पढ्नुपर्छ र सम्पूर्ण समय छोराले पढिरहेकै हुनुपर्छ भन्ने यिनकी आमाको सोचाइ हुन्थ्यो । वास्तवमा यिनकी आमाको यिनलाई डाक्टर पढाउने इच्छा थियो । 'मेरो छोरो डाक्टर हुन्छ र धेरै पैसा कमाउँछ' भन्ने यिनकी आमालाई धेरै भरोसा थियो । तर उनको भरोसामा क्रमश: कुहिरो लाग्दै गयो । किनभने घरको आर्थिक स्थिति राम्रो नभएकाले राजनारायणले पढाइमा खर्च नलाग्ने विषय पढ्नुपर्ने बाध्यता थियो । त्यसैले यी आमाको सोचाइ पूरा गर्न नसकेकोमा खिन्न थिए । उनी बराबर भन्थे– 'कुनै पनि तरहले मैले आमाका आँसु त पुछ्न सकिनँ, सकिनँ । मैले मेरी आमालाई भनेजस्तो सुख दिन पनि सकिनँ ।'

•

राजनारायण प्रधानले स्वामी प्रभुदानन्द प्राथमिक पाठशालामा कखरा पढेका थिए । अनि उनले सेन्ट रोबर्टस् स्कुलबाट प्राथमिकदेखि माध्यमिकसम्मको शिक्षा आर्जन गरेका थिए । यिनको त्यस स्कुलको पढाइ अङ्ग्रेजी माध्यमबाट भएको थियो । प्रधानलाई पढाउने गुरु जेरेड मुखिया थिए । मुखियाका लागि प्रधान होनहार विद्यार्थी थिए । अनि प्रधानका लागि पनि मुखिया गुरु अत्यन्तै प्रिय थिए । जेरेड मुखिया अङ्ग्रेजी भाषाका विद्वान् थिए, त्यसैले प्रधानको प्रारम्भिक शिक्षा निक्कै लोभलाग्दो रूपमा सम्पन्न भएको थियो । जसले गर्दा

राजनारायणका छेउमा पुगेका जुनसुकै व्यक्तिले पनि अङ्ग्रेजीमा आफूलाई पारङ्गत बनाउने गर्थे । यिनै परिवेशमा सानैमा राजनारायण पनि फरर अङ्ग्रेजी बोल्थे ।

•

राजनारायण प्रधानले दार्जिलिङको सेन्ट रोबर्टस् स्कुलबाट म्याट्रिकुलेसन दिएका थिए । सो जिल्लामा म्याट्रिकुलेसन दिनेहरूमा यिनी प्रथम श्रेणीमा प्रथम भएका थिए । त्यस बेलासम्म पनि उनी पढाइ, लेखाइ र हँसाइका हर्कुलस थिए । अथवा यस मामलामा उनी माथिल्लो कोटिका बलिया मान्छे थिए । प्रधानले आइए परीक्षा पनि प्रथम श्रेणीमा नै उत्तीर्ण गरेका थिए । पढ्न भनेपछि उनी बिजुली थिए । पढ्न थालेपछि आफ्ना पाठहरूका उनी सहोदरी भइसकेका हुन्थे । अनि यिनले आइए पढेको ठाउँ पनि दार्जिलिङकै सेन्ट जोसेफ कलेज थियो ।

आइए पढेपछि राजनारायण प्रधान कोलकातातिर हान्निए । त्यतिखेरसम्म पनि उनको आर्थिक हैसियत त्यति गतिलो थिएन । त्यसैले उनले जागिर खाने उपाय झिके । कति ठाउँ दौडधुप गरेपछि उनी एउटा बैङ्कमा पुगे । अनि कोलकातामा यिनले सन् १९५५ देखि रिजर्भ बैङ्कमा काम गर्न थाले । बिहानबेलुका शैक्षिक अध्ययन गर्दै यिनी दिउँसोदिउँसो काम गर्थे । यसै गरेर यिनले कोलकाताको सिटी कलेजबाट बिकम र एमकम उत्तीर्ण गरेका थिए ।

•

लक्ष्मीनारायण प्रधान र जयलक्ष्मी प्रधानका तीन भाइ छोरामध्ये राजनारायण प्रधानचाहिँ शिक्षासेवा र साहित्यमा लागे । अनि राजनारायणका दाइ भोटु प्रधान चित्रकारितामा सुप्रसिद्ध भए । भोटु प्रधानले कोलकाताको कलेज अफ आर्टस् एन्ड क्र्याफ्टबाट फाइन आर्टमा डिप्लोमा पास गरेका थिए । भोटु प्रधानले साहित्य सिर्जना

पनि गरे। उनले भारतको साहित्य एकाडेमी बालपुरस्कार पनि प्राप्त गरेका थिए। उनले राजा वीरेन्द्रलाई पनि चित्रकला सिकाएका थिए। उनैको सादा जीवन र उच्च विचार राजनारायणले पनि सिकेका थिए। भोटु प्रधान राजनारायणका दाजु मात्र नभएर गुरु पनि थिए। त्यसै गरी यिनका भाइ भरत प्रधान पनि भारतीय सेनामा कर्नेलका रूपमा प्रतिष्ठापित थिए। उनका ती कर्नेल भाइचाहिँ इन्जिनियर थिए। भारतीय सेनामा जागिर खाएका कारण आर्थिक रूपमा उनी आफ्ना दाजुहरूभन्दा सम्पन्न थिए।

राजनारायण प्रधान
क्लर्कदेखि प्रोफेसरसम्म

घरको कमजोर आर्थिक अवस्थाका कारण राजनारायण प्रधान कामको खोजीमा कोलकाता गएका थिए । त्यति प्यारो, त्यति रमणीय र त्यति स्वच्छ दार्जिलिङलाई छाडेर तातो हावा खान यी २०१२ सालमा कोलकाता पुगेका थिए । घरायसी कारणले उनले किशोरवयमा नै जागिर खानुपरेको थियो । सुरुमा उनी रिजर्ब बैङ्कको क्लर्कमा भर्ना भएका थिए । उनको सेवामा हाकिमहरू खुसी नै थिए । त्यही क्रममा पढाइ पनि यिनले माथिल्लो स्तरमा लाँदै थिए । त्यसैले पढाइसँगसँगै क्लर्कबाट यिनको थोरै बढुवा पनि भयो र उनी मुख्य खजान्ची भएका थिए । त्यति बेलाको प्रसङ्ग सुनाउँदै उनी भन्थे– 'आम्मामामा दिनभरि पैसा गन्दागन्दै मेरा त नौनारी नै पो गल्थे । पैसा पनि कति हो कति !'

रिजर्ब बैङ्कमा जागिर खाएको र त्यसबाट घरपरिवारलाई पनि सघाउन पाएको उत्साहमा राजनारायण प्रधानले एमकम पास गरेका थिए । एमकम पास गरे तापनि सोचेजस्तो तरिकाले यिनको जागिरमा पदीय मर्यादा भने बढेको थिएन । यिनले आफ्नो जागिरको बढुवामा बिर्को लागेको पनि अनुमान गरे । त्यसैले पाँच वर्षसम्म सेवा गरेको त्यस जागिरलाई यिनले तिलाञ्जली दिएका थिए ।

२०१७ सालमा राजनारायण प्रधान कोलकाताको रिजर्ब बैङ्कको काम छोडेर दार्जिलिङतिर लागे । दार्जिलिङमा कामको खोजीमा यी भौँतारिइरहेका थिए । त्यसै बेला आठराईबाट निर्माणाधीन कलेजको प्रिन्सिपल खोज्न दार्जिलिङमा मान्छे आएको यिनले सुइँको पाएका थिए । त्यस बेला आठराईबाट यिनलाई खोज्दै हिँडेका हरिचरण सिटौला र पद्मप्रसाद उप्रेतीसँग यिनको सम्पर्क भयो । 'रामनारायण प्रधानको सल्लाहले तपाईंलाई लिन हामी आएका हौँ' भन्ने संवादले त्यस बखत राजनारायण साह्रै रमाएका थिए । अनि ती दुवै भाइको सल्लाहमा यी पूर्व नेपालको आठराईको तेह्रथुम पुगेका थिए । त्यति बेला स्थापनाको क्रममा रहेको वीरेन्द्र इन्टर कलेजको प्रिन्सिपलको पदमा आफ्नो जागिर हुने निश्चित भएको कुरा सुनेर खुसीले भुइँमा यिनका खुट्टा टेकिएका थिएनन् । उनले आठराईको चुहानडाँडाको नाउँ पहिलो पटक सुनेका थिए तापनि रमाउँदै यी त्यहाँ पुगेका थिए । त्यो ठाउँ उनका लागि एकान्त, अनकन्टार र नौलो भए तापनि उनले सुरुकै दिनदेखि त्यहाँका बासिन्दाबाट श्रद्धा, प्रेम र आत्मीयता पाउन थालेका थिए ।

राजनारायण प्रधानको समेत सक्रियतामा कलेजमा छिटोभन्दा छिटो पढाइ, लेखाइ सुरु हुन थालेको थियो । उनी 'वीरेन्द्र इन्टर कलेज'को प्रिन्सिपल भएका थिए । उनले त्यस कलेजमा तन र मन दिएर काम गर्न थालेपछि त्यो ठाउँ नै ऋलमल्ल हुन थालेको थियो । त्यसपछि उनी छिटोभन्दा छिटो आठराईभरिका बौद्धिकहरूका आँखामा पसेका थिए । त्यस बखत यिनको व्यक्तित्वको तेजले तेह्रथुम र ताप्लेजुङ जिल्ला हल्लेको थियो ।

पूर्व नेपालको ताप्लेजुङ र तेह्रथुमका जनताका लागि वीरेन्द्र इन्टर कलेज सपना थियो, बिपना थियो अथवा सर्वस्व थियो । पछिल्ला दिनहरूमा कैयौँ व्यक्तिहरूले त्यस कलेजबाट शिक्षा आर्जन गरे । राजनारायण प्रधानको कुशल, आत्मीय र सक्रिय

व्यवहारले उक्त भेग नै त्यस बेला एउटा शिक्षित ठाउँका रूपमा परिचित भयो । आठराईमा तीन जना व्यक्तित्वको नाउँले त्यति बेला त्यहाँको आकाश ढपक्कै छोपेको थियो– ती तीन जनामा चुहानडाँडाका रामनारायण प्रधान र राजनारायण प्रधान अनि हाङपाङका गणेशबहादुर राई थिए । राई पनि देहरादुनबाट बिए पास गरेर त्यसै बेला हाङपाङको सरस्वती हाईस्कुलका प्रधानाध्यापक हुन पुगेका थिए । अनि पोखरी हाईस्कुलमा पनि दार्जिलिङका मदन थापाले प्रधानाध्यापकको भूमिका निभाएपछि त्यस ठाउँको पनि गरिमामा बढोत्तरी भएको थियो । पोखरी हाईस्कुलचाहिँ देवीप्रसाद उप्रेतीले आफ्नै निजी खर्चमा बनाएका थिए । अनि शिक्षकका लागि तलब पनि उनी आफ्नै निजी सम्पत्तिबाट प्रदान गर्थे । त्यति बेला चारैतिरबाट शिक्षासेवीहरू गाउँ नै उज्यालो पार्न नि:स्वार्थ रूपमा लागिपर्थे । त्यसैले त्यस कालखण्डमा आठराईका चार गाउँ अर्थात् चुहानडाँडा, मूलपानी, पोखरी र हाङपाङले शिक्षाक्षेत्रमा खुबै नाउँ कमाएको थियो ।

राजनारायण प्रधानले वीरेन्द्र इन्टर कलेजका संस्थापक प्रिन्सिपलमा मात्र आफूलाई स्थापित गरेनन्; उनी त्यस ठाउँमा उच्चस्तरीय प्राध्यापकमा परिचित भएका थिए । थोरै समयमा उनी त्यहाँ नामी भइसकेका थिए । त्यहाँ पढाएताका बिहानबेलुका विद्यार्थीहरूलाई उनले अङ्ग्रेजी, नेपाली र हिसाबको टच्युसन पनि पढाए । त्यस बेला उनले कलेजको तलब लिएकाले शारदा हाईस्कुल र वीरेन्द्र इन्टर कलेजका विद्यार्थीबाट टच्युसन पढाएबापत पैसा लिँदैनथिए । यस्ता परिश्रमी, श्रमजीवी विद्यार्थीहरूबाट पैसा असुल्न उनी पाप ठान्थे । साह्रै गरिब विद्यार्थीहरूलाई भने उनी कितापकापी पनि किनिदिन्थे ।

राजनारायण प्रधानलाई चुहानडाँडामा दार्जिलिङको सेन्ट रोबटर्स स्कुलबाट समाचार गयो– ‘दार्जिलिङमा नै पढाउने शिक्षकको खाँचो

छ । तपाईं अहिले नआए अर्को मान्छे भर्ना गरिनेछ । तपाईं चाँडोभन्दा चाँडो आउनुहोस् ।' त्यसपछि राजनारायण प्रधानले आठराईलाई धुरुधुरु रुवाए । अनि यी त्यहाँबाट पुन: दार्जिलिङ लागे । उनी हिँडेपछि आठराई फेरि सुक्खाजस्तै, डँडेलो लागेको पाखोजस्तै र पानी नभएको खोलाजस्तै भएर न्यास्रिएको थियो । तर राजनारायणको जगले त्यो ठाउँको शिक्षा बलियो भएको थियो । हरिचरण सिटौला र पद्मप्रसाद उप्रेतीको वैशाखी टेकेर चुहानडाँडा भौतिक हरियालीमा नै मौजुद थियो ।

आठराई, चुहानडाँडामा २०१७ सालदेखि २०२१ सालसम्मको राजनारायण प्रधानको सेवारूपी जरा पछिपछि र धेरैपछिसम्म पनि मौलाएको, फैलिएको र बढिबढाउ भएको देखियो । २०३७ सालदेखि वीरेन्द्र इन्टर कलेजको नाउँ नै तेह्रथुम क्याम्पसमा रूपान्तरित भएको थियो । तर पनि त्यस बहुमुखी क्याम्पसमा राजनारायणको नै सग्लो छाया रहिरह्‍यो । त्यसैले उनी पनि बराबर भन्थे– 'आठराईका मान्छे कति कृतार्थ छन् भने नि, अति कृतार्थ छन् ।'

••

राजनारायण प्रधान सरासर दार्जिलिङ पुगे । उनले आठराई चुहानडाँडाबाट प्राध्यापनमा अनुभव ग्रहण गरेकै थिए । पछिल्ला दिनमा उनको अनुभव आफैँले पढेको स्कुल अर्थात् सेन्ट रोबर्टस् हाईस्कुलमा पोखे । त्यतिखेर त्यस स्कुलमा इन्द्रनारायण प्रधान पनि पढाउँथे । राजनारायण र इन्द्रनारायण धेरै मिल्थे । त्यति बेला एक जनाको दुक्खसुक्ख र पीरमर्का बुझ्ने अर्का जना थिए ।

सेन्ट रोबर्टस् हाईस्कुलमा पढाइरहेका बेला राजनारायण प्रधानलाई सेन्ट जोसेफ कलेजको प्राध्यापनका लागि बोलाइयो र उनी त्यतै लागे । सन् १९६४ देखि उनले सेन्ट जोसेफ कलेजमा पढाउन थालेका थिए । पछि उनी सोही कलेजको वाणिज्य विभागीय

प्रमुखका रूपमा समेत कार्यरत भए । उनीजस्ता प्रखर वक्ता पाएर सेन्ट जोसेफ कलेज धन्य बनेको थियो । उमेरका कारण अवकाश नपाइन्जेलसम्म उनी सेन्ट जोसेफ कलेजमा नै प्राध्यापक भए । उनले त्यस कलेजमा तीसौँ वर्ष पढाएर आफूलाई प्रोफेसर राज सरमा रूपान्तरित गरेका थिए । सन् १९६० देखि १९९५ सम्मको हिसाब गर्ने हो भने उनले जम्मा पैतिस वर्ष शिक्षासेवा गरेका थिए ।

राजनारायण प्रधानका लागि दार्जिलिङ अति प्रिय ठाउँ थियो । त्यसमाथि सेन्ट जोसेफ कलेज उनको जीवनको एउटा स्वर्णिम ठाउँ थियो । त्यहाँ उनका साहित्यिक मित्रमण्डलीका कारण साहित्याकाशमा पनि उनले चम्कने अवसर पाइरहे । सेन्ट जोसेफ कलेजमा पढाउने इन्द्रबहादुर राईदेखि कमला साङ्कृत्यानसम्म यिनले आत्मीयता जोडे । साथै त्यसै कालखण्डमा उनले अगमसिंह गिरीदेखि काजीमान कन्दङ्वासम्म सँगै बसेर साहित्यको विचार विमर्श गरे । उनीहरू सबै जना मिलेर त्यहाँ नेपाली साहित्य परिषद्को स्थापना गरे । त्यस बेला उनका मिल्ने साथी मत्स्येन्द्र प्रधान पनि थिए । मत्स्येन्द्र प्रधान पछि काठमाडौँ आएर एउटा निजी विद्यालयमा काम गर्दा राजनारायण उनलाई भेट्न आइरहन्थे । साथै कोलकातादेखिकै उनका साथी कुमार प्रधान थिए । कुमार र राजनारायणको दार्जिलिङमा एउटा हल थियो । उनीहरू मिलेर साहित्यकै विषयमा धेरै तर्कवितर्क गर्थे । त्यस बेला दुई प्रधानको एउटा गतिलो हलका कारण नेपाली भाषासाहित्यमा पनि निक्कै उपलब्धि भएको थियो ।

राजनारायण प्रधानको पारिवारिक जीवन

राजनारायण प्रधानको जिन्दगानी ढुङ्गामा फक्रेको सिउँडीजस्तै थियो । भनौं; यिनी जता गए तापनि ओइलाउँदैन थिए, भरभराउँदा हुन्थे र हरियाली नै हुन्थे । बाल्यकालदेखि नै यिनले न भनेजस्तो छहारी पाएका थिए र न यिनको भनेजस्तै मलजल नै भएको थियो । वास्तवमा यिनलाई भाग्यले साथ दिएको थिएन तर यिनले आफ्नो भाग्य आफैँ बनाएर हिँडेका थिए । यिनले आफ्नो भाग्यको रचना जसरी गरे त्यो घटना नै एउटा जादुमय मानिन्थ्यो । यी आफ्नै अनुभव, आफ्नै सीप र आफ्नै उपायले क्रमश: तिखारिँदै गएका थिए । भनौँ, 'बनको काँडा तिखार्नु पर्दैन' भन्ने हिसाबमा नै उनको जीवन परिचालित थियो । बाल्यकालमा नै यिनले सांसारिक बोझ, पीडा र छटपटी बेहोर्नुसम्म बेहोरेका थिए ।

राजनारायण प्रधानको बाल्यकाल सङ्घर्षपूर्ण ढङ्गले बितेको थियो । सानामा यिनको पढाइ आर्थिक कारणले धरमर, धरमर नै थियो । यिनलाई पढ्न मन लाग्थ्यो तर घरको अवस्था यिनलाई पढाउने खालको थिएन । यति हुँदाहुँदै पनि शैक्षिक योग्यता हासिल गर्नमा पनि यिनलाई पूर्णतया हुट्हुटी लाउने यिनकी आमा नै थिइन् । तर हौसलाले मात्र हुने केही थिएन । उनीहरूका घरमा लक्ष्मीको वासै थिएन । त्यसैले हाहाकारकै अवस्थामा नै राजनारायणले पढेका थिए । पढाइका सन्दर्भमा यिनका दाजु भोटु प्रधानबाट पनि यिनले हौसला पाइरहेकै थिए; तर मौखिक प्रेरणाले मात्र उनी

उस्केका थिए । यति हो– उनी परेर, बुझेर र ठेस लागेर अघि हिँडेका थिए । मायाका सन्दर्भको कुरा गर्ने हो भने यिनका दाजु भोटु प्रधानले यिनलाई धेरै नै माया गर्थे । अनि उनी आफ्ना भाइलाई आफ्नो सम्पूर्ण अनुभव सुनाउँथे । उनी आफ्नो भाइलाई ठूलो भएर नाउँ कमाउनुपर्छ, पैसा कमाउनुपर्छ र आमाबाबु पाल्नुपर्छ भन्ने सल्लाह दिन्थे । यिनीहरू दाजुभाइ माटाको भर ढुङ्गा र ढुङ्गाको भर माटोजस्ता थिए । भोटु प्रधान एक कलाकार नै भएको हुँदा राजनारायणलाई पनि आफ्नो जीवनपद्धति अघि बढाउन प्रेरणा प्राप्त भने भइरहेको थियो ।

राजनारायण प्रधानको घर दार्जिलिङको गुड्डी रोडमा थियो । उनको प्राय: सम्पूर्ण जीवन दार्जिलिङमा नै बितेको थियो । उनी दार्जिलिङमा जति बसे त्यसैको मायामा बसे । उनले बाल्यकाल र किशोरकालमा देखेको दार्जिलिङ सुनजस्तै राम्रो थियो । उनले दार्जिलिङभन्दा राम्रो ठाउँ त्यस बेला कतै हुन्छ भन्ने कल्पना गरेका थिएनन् । त्यस बेलाको दार्जिलिङ पनि साह्रै रमाइलो, शीतल र आनन्दमय थियो । दार्जिलिङबारे उनले लेखेका थिए, जुन चित्रणले त्यस बेलाको दार्जिलिङलाई जीवित बनाइरह्यो–

'दार्जिलिङ साह्रै राम्रो थियो । हेरिरहूँ, छोइरहूँ जस्तो । चाँप, गुराँस, सुनाखरी, मखमली, गोदावरी, बाबरी, अजम्बरी, घामफूल, बुकीफूल, झाँक्रीफूल, धोक्रेफूल, बोक्सीफूल, घण्टीफूल, रङ्गीचङ्गी फूलहरू झलमल्ल फुल्थे । उतिस, लाली, गगुन, पैयूँ, शिरीष, काउलो, टिक, कटुस, भद्रासे, पीपली, ओखर, नेभारा हरियापरिया रूखपातहरू झ्यामझ्याम्ती हुन्थे । लाहाँचे, कुक्कु, गौँथली, रानीचरी, फिस्टा, रूपी, जुरेली, कोकले, राजपङ्खी, लाटोकोसेरो, धनेस, चमेरा, कल्चौडे, टिकटिके, कालिज, ढुकुर, चिचिल्कोटे, तित्रा, बाज, चील, गिद्ध, कऱ्याङकुरुङ मानिसका टाउकामाथि फनफनी घुम्थे । आँगनमा बिहानै भँगेराहरू भलाकुसारी सोध्न आइपुग्थे । ब्युटी कन्टेस्टमा

भाग लिन आएको जस्तो गरी दस दिशाबाट रङ्गीबिरङ्गी पुतलीहरू आउँथे । पुलिसको उर्दी लगाएर दसै कीराहरू सहरपाखाका कुनाकाप्चा चहार्दै घुम्थे ।

दार्जिलिङ सहर साह्रै रहरलाग्दो थियो, अहिलेको जस्तो डरलाग्दो होइन । केटाकेटीहरू रजनीगन्धाजस्ता थिए । आनीबानी, बोलीचाली मगमग बास्ना आउने । छक्कापन्जाको त कुरै छैन, तिर्कीचौका पनि चिन्दैनथे । 'ड्रग' भनेको के हो नानी ? भनेर सोद्धा 'भ्यागुता' भन्लान्जस्ता थिए । अस्पताल साह्रै सफा थियो । अस्पतालको टट्टीमा पस्दा अब त्यहीँ बसिरहूँ, कहिले पनि ननिस्कूँ जस्तो लाग्ने थियो । डाक्टरहरूले रोगीको गोजीतिर नहेरी माया गरेर उपचार गर्थे । नर्सहरूले छोरीले जस्तै रोगी बूढाबूढीको आङ पुछिदिन्थे । दार्जिलिङ साह्रै आफ्नो थियो । प्रत्येक घर र पसलमा नेपाली टक थियो ।

पानीको छेलोखेलो । बत्तीको झिलीमिली । बाटाघाटा अनिलको सुटजस्ता सफा थिए । पाखाभित्ता हेमाको अनुहारजस्तै उज्याला । स्कुलहरू मन्दिर र गुरुहरू देवता थिए । कविगोष्ठी र सङ्गीतगोष्ठी हुन्थे । लर्को लागेर श्रोताहरू सुन्न जान्थे । सत्यनारायणको पूजामा राजबाडीका मानिस आलुबारी पुग्थे, आलुबारीका मानिस सिंहमारी । पूजामा रातभरि रातभरि नेपाली गीत र नाच चल्थे । अम्बरहरू गएर गाउँथे, केटाकेटीहरू कम्मर भाँचीभाँची नाच्थे, बूढाबूढीहरू पेट मिचीमिची हाँस्थे ।

टिङकीलिङकी ग्याइँग्याइँ टिङकीलिङकी ग्याइँ हुन्थ्यो, रातभरि दिनभरि झिलीमिली झिलीमिली देउसिरे हुन्थ्यो, बढारीकुढारी राखेको आँगनमा भैलिनी गाउँथिन्, पन्ध्र दिनअघिदेखि नै होलीको झमझमाहट सुरु हुन्थ्यो, तल्लो गाउँ र माथिल्लो गाउँको हाँसेलहुसेलको होडबाजी चल्थ्यो, सानो मन्दिर र ठूलो मन्दिरमा बाह्र बजे राति काँक्राबाट कृष्ण निस्कन्थे ।

दूधको चेकिङ हुन्थ्यो, छाप लागेपछि मासु पक्का खसीको हुन्थ्यो, घोडामा चढेर भी.सी.ले बजारको साफसफाइ हेर्थ्यो, बजारमा डकुमेन्ट्री फिल्म देखाइन्थ्यो, २६ जनवरी चोक बजारमा हुन्थ्यो । सानो चोक र कालीचरणमा रोटेपिङ र घोडेपिङ हल्लेको हल्लेकै हुन्थ्यो ।

कलमा पानी कलकल, घरमा बत्ती झलझल, हरियो रनबन, चरीको चिरिबिरी, ज्याउँकीरीको ज्याउँज्याउँ, हिमाल मुसुक्क हाँसेको, चाँप र गुराँस धपक्क फुलेको, शिरफूल लाएर तरुणीहरू मसक्क मस्केको, नेपाली भाखामा मादल गम्केर बजेको, मारुनीले बारुले कम्मर भाँचेको, 'लहै लहै' भन्दै केटाहरू चम्केको दार्जिलिङको मुहार कति खुलेको थियो ।'

••

राजनारायण प्रधानको घरको आर्थिक अवस्था जेजस्तो भए तापनि उनलाई जीवन बाँच्न कहिले हीनताको बोध भएन । उनी धेरै परिश्रमी थिए । त्यसैले पनि भावनात्मक रूपमा उनी धनी थिए । उच्च मनोबल राखेर नै उनी अघिअघि हिँडिरहे । वास्तवमा उनको त्यही मनोबलले उनलाई उकास्तै पनि लगेको थियो । अनि उनको कर्मले नै उनी चुलिँदै गएका थिए ।

राजनारायण प्रधानको सबैभन्दा ठूलो सम्पत्ति भनेकै उनका बुबाआमा थिए । उनीप्रति बुबाआमाको वात्सल्य खुबै राम्रो थियो । यति हुँदाहुँदै पनि शिशुकालदेखि बाँचुन्जेलसम्म पनि उनले आर्थिक सम्पन्न भनेको के हो भन्ने बेहोरा आफ्ना घरमा देख्नै सकेनन् । धेरै धनीका गुरुबाबु भए तापनि उनी आफ्नो घरपरिवारका लागि आर्थिक रूपमा शिथिल, दुर्बल र जुम्सो थिए । यसै कारणले पनि उनले आफ्नो पारिवारिक जीवनलाई सुखमय बनाउन सकेनन् । यसको प्रमुख कारण के थियो भने आर्थिक व्यवस्थापनका लागि उनी अति अव्यावहारिक, अक्षम र अयोग्य थिए ।

पहिलापहिला पनि राजनारायण प्रधानको बुबाको जागिरले परिवार धान्नुपर्थ्यो । बुबाको जागिरबाट आउने कमाइ पनि ठूलो थिएन । एउटा पिउनको तलबबाट कति गर्न सकिथ्यो र ? तर पनि उनका बुबाले जति गरे, धेरै गरेका थिए । उनका बुबाले घर बनाउन नसके पनि गुड्डीरोडमा चाहिँ राजनारायणले आफ्नै बुताले घर किनेका थिए ।

पछिल्ला दिनको कुरा गर्ने हो भने राजनारायण प्रधानको आर्थिक अवस्था केही मात्रामा सबल हुने अवस्थामा थियो । यिनका छोराहरूले रोजगार पाउन थालेपछि यिनको अवस्था चिन्तामुक्तचाहिँ भएको थियो । त्यसपछि यिनको घरको अवस्था साह्रै नराम्रो पनि भएन, साह्रै राम्रो पनि भएन । यी सेन्ट जोसेफ कलेजको वाणिज्य विभागीय प्रमुख भएर आम्दानीमा बढोत्तरी भए तापनि अनावश्यक फर्माइसीका कारण उनी प्राय: टाट पल्टिरहेकै देखिन्थे । त्यति मात्र नभएर यिनका कृति पनि बिक्री हुन्थे । यिनले लेखेका लेखहरू पनि बिक्री नै हुन्थे । फेरि पैसा जोहो गर्न सक्ने उनीमा खुबी थिएन । त्यसमा पनि प्राय:जसो साँझहरूमा साथीभाइसमेत भेला पारेर रक्सी खाने प्रचलनका कारण कमाएजति पैसा घर पुऱ्याउन पनि यिनलाई हम्मेहम्मे नै पर्थ्यो । तर पनि यिनले आफ्नी घरबूढीलाई ऋणै काड्ने अवस्थामा भने पुऱ्याएका थिएनन् । वास्तवमा यिनको अन्य आयस्रोत पनि थियो । पश्चिम बङ्गाल र सिक्किमका माध्यमिक तहसम्मका नेपाली विषयक पाठ्यपुस्तक प्राय: यिनले लेखेका कृति पनि लागू भएका थिए । ती पाठचपुस्तकको रोयल्टी पनि यिनलाई केही न केही आउँथ्यो । तर यिनले पढाउनेमध्ये गरिब विद्यार्थीलाई पुस्तक पसलमा लगेर आफ्नो रोयल्टीबाट कटाउने गरी किताप, कापी र कलमसमेत पनि किनिदिन्थे । उनी जतिसक्दो अरूलाई सहयोग गर्थे । मानौँ पैसा हात परेपछि कता दिऊँ, कसो गरौँ र के गरौँ भन्ने उनीभित्र भावना आउँथ्यो । यस्तै अव्यावहारिक हुँदा

आर्थिक रूपमा उनी टाटको टाटै पर्थे । तर उनी भने कसैको ऋण खाँदैन थिए । वास्तवमा उनी अर्काको बाँकी नतिर्दा मरेबराबर ठान्थे । खर्चपातका मामलामा चाहिँ उनी सानो खाले 'देवकोटा' नै थिए ।

सेन्ट जोसेफ कलेजको वाणिज्य विभागीय प्रमुख भएपछि राजनारायण प्रधानले मासिक तलब एक लाख पचास हजार (भारतीय रुपियाँ) जति पाउँथे । त्यस कलेजबाट अलग्गिएपछि पनि उनले मासिक पचास हजार रुपियाँ पेन्सन बुझिलिन्थे । तर पनि उनी आफ्नो गोजीमा पाँच सय रुपियाँ नबोकी प्राय: हिँड्ने गर्थे । उनी लुगा फेरीफेरी पनि लगाउँदैन थिए । उनी खाना खान कुनै राम्रो होटेलमा पनि पस्तैन थिए र रक्सी पनि महँगो खाँदैन थिए । उनी प्राय: लोकल नै रक्सी खान्थे । यति हुँदाहुँदै पनि उनी आर्थिक रूपमा चाहिँ फिटीफिटी नै किन थिए भने उनले तलब या पेन्सन हात पारेका दिन गरिब साहित्यकार कहाँकहाँ छन् त्यहाँत्यहाँ उनी पुग्थे र आर्थिक सहयोग गर्थे, बाटामा मगन्ते भेटे भने उनीहरूलाई पनि पत्रम् पुष्पम् भाग लगाउँथे र घरमा आएपछि नातिनातिनीहरूका हातहातमा पनि पैसा राखिदिन्थे ।

••

राजनारायण प्रधान सत्य, सरल र प्रस्ट व्यवहारका लखपति थिए । त्यसैले यिनलाई जालझेल र भ्रष्ट नीतिले पैसा कमाउनेहरू मन पर्दैन थिए । उनी कहिले पैसाका पछि लागेनन् । बरु उनको प्रिय वस्तु नारी थिए । नारी भनेपछि उनी तिनका छेउमा पुगिहाल्थे । नारीलाई प्रकृतिको उत्कृष्ट वरदान ठानेर उनी देवीसरह पूजा पनि गर्थे । तर उनले आफ्नै घरभित्रका नारीहरूबाट नै धोका खाए । उनले पहिलै चोटि आफ्नै घरपरिवार अथवा आफ्नै बूढीसँग ठ्याक नमिलेर घरबाहिरको जिन्दगीका धेरै समय भुक्तान गर्नुपऱ्यो । छानीछानी दुई जनासँग बिहे गरे तापनि दुवै पत्नीबाट

विविध कारणले यी पीडित थिए । कहिले आफ्नो बेहोराले यी आफैँ सताइएका थिए र कहिले श्रीमतीहरूकै क्रियाकलापले यी लखतरान भएका थिए । वास्तवमा उनको जिन्दगी 'दुई जोईको पोइ कुना पसी रोई'मा नै साक्षात् अनुवाद भएको थियो ।

राजनारायण प्रधानको जेजस्तो अवस्थामा घरझगडा परिरहे तापनि उनको जीवन शिक्षण, साहित्य र समाजसेवामा बितेको थियो । यिनका पाठचपुस्तक मात्र पचास प्रकारभन्दा बढी छापिएका थिए । यिनको धेरै समय तिनै पाठचपुस्तक लेखनमा नै बितेको थियो । तर मदिरा सेवनले गर्दा उनको जीवनको उत्तरार्ध त्यतिकै खेर गएको थियो । खास गरेर दार्जिलिङको जीवनपद्धति र नेपाल वास भएपछि उनको मन कहिले शान्त भएन । उनी प्रायः छटपटी, पीडा, वेदना र पश्चात्तापमा रहन्थे । अनि उनको प्रिय साधन नै रक्सी थियो । उनी रक्सी पनि नटुटाई खान्थे । भरे रक्सी किन्न पाइँदैन भनेर सुटको कोटको भित्री गोजीमा एउटा थेप्चो सिसी राखेर पनि उनी हिँड्थे । यसरी रक्सी बोकेर भित्री गोजी भरेर यीसँगसँगै हिँड्ने यिनका परम मित्र अग्निराज श्रेष्ठ थिए । श्रेष्ठसँग यिनको भेट हुन थालेपछि यिनीहरूले अचाक्ली नै रक्सी खाए र यी दुवै जना काठमाडौँमा दिउँसै पनि मातेर हिँडे ।

राजनारायण प्रधान कोरियन एयरमा जागिर खाँदा पनि पछिपछिको समयमा रक्सीमा डुब्न थालेका थिए । अन्ततः दार्जिलिङ पुगेर पनि उनको हविगत त्यही नै भयो । वास्तवमा उनी पहिलादेखि नै रक्सीको नशामा डुबेकै थिए । त्यस बेला उनका रक्सी खाने दौँतरी गीतकार इन्द्र थपलिया थिए । उनका कान्छा छोरा शिशिर प्रधान भन्थे– 'म सानो हुँदाको एउटा घटना मलाई थाहा छ, त्यस बेला इन्द्र काका र मेरा बुबा हाम्रो घरमा बसेर रक्सी खाइरहनुभएको थियो । रात ढल्केपछि मेरा बुबा इन्द्र काकालाई पुऱ्याउन जानुभएको थियो । इन्द्र काकाका घरमा पुगेपछि फेरि मेरा बुबालाई पुऱ्याउन

इन्द्र काका हाम्रो घर आउनुभएको थियो । त्यसपछि फेरि मेरा बुबा इन्द्र काकालाई पुऱ्याउन जानुभयो । अनि फेरि दुवै जना हाम्रा घरमा आउनुभयो । त्यो रातभरि उहाँहरूको आउने जाने र पुऱ्याउने नै रीत चलिरहेको थियो । त्यो रात बुबा र काकाले एकले अर्कालाई पुऱ्याउने र ल्याउने गरेर नै छ्याङ्गै उज्यालो भएको थियो ।' वास्तवमा राजनारायणले कहिल्यै रक्सी खाएनन् तर उनलाई सधैँ रक्सीले नै खाइरह्यो ।

राजनारायण प्रधानले नशामा लागेर आफ्नो घर बिगारे । तर घरकाहरूको यिनीप्रतिको आदर, श्रद्धा र भक्तिभावनामा एकरति पनि घटौती भएन । समाजले पनि उनलाई सम्मान गरिरह्यो । उनको प्रतिभा नै अपरमपार थियो । तर उनको सिर्जनात्मक शक्तिलाई नशाले चौपटै पाऱ्यो । वास्तवमा उनी जति हुनुपर्थ्यो त्यो ठाउँमा पुग्न पनि नशाले नै छेकिदियो । त्यति मात्र नभएर आफ्ना श्रीमतीहरू भएर पनि यी एक्ला जस्ता थिए । ती सबै कारण जोडिएर नै उनले आफ्नो जीवनलाई रित्याउँदै पनि गएका थिए ।

राजनारायण प्रधानको वैवाहिक जीवन

लक्ष्मीनारायण प्रधान कालेबुङनिवासी थिए । उनी त्यहाँका मिठाई होटेलका साहू थिए । चिया, मिठाई र सेलरोटी बेच्ने त्यस ठाउँकै त्यो ठूलो होटेल थियो । अनि त्यहाँको सेलरोटीचाहिँ स्थानीयमा प्रसिद्ध थियो । कालेबुङ पुगेका पर्यटकहरू पनि सेलरोटी खान प्राय: त्यसै होटेलमा पुग्थे ।

साहू लक्ष्मीनारायणका जेठान इन्द्रनारायण प्रधान र राजनारायण एकअर्कामा आत्मीय साथी थिए । उनीहरू दुवै जना सेन्ट रोबर्टस् हाईस्कुलमा पढाउँथे । इन्द्रनारायणले राजनारायणलाई आफ्नी बहिनीको घरमा जाने कुरा गरे । अनि दुवै प्रधानहरू दार्जिलिङबाट कालेबुङतिर हिँडेका थिए । त्यहाँ पुगेपछि लक्ष्मीनारायण प्रधानका घरमा उनीहरूको आसन जमेको थियो ।

कालेबुङमा बस्तै जाँदा राजनारायण प्रधानले आफ्ना साथी इन्द्रनारायण प्रधानकी भान्जी रूपा प्रधानसँग आँखा गाड्न थाले । उनीहरूको दार्जिलिङ फर्कने दिन आइसकेको थियो । तर पनि रूपाका कारण केही दिन अल्याङटल्याङ गर्दै राजनारायण त्यहीँ बस्ने कसरतमा थिए । इन्द्रनारायणले कालेबुङमा आफ्नो काम सकिएकाले राजनारायणलाई दार्जिलिङ फर्कने कुरा गरे । त्यतिखेर राजनारायणले अनुरोधपूर्णको जबाफ दिँदै भनेका थिए– 'यो कालेबुङ कति राम्रो ठाउँ रहेछ । एकदुई दिन यतै बस्न पाए

हुने !' अनि इन्द्रनारायणले पनि राजनारायणको वचन सदर गरिदिए । तर केही दिनपछि राजनारायण त्यहाँबाट एकाएक हराए र इन्द्रनारायणकी भान्जी रूपा पनि त्यसै घडी हराएकी थिइन् ।

•

२०२१ सालको कुरा हो, राजनारायण प्रधानले उनन्तिस वर्षको उमेरमा विवाह गरे । त्यस बेला उनकी बेहुली रूपा प्रधान तेह्र वर्षकी थिइन् । रूपाको शिरमा राजनारायणले सिन्दूर हालेको घटना पवित्रमाया निवासमा मात्र नभएर कालेबुङ सहरमा नै विशेष चर्चाको विषय भएको थियो ।

साहू लक्ष्मीनारायण प्रधान र पवित्रमाया प्रधानका पाँच जना छोरा र एउटी छोरी रूपा थिइन् । ती पाँचै जनाले रूपा र राजनारायणलाई धेरै स्नेह गर्थे । रूपाका दाजुहरू र एक जना भाइ थिए, तिनीहरू सबैको आग्रहमा राजनारायण र रूपा केही समय कालेबुङ बसी मिठाई पसलमा पसले भएर सहयोग पनि गरेका थिए । केही समय पवित्रमायानिवासमा बसेर राजनारायण जोडीले आफ्नै घर जाने निर्णय गरे । त्यसैले सासूससुरा पवित्रमाया प्रधान र लक्ष्मीनारायण प्रधानसँग आफ्नै घर जानका लागि यिनीहरूले बिदा मागे ।

दार्जिलिङ पुगेको केही महिनामा राजनारायण प्रधान र रूपा प्रधानले जेठो छोरा जन्माएका थिए । भनौँ, उनीहरूको बिहे भएको अर्को वर्ष नै शरत् जन्मेका थिए । रूपाले जेठो छोरो जन्माएको बेला उनी चौध वर्षकी थिइन् । साथै यिनले आफू सोह्र वर्ष भएपछि हेमन्त जन्माइन् र अठार वर्ष भएपछि शिशिरलाई जन्माएकी थिइन् । राजरूपाका छोराहरू 'हुने बिरुवाको चिल्लो पात' भएर क्रमश: निस्कन थालेका थिए ।

रूपा बिहे गरेर प्रधानगृहमा आएपछि उनले साह्रै दुक्ख पाएकी थिइन् । घरको बुहार्तन खप्न उनलाई महाभारत भएको थियो । खास गरेर उनलाई उनकी सासू जयलक्ष्मी प्रधानले साह्रै दुक्ख दिएकी थिइन् । रूपाको माइती त्यतिसाह्रो सम्पन्न नहुनु नै उनको कमजोरी मानिएको थियो । एकातिर राजनारायण प्रधान आफ्नी पत्नीलाई ज्यादै माया गर्थे भने अर्कातिर उनी आमाका परम भक्त थिए । त्यही कारण आफ्नी आमा पत्नी रूपासँग जति जङ्गे पनि र आमाले रूपालाई जति भुल्ल्याए पनि उनी आँखा चिम्लिने गर्थे । त्यसै कारण रूपाले बिहे गरेपछि सुरुकै दिनदेखि हन्डर, हप्की र अपमान स्विकार्नु नै परेको थियो ।

राजनारायण प्रधानका दाजु भोटु प्रधानकी पत्नी आमा जयलक्ष्मी प्रधानले नै छानेकी थिइन् । भोटुको ससुराली दार्जिलिङकै सुकिया पोखरी थियो । भोटु प्रधानकी पत्नी निर्मला प्रधानको माइती सम्पन्नै पनि थियो । साथै राजनारायणका भाइ भरत प्रधानकी श्रीमती सरला प्रधान पनि स्थानीय बडाहाकिमकी छोरी थिइन् । त्यसैले उनीहरूकी सासूले दुवै बुहारीलाई खुबै मन पराएकी थिइन् । ती दुवै बुहारी घरका हर्ताकर्ता थिए भने रूपाचाहिँ अपहेलितजस्तै थिइन् । वास्तवमा त्यस घरमा दुइटी बुहारी मालिक्नी र एउटी बुहारी नोकरजस्ता देखिन्थे । कतिसम्म भने त्यस घरमा रूपाले न राम्रो खान पाउँथिन्, न राम्रो लगाउन पाउँथिन् र न राम्रो वचन नै पाउँथिन् । त्यस घरमा भोटुकी श्रीमती निर्मला र भरतकी श्रीमती सरलाले लगाएर पुरानो भएको लुगा, कपडा र बिहानबेलुका खाएर उब्रिएको खानापिना मात्र रूपाका भागमा पर्ने गर्थ्यो । साथै त्यस घरमा जति कचकच हुन्थ्यो केवल रूपामाथि नै हुन्थ्यो ।

•

आमा र पत्नीलाई मिलाउन नसक्ता राजनारायण प्रधानले आफूलाई धिक्कार्न थाले । वास्तवमा राजनारायण उनकी आमाका

अति भक्त भएका कारण उनी आमासँग हारेका थिए । त्यसैले आफ्नी पत्नीप्रति आमाको अत्याचार उनले टुलुटुलु हेर्नुपरेको थियो । साथै आमाकै साथ लागेर आमाका दुई बुहारीहरूद्वारा आफ्नी पत्नीउपर गरिएको अन्यायको उनले विरोध गर्न सकेनन् । आफ्नी प्रेमिका पत्नीलाई अनाहकमा आफ्नै परिवारले दिएको नारकीय व्यवहारप्रति राजनारायणका भावनामा विद्रोह उम्लेको थियो, तर उनले आफ्नो पीडा कतै पोख्नै सकेनन् । सोही परिणतिस्वरूप उनले आफैँलाई बिर्साउन रक्सीको नशामा डुबाउन थाले । जुन नशा बिस्तारै उनमा बानी पऱ्यो र आजीवन उनीसँगै टाँसियो । आफ्ना पतिलाई रक्सीको नशाबाट पर सार्न रूपाले हरप्रयत्न गरिन् । तर उनको चेष्टाले सफलता पाउन सकेन । उनको योजना असफल भएपछि र पतिको हालत हेर्न नसकेर उनले पनि हरेक साँझ रक्सी खान थालिन् ।

राजनारायण प्रधान र रूपा प्रधानका बीचको ग्रहदशा क्रमश: बिग्रिएर जान थाल्यो । यिनीहरूको दाम्पत्य जीवनमा सधैँको रडाको, सधैँको असन्तुष्टि र सधैँको कचकच भइरहने गर्थ्यो । त्यसै कारणले विवशतापूर्वक यी जोडी आफ्नो दाम्पत्य जीवनलाई परपरै राख्ने सोचमा पुगे । अन्तत: यिनीहरू एकअर्कामा छुट्टिएर जीवनयापन गर्ने निर्णयमा पुगे । त्यसैले रूपा आफ्ना लालाबाला च्यापेर र पोकापन्तरो बोकेर आफ्नो माइतीघर कालिङपोङतिर लागिन् । रूपाले आफ्ना छोराहरू पनि आफैँसँग राखेर पढाउन थालिन् । त्यसपछि पत्नीविहीन भएर राजनारायण पनि धेरै समयसम्म एक्लै बसेका थिए ।

•

राजनारायण प्रधान र रूपा प्रधानबीच बिहे भएको झन्नै बाह्र वर्षपछि अर्थात् २०३२ सालमा राजनारायणले एक जना नारीसँग प्रीति गाँसे । अनि तिनै ताराप्रभा ब्राह्मणसँग राजनारायणले

बिहे गरेपछि रूपाले चाहिँ आफ्ना पतिसँग सम्बन्धविच्छेद गरेकी थिइन् ।

राजनारायण प्रधानकी पछिल्ली पत्नी ताराप्रभा दार्जिलिङका प्रसिद्ध कम्युनिस्ट नेता माइला बाजे अर्थात् रतनलाल ब्राह्मणकी माइली छोरी थिइन् । रतनलाल ब्राह्मण भन्नु सक्कली नेपाली थिए । पश्चिम बङ्गालबाट भारतको केन्द्रीय संसद्मा निर्वाचित हुने उनी पहिलो नेपाली थिए । त्यस बेला संसद्मा दौरासुरुवाल, कोट, टोपी र पटुकामा खुकुरी भिरेर उनी प्रवेश भएका थिए । त्यति मात्र होइन, उनले संसद्मा नेपाली भाषामा भाषण गरेका थिए । तिनै माइला बाजेकी छोरी ताराप्रभा ब्राह्मणको गणेशलाल सुब्बासँग केही वर्षअघि सम्बन्धविच्छेद भइसकेको थियो । सुब्बाचाहिँ दार्जिलिङ जिल्ला अदालतका वकिल र त्यस भेकका नामी कानुन व्यवसायी थिए । उनी सिक्किम राज्यका मुख्यमन्त्री काजी लेन्डुप दोर्जे र सिक्किमका अन्तिम राजा चोग्यालका कानुनी सल्लाहकार पनि थिए ।

ताराप्रभा र राजनारायण प्रधानको बिहेपछि ताराप्रभा ब्राम्हणलाई आफ्ना बुबाले दिएको दाइजो घरमा नै राजप्रभा बस्न थाले । रतनलाल ब्राह्मणको त्यो घर जजबजारमा थियो । तर ताराप्रभासँग विवाह भएपछि पनि राजनारायणको जीवनले स्थिरताचाहिँ पाउन सकेन र मनले शान्ति पनि ग्रहण गर्न सकेन । वास्तवमा उनले आफ्ना छोराहरू आफैँसित राखेर पढाउन चाहन्थे; तर त्यो बेहोरा असम्भवै थियो । साथै उनी स्वतन्त्रता चाहन्थे भने उनकी पत्नी केही कडा भएर प्रस्तुत हुने गर्थिन् ।

•

रूपा प्रधान पन्ध्र वर्ष माइतीकै आश्रयमा बसिन् । त्यसपछि यिनले आफ्नो कान्छो छोरा शिशिरलाई आफ्नै पैत्रिक घरमा पुऱ्याएकी

थिइन् । यस समयमा राजनारायण प्रधान र रूपा प्रधानको बोलचाल पनि खुलेको थियो । अनि दुवै जना फेरि मिलेर एकअर्काका घरमा आउने, जाने र सम्पर्कमा रहन थालेका थिए ।

•

राजनारायण प्रधानले जतिसँग प्रीति गाँसे पनि र दुई जनासँग बिहे गरे तापनि उनले भनेजस्तो कसैको माया पाएको महसुस गरेका थिएनन् । उनका दुवै पत्नीहरू उनले चाहेको जस्तै समय, परिस्थिति र अनुकूलमा परिणत भएनन् । त्यस मामलामा प्रधानको पनि दोषै थियो । यति हुँदाहुँदै उनकी जेठी बुहारी अरुणाले उनलाई आफ्नै बुबाजतिकै माया गर्थिन् । राजनारायणले पनि माया गर्ने उनकी बुहारी नै थिइन्– अरुणा । उनलाई मन, वचन र कर्मले माया गर्ने अरुणाको १ जुन २००६ मा निधन भएको थियो । त्यस विरहमा उनी रोए । त्यस पीडामा डुबेर उनले एउटा लेख लेखे । बुहारी बितेको एघारौँ दिनमा स्थानीय 'हिमालय दर्पण' दैनिकमा त्यो लेख छापिएको थियो । उनले लेखेको लेखको एउटा परिच्छेद यहाँ प्रस्तुत छ–

'अरुणा मेरी छोरी ! घरकी शोभा, कान्ति, शान्ति, दीप्ति अरुणा ! कति उज्याली थिई । घरै उज्यालो पार्ने । मनै उज्यालो पार्ने । मेरो दु:खी संसार झलमल्ल पार्ने । हेर्नमा कति राम्री । फूलको थुङ्गाजस्ती । टलटल टल्किने हिमालजस्ती । नीलो अम्बरमा एक्लै उडिरहने एक टुक्रा रूपौला बादलजस्ती । चमचम चम्किरहने सिताराजस्ती । तीनतीन जना छोराछोरीकी आमा । तैपनि कति राम्री ! सौम्य मुहार, निश्छल नयन, सागरजस्तो शान्त स्वभाव, महभन्दा पनि मीठो बोलीबचन । सुष्ठु, सुमधुर । सुभाषिणी !'

•

अरुणाको निधनको अर्को वर्ष राजनारायणका माइला छोरा हेमन्त पनि दिवङ्गत भए । त्यसपछि राजनारायण झनै चिन्तित,

व्यथित र दु:खित भए । त्यसपछि उनी बाँचुन्जेल उनका आँखा भिजिरहे । अनि ती आँखा कहिले पनि ओभाएनन् ।

•

रूपा प्रधानको वैवाहिक जीवनको प्राय: धेरै भागमा बेगमबेलीका तिखा काँडा रोपिए तापनि उत्तरार्द्धमा भने उनको चोला त्यति कारुणिक देखिएन । एकातिर आफ्नो पतिको गाँस, वास आफ्नै घरमा हुनु र पतिपत्नी एकअर्कामा रत्तिनु अनि अर्कातिर रूपा आर्थिक रूपमा बलियी हुनुले उनको भाग्य तिखारिँदै गएको अवस्था थियो । यस कुराको पनि एउटा सानो कथा छ । त्यो के हो भने– रूपाका माइला दाजु भीमनारायण प्रधान बेलायती सेनामा कार्यरत थिए । उनी पेन्सनहोल्डर भएपछि बेलायतमै होटेल चलाएर बसेका थिए । उनका सन्तान भने थिएनन् । त्यसैले उनले आफ्नो परिवार जनमा शेषपछिको दामासाही बकसपत्र गरिदिएका थिए ।

भीमनारायण प्रधान बेलायतबाट कालेबुङको आफ्नो घर आएका बेला २०७३ चैत १० गते स्वर्गीय भएका थिए । अनि उनले बेलायत सरकारबाट पाएको रकम र आफ्नै श्रीसम्पत्तिमध्ये रूपाका भागमा पनि भारतीय रुपियाँ पैँतिस लाख परेको थियो । वास्तवमा भीमनारायण इमान, कर्तव्य र नैतिकताका नम्बरी सुन थिए । भीमनारायणको मृत्युपछि पनि रूपाले भने बाँचुन्जेल उनको गीत गाइरहिन् ।

•

रूपा प्रधान उनका जेठा छोरा शरत् प्रधानको घर कालेबुङमा २०७६ पुस २२ गते दिवङ्गत भएकी थिइन् ।

राजनारायण प्रधानको स्त्रीमोह

राजनारायण प्रधान नारी जातिलाई धेरै सम्मान गर्थे, आदर गर्थे र स्नेह गर्थे । खास गरेर उनी मातृभक्त भएका कारण उनको मनले अरू नारीहरूलाई पनि हार्दिक रूपले माया गर्थ्यो । उनको मायामा कुनै अशिष्ट, अभद्र र अश्लीलताको लतपत हुँदैनथ्यो । त्यही कारणले उनका जीवनमा नारी जातिको पनि आकर्षण बढ्ने गर्थ्यो । उनीसित जति नारीहरू नजिक पुगे, तिनीहरू बौद्धिक खुराक लिएर फर्कन्थे ।

राजनारायण प्रधानले केही केटीलाई प्रेम गरे; तर उनलाई धेरैले पछ्याए । यति हुँदाहुँदै पनि उनले मनैबाट मन पराएका जम्मा पाँच जना मात्र केटी थिए । ती पाँच जनामध्ये सर्वप्रथम उनले मन पराएकी केटी थिइन्– इभा । उनी एङ्लोइन्डियन थिइन् । उनका बुबासँग उनी कोलकाता आउँदा उनको भेट राजनारायण प्रधानसँग भएको थियो । उनी अङ्ग्रेजी भाषाबाहेक अरू भाषा जान्दिन थिइन् । त्यसैले राजनारायणलाई भेटेपछि उनले कोलकाताको सबै बेहोरा जान्न थालिन् । त्यस बेला राजनारायण बीस वर्षका थिए र इभा सत्र वर्षकी थिइन् । त्यसै बेलाको फेरो सम्झेर राजनारायणले आफ्नी जेठी बुहारी जमुना प्रधानलाई भनेका थिए– 'इभा विछट्टै राम्री थिइन् । हामी दुवै एकअर्कासँग आकर्षणमा पनि थियौँ । तर मेरी आमाका लागि मैले क्रिस्चियन र त्यसमाथि विदेशी केटी ल्याउन हुँदैन भन्ने सोचेँ र इभासँग बिहे गरिनँ । तर इभाले पछिसम्म पनि मसँग विवाहको प्रस्ताव राख्न भने छोडिन ।'

'एउटै धरती एउटै आकाश' (सन् १९९६) मा राजनारायण प्रधानले आफ्नी प्रथम प्रेमिका इभाको बयान गरे । वास्तवमा उनको त्यो कथा सत्य घटनामा आधारित थियो । उनले इभालाई जुलीमा रूपान्तर गरेर कथा यसरी लेखेका थिए–

'उसको नाम जुली । अग्ली । गोरी । राम्री । कति राम्री भने चमेलीको फूल हुन्छ नि ! हो त्यस्तै । आँखा मृगका जस्ता चञ्चल अर्थात् मृगलोचनी । मुहार चन्द्रमाजस्तै उज्ज्वल अर्थात् चन्द्रवदनी । गुलाब फुलेका जस्ता गाला । अनारका दानाजस्तै दाँत । कानको लोतीमा मोतीको जस्तै लुर्कन । झरनाझैँ झरेको कपाल । स्वर कोकिलको भन्दा पनि मीठो ।'

इभा भेट्ता राजनारायण प्रधान उनीसित कति हुरुक्कै थिए भने अति हुरुक्कै थिए । वास्तवमा त्यति बेला कोलकातामा उनले इभाबाहेक कसैलाई देखेकै थिएनन् । अथवा भनौँ, इभाजतिकी परम सुन्दरी परी उनले सपनामा पनि देखेका थिएनन् । मानौँ, इभा त्यस घडी उनलाई लटच्याउने जादु नै थिइन् । राजनारायणले पनि इभासँग दौँतरी गाँस्न हत्ते नै हालेका थिए ।

राजनारायण प्रधानसँगको सरसल्लाहमा पछि इभा दार्जिलिङ आइन् । राजनारायणले उनलाई दार्जिलिङको सेरोफेरो, कालेबुङवरिपरि र सिक्किम घुमाइदिए । इभाको भ्रमणतालिका सकिएपछि राजनारायणले आँखाभरि उनलाई बोके । अनि आँखामा कर्णाली बगाउँदै इभा पनि कोलकाता फर्किइन् ।

•

राजनारायण प्रधान कोलकाताबाट दार्जिलिङ फर्केपछि उनको जीवनमा खर्साङ बस्ने दीपामैयाँ प्रधानसँग प्रीति बस्यो । दीपाकी आमाले पनि राजनारायणलाई आफ्नी छोरी दिन मरिहत्ते गरेकी थिइन् । त्यस बेला राजनारायणको जबाफ उनले पाउथिन्– 'मैले

अहिले बिहे गर्न मिल्दैन । म गरिब छु; मेरो जागिर छैन, भएको जागिर पनि मैले छाडेँ ।' दीपाकी आमा भने 'जागिर नभए पनि मेरी छोरी लैजाऊ' भन्थिन् । त्यतिखेर दीपाकी आमाले राजनारायणलाई आएपिच्छे खर्च दिने गर्थिन् । उनी त्यस बेला लाजले पैसा गन्दैन थिए । त्यो पैसा सर्लक्कै गोजीमा राखेर उनी आफ्नो बाटो लाग्थे । अनि उनी माथि डाँडामा पुगेर पैसा गन्थे । दीपामैयाँ प्रधानसँग उनको त्यो रीत केही महिनासम्म चल्नु चलेको थियो ।

दीपामैयाँ प्रधानलाई राजनारायण प्रधानले धूमधाम मन पराएका थिए । दीपा पनि राजनारायण भनेपछि हुरुक्कै हुन्थिन् । दीपाकी आमाले बिहे गर्न जति नै जोरजुलुम गरे तापनि उनीहरूको लगन भने जुरेन । अनि दीपाले चाहिँ जीवनभरि बिहे नगर्ने प्रतिज्ञा गरिन् । उनी राजनारायणसँग सम्पर्कमा जान पनि छाडिनन् । कतिसम्म भने राजनारायण स्वर्गीय भएपछि पनि उनी खर्साङबाट दार्जिलिङ गइन् र परिवारजनलाई समवेदना दिन पनि पुगेकी थिइन् । त्यस बेलाको कुरा सम्झेर जमुना प्रधानले नरेन्द्रराज प्रसाईलाई भनिन्– 'दीपाले बुबालाई मात्र माया गर्नु भएन, हामीलाई पनि माया गर्नुभयो । बुबाको निधनपछि हामीलाई खानेकुरा टन्नै लिएर पनि उहाँ हाम्रो घरमा आउनुभएको थियो ।'

•

राजनारायण प्रधानले छोटो समय प्रेम गरेर तीतोमीठोको लामो जीवन रूपा प्रधानसँग चलाएका थिए । रूपासँगै उनको वैवाहिक जीवन बाँधिएको थियो । त्यसपछि उनी कुनै केटीको पछि लागेका थिएनन् । उनी रूपासँगको प्रेममा समर्पित थिए । तर विडम्बना नै भयो उनीहरूमाथि निकै ठूलो आँधीबेहरी चल्यो ।

•

राजनारायण प्रधानको राजनैतिक कारणले ताराप्रभासँग सम्पर्क बढ्यो । त्यस समय आफ्नी पत्नी रूपासँग राजनारायणको बोलचालै

पनि ठप्प थियो । त्यही कालखण्डमा ताराप्रभा र राजनारायणमाऊ प्रेम भयो र बिहेसमेत भयो । तर उनको भनेजस्तै प्रेमिका ताराप्रभा पनि हुन सकिनन् । कारण के हो भने राजनारायण नरमभन्दा नरम स्वभावका थिए भने ताराप्रभा कडाभन्दा कडा मिजासकी थिइन् ।

•

कोलकातामा बसेकै बेला राजनारायण प्रधानले घरेलु काम गर्नेका रूपमा एउटी रिट्ठोभन्दा काली केटी राखेका थिए । काली केटीसँग उनको भावनात्मक सम्बन्ध भयो । तर काली केटीलाई उनले शारीरिक प्रेम भने गरेनन् । वास्तवमा राजनाराणको एउटा गुण के थियो भने उनी शिष्टताका एउटा सग्लो, आदर्श र पवित्र पुस्तक थिए । त्यसैले गरिबगुरुवा, अप्ठ्यारामा फसेका र कारुणिक अवस्थाका मान्छेसँग उनी सोहीअनुरूपको व्यवहार गर्थे । त्यसैले एउटी गरिब केटीलाई उनले माया मात्रै गरे, खुबै माया गरे आफ्नी प्रेमिकालाई जतिकै माया गरे । काली केटीलाई लुकाईलुकाई खान दिए, पैसा दिए र उनको काम पनि सघाइदिए ।

काली केटी भान्सामा काम गर्थिन् । उनी असल, इमानदार र शिष्ट थिइन् । उनको शिष्टता, सरलता र शालीनताले उनलाई घरेलु कामदार प्रस्टचाउँदैनथ्यो । त्यसैले पनि ती काली केटीसँग राजनारायण प्रधान पनि निकै मोहित भएका थिए ।

राजनारायण प्रधान दार्जिलिङमा काम गर्न थालेपछि उनले कोलकाताबाट काली केटीलाई दार्जिलिङ घुम्न बोलाएका थिए । त्यस बेला उनले काली केटीलाई घुमाएर, लुगाफाटो फेराएर र हातभरि पैसा राखिदिएर बिदा दिए । पछि उनले त्यही काली केटीका विषयमा एउटा कथात्मक निबन्ध लेखे । 'म तपाईंलाई माया गर्छु' भन्ने उक्त निबन्ध काली केटीकै सेरोफेरोमा थियो । अनि उनले त्यो निबन्ध 'पन्चैबाजा बजाउँदै'मा छापेका थिए ।

राजनारायण प्रधानले काली केटी आफ्ना डेरामा पुऱ्याएपछि घरकाले प्रश्न गरेछन्– 'काम गर्ने त यसो खाइलाग्दी ल्याउनू नि । यस्ती काली, दुब्ली, फुकीढल के ल्याएको यस्तो; मरेको माछ्राजस्तो ।' त्यतिखेर राजनारायणले उत्तर दिएका थिए– 'गरिबहरू यस्तै त हुन्छन् । खान पायो भने यसको पनि रूपरङ अर्कै हुन्छ नि !' त्यसबारे राजनारायणले लेखे– 'हेर्दाहेर्दै एकै महिनामा काली त मोटाउन थाली । गाला पुक्कपुक्क भए, हातखुट्टा मासुले भरिए । जति नै खाए पनि काली गोरी त किन हुन्थी र नै तैपनि उसका गालामा रङ चढचो । आँखा तेजिला भए । जीउडाल राम्रो भयो । अहिले हेरूँहेरूँ लाग्ने, मस्त तरुणी पो भई ।'

राजनारायण प्रधानलाई दु:खी, पीडित, दरिद्र, स्वावलम्बी र परिश्रमी मान्छे मन पर्थे । उनको चाहनामा त्यो काली केटी पनि परेकी थिई । त्यसैले काली केटीका बारे उनले आफ्नो बुहारी जमुना प्रधानलाई वर्णन सुनाइरहने गर्थे ।

•

राजनारायण प्रधानसँग काठमाडौँ, असनछेउकी रमा तण्डुकार र पाल्पाकी शोभा शाक्य पनि नजिक थिए । तिनीहरूबारे राजनारायण एकसरो कुरा मात्र बताउँथे; तर उनीहरूको व्याख्या गर्दैन थिए । यति कुराचाहिँ उनी भन्थे– 'आम्मामा तिनीहरू पनि कति राम्रा थिए भने नि ! तर उनीहरूसँग राजनारायण कुराकानी मात्रै गर्थे । खास गरेर रमाचाहिँ भट्टी पसलेकी छोरी थिइन् । राजनारायण रक्सी खान जाँदा रमासित गहिरो परिचय भएथ्यो । शोभाका आमाबुबाचाहिँ बाघभालुजस्ता डरलाग्दा भएका कारण उनी शोभासँग त्यति गहिरो रूपमा छिर्न पाएका थिएनन् ।

राजनारायण प्रधानको साहित्यिक मोड

राजनारायण प्रधान सानैदेखि लेख्थे । यिनलाई लेख्न असाध्यै मन पर्थ्यो । यिनले आफ्नो विद्यार्थी जीवनमा विभिन्न व्यङ्ग्य लेख्थे, निबन्ध लेख्थे र जीवनी लेख्थे । युवावस्थामा यिनले प्राय: लेखहरू लेख्तै भित्ते पत्रिकामा टाँस्थे । त्यस बेला दार्जिलिङमा भित्ते पत्रिका खुबै लोकप्रिय थियो । यिनका लेखहरू प्रकाशनका रूपमा २०११ सालदेखि देखिन थाले । प्रधानको पहिलो लेख डा.पारसमणि प्रधानको सम्पादनमा 'भारती' पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो । अनि त्यस रचनाको शीर्षक 'हेलेन किलर' राखिएको थियो । समाजसेवी हेलेन किलरको त्यो लघु जीवनी छापेपछि यी विशेष चम्किन थालेका थिए । त्यसपछि उनी क्रमश: लेखनमा पनि क्रियाशील हुन थालेका थिए ।

'भारती' पत्रिकामा राजनारायण प्रधानको लेख प्रकाशित भएपछि यी बेजोडले रमाएका थिए । त्यस बेला यिनलाई खुबै हर्षको अनुभव भएको थियो । वास्तवमा त्यो लेखबाट नेपाली साहित्यमा प्रवेश गर्न यिनलाई प्रेरणा मिलेको थियो । प्रेरणा मात्र नभएर त्यस बेलाको उक्त रचनाले प्रोत्साहित भएर अन्तत: यी सफल साहित्यकार भए । सफल मात्र पनि नभएर उनी नेपाली भाषासाहित्यका महारथीमध्ये एक अर्का महारथी नै भए ।

राजनारायण प्रधान आफू सिर्जनामा लहसिएपछि र यिनको नाउँ चल्न थालेपछि यिनले इन्द्रबहादुर राईलाई गुरु थापेका थिए ।

यिनले राईलाई गुरु थाप्ता यी दुवै जना सेन्ट जोसेफ कलेजमा पठाउँथे । सुरुदेखि नै यिनले राईका छेउमा बसेर आफ्नो लेखरचना सुनाउन थाले । त्योभन्दा अघि राईका रचनाहरू पढेर यी साह्रै प्रभावित भएका थिए र तिनै रचनाको प्रेरणामा रत्तिएर पनि यिनले थप रचनाहरू लेख्न थालेका थिए । लेख्तालेख्तै यिनका लेखहरू लोकप्रिय हुन थाले । अनि यिनै कारणले गर्दा यी पुस्तकाकारका रूपमा पनि अगाडि सर्न थाले । यिनका गुरु राईप्रति उनले बाँचुन्जेल भक्ति भावना दर्साइरहे । राईले पनि जतासुकै भाषण गर्दा भन्ने गर्थे– 'राजनारायणको जस्तै लेखन होस् न, लेखकको !'

राजनारायण प्रधान जीवनी लेख्न सिपालु थिए । उनी फुटकर जीवनी लेख्तै छपाउने गर्थे । पछिल्ला दिनमा इन्द्रबहादुर राईका सल्लाहबाट उनले सिङ्गो जीवनीसङ्ग्रह प्रकाशनमा ल्याए । उनले लेखेका पुस्तकमध्ये सबैभन्दा पहिला प्रकाशित पुस्तकको नाउँ हो– 'पन्ध्र प्रसिद्ध पुरुष' । यो जीवनी पुस्तक सन् १९५५ मा प्रकाशित भएको थियो र त्यस पुस्तकको प्रकाशक पनि यी स्वयम् थिए । यो कितापले त्यस बेला खुबै लोकप्रियता कमाएको थियो । यस कितापको प्रकाशनपछि उनी दार्जिलिङमा निक्कै चर्चित पनि भएका थिए ।

राजनारायण प्रधानले हास्यव्यङ्ग्य, जीवनी र निबन्धबाट नै साहित्यिक मार्गमा आफ्ना पैताला राखेका थिए । यिनले 'हेलेन किलर' र त्यसको अर्को वर्ष 'साहित्य'नामक निबन्ध प्रकाशित गराएपछि यिनका अरू लेखरचना र निबन्धहरू पत्रपत्रिकामा भकाभक निस्कन थालेका थिए । यिनका अरू निबन्धहरू प्राय: जीवनीमूलक नै हुन्थे । अनि यिनले लेखेका जीवनीहरूचाहिँ प्राय: 'भारती' पत्रिकामा नै बराबर प्रकाशित भइरहे । पारसमणि प्रधानले यिनको लेखनको प्रशंसा गर्न थालेपछि यी यसै क्षेत्रमा समर्पित हुन थालेका थिए । त्यो समयमा पारसमणि यिनको लेखनका प्रेरणाका अजस्र स्रोत थिए ।

वास्तवमा त्यतिखेर राजनारायणका लागि पारसमणिले पारसकै काम गरेका थिए ।

•

नेपाली साहित्य फलाउन, फुलाउन र बढाउन राजनारायण प्रधानको अथक प्रयास भइरह्‍यो । लेखनका साथै सङ्गठनमा पनि यिनको गहिरो अभिरुचि थियो । दार्जिलिङमा सन् १९६४ मा स्थापना भएको नेपाली साहित्य परिषद्‌मा इन्द्रबहादुर राई अध्यक्ष थिए भने राजनारायण मूलसचिवमा रहेका थिए । साथै त्यस संस्थाका सदस्यहरूमध्ये अगमसिंह गिरी, ईश्वरवल्लभ, कुमार प्रधान, भोटु प्रधान, जगत क्षत्री आदिको पनि त्यहाँ सक्रिय सहभागिता थियो । त्यस बेला त्यस संस्थाले नेपाली साहित्यको उन्नतिका लागि महत्त्वपूर्ण काम गरेको थियो । त्यही संस्थाबाट नेपाली पत्रपत्रिका पनि प्रकाशित हुन थालेका थिए । प्रधानको नै सक्रियतामा त्यस परिषद्‌बाट नेपाली साहित्यका महत्त्वपूर्ण पुस्तकहरू पनि छापिन थालेका थिए । त्यसका साथै यिनकै इच्छा, आकाङ्क्षा र जाँगरले त्यस संस्थाले 'मालिङ्गो' नामक साहित्यिक पत्रिका पनि प्रकाशन गरेको थियो । उनैको सक्रियतामा त्यस संस्थामार्फत साहित्यबारे गोष्ठीहरू पनि बराबर भइरहने गर्थे । अनि ती सबै कामको जस र अपजस पनि प्रधानले पाउने गरेका थिए ।

राजनारायण प्रधानका फुटकर रचनामा सबैभन्दा राम्रो लेख यिनको सुरुसुरुमा प्रकाशित 'साहित्य' भन्ने निबन्ध नै मानियो । साथै पछिल्ला दिनसम्म प्रकाशित भएका पुस्तकमध्ये यिनले ज्यादै माया गरेका ग्रन्थहरू हुन्– जीवनीमा 'पैंतिस प्रसिद्ध पुरुष' र समीक्षामा 'केही कृति : केही स्मृति' । उनको निबन्ध र जीवनीलेखन विशेष चामत्कारिक देखिन्छ । उनको त्यही परिवेशलाई मन पराएर नरेन्द्रराज प्रसाई पनि जीवनी साहित्यमा सक्रिय भएको पाइन्छ । सायद राजनारायणकृत विविध मान्छेको जीवनी नपढेका भए र

राजनारायणसँग आत्मीय सम्बन्ध नगाँसिएको भए प्रसाई जीवनीकार हुने थिएनन् पनि होला ।

नेपाली साहित्यमा प्रवेश गर्न राजनारायण प्रधान विभिन्न लेखकहरूबाट उत्साहित थिए । प्रधानले सुरुसुरुमा रहरले लेख्न थालेका थिए, अनि क्रमश: लेख्न थालेपछि आफ्नो नाउँ नै चलोस् भनेर यी नेपाली साहित्यमा घोट्टिएर, घोप्टिएर र जोतिएरै लागिपरेका थिए । लेख्न बसेपछि यी सुन घोटेर त्यसको चमक निकालेसरि घुँडा धसेर लेख्ने गर्थे । त्यसैले यिनको लेखन सर्वप्रिय भए ।

राजनारायण प्रधानका लेखहरू विभिन्न पत्रिकाहरूमा निक्लने गर्थे । तर आफ्नो साहित्यिक व्यक्तित्वलाई उनले फेरि अर्को 'हाम्रो समाज' भन्ने पत्रिकामा उनेका थिए । दार्जिलिङबाट प्रकाशित त्यो पत्रिकाको यी आफैँ सम्पादक भए । त्यस पत्रिकामा सामाजिक कुराहरू प्रस्तुत हुन्थे । साथै त्यहाँ नेपाली जनजीवन, नेपाली भाषा, संस्कृति, नेपाली रीतिथिति, व्यवहार आदिका कुरा अटाउने गर्थे । त्यस पत्रिकामार्फत राजनारायणले विश्वभरि छरिएर बसेका नेपालीहरूका जीवन, रहनसहन, समस्या र सङ्घर्ष आदिको पनि चर्चा गरेका हुन्थे । साथै नेपाली साहित्य समाजमा पसेका कुसंस्कार, अपसंस्कृति आदिको पनि यिनले त्यस पत्रिकामार्फत प्रसङ्ग उभ्याएका हुन्थे । 'हाम्रो समाज' पत्रिका कस्तो थियो भने बजारमा आइपुग्दा हारालुछ हुन्थ्यो । तर राजनारायणको अस्थिरताका कारण 'हाम्रो समाज'ले स्थायित्व कायम गर्न भने सकेन ।

राजनारायण प्रधान लेखनका कालिगड थिए । यी भरसक दोहोऱ्याएर लेख्तैन थिए । सकेसम्म एउटै लेखन या त्यसमा चित्त बुझेन भने अर्को पल्ट पनि साफी गर्थे । प्रा.डा.वासुदेव त्रिपाठी र प्रा.डा.तारानाथ शर्माले एउटा लेख लेखेपछि ओर्काईफर्काई पालिस लगाइरहन्थे र दुईचार पटकमा पनि ती लेखको बिट मारिँदैनथ्यो । प्रधान भने हडबडे स्वभावका थिए । त्यसैले कुनै पनि लेख साफी

गर्न उनी ऋन्झट मान्थे । यति हुँदाहुँदै पनि उनले एक पटक लेखेर साफी नगरेका लेखहरू पनि सुनसरि हुन्थे । वास्तवमा लेखनमा उनको मन बसेको हुन्थ्यो । उनको लेखन साहित्यमा नै केन्द्रित हुन्थ्यो । उनी साहित्यकै मात्र प्राय: आराधना गर्थे । उनी नेपाली साहित्यलाई आफ्नो जीवनको तीर्थ ठान्थे । उनी जहाँ जान्थे साहित्यका बथानमा नै मिसिन चाहन्थे । उनी जुन ठाउँमा प्रवेश हुन्थे साहित्यकार भनेर चिनिन चाहन्थे । उनका लागि साहित्य नै उनको विश्‍व थियो ।

राजनारायण प्रधान नेपाली भाषा, साहित्य र समाजसेवामा डुबिरहने इच्छा राख्थे । त्यसैले यिनका मन पर्ने विषयहरू पनि नेपाली साहित्यको अध्ययन र विश्‍वसाहित्यको जानकारी लिने नै हुन्थ्यो । त्यसैमा घोत्लिँदै जाँदा उनी नेपाली साहित्यमा सुप्रसिद्ध भए तर उनको मनचाहिँ कहिले शान्त भएको देखिएन । म (नरेन्द्रराज प्रसाई)सँग उनी रुन्थे र भन्थे– 'भाइ मैले केको श्राप पाइछु र मैले मेरो जिन्दगीलाई रूखो बनाइरहेँ । मेरो जीवन अब यसरी नै सकिँदै छ ।' वास्तवमा उनको रोदन, छटपटी र जीवनसङ्घर्षबाट नै नेपाली साहित्यले उत्कृष्ट कृतिहरू थुपार्दै गएको थियो ।

राजनारायण प्रधानको साहित्यप्रतिको धारणा

नेपाली साहित्यको विषयमा सदैव चिन्तन गर्ने राजनारायण प्रधानका लेखनहरू साहित्यिक मर्यादा, नैतिकता र शिष्टतामा गुथिएका हुन्छन् । त्यसैले यी पनि अरूको साहित्यिक सृजना त्यस्तै हुनुपर्ने कुरामा जोड दिन्थे । समकालीन नेपाली साहित्यमा चिन्ता राख्तै यी यस परिस्थितिमा सन्तोष मान्नुपर्ने कुरामा जोड दिन्थे । त्यसैले नेपाली साहित्यका बारेमा यिनको आवाज देखिन्थ्यो– 'सबै क्षेत्रमा प्रगति भइरहेकै छ । जहाँ पनि साहित्यमा लागिरहने मान्छे थोरै हुन्छन् । नेपाली साहित्यमा पनि त्यही अवस्था छ । तर नेपाली साहित्यमा अरू क्षेत्रका अनुपातमा धेरै जना लागेको पाइन्छ ।'

साहित्यका क्षेत्रमा राजनारायण प्रधानको गौरवपूर्णको सहभागिता थियो । उनी राजनीतिमा गहिरो रुचि राख्ने भए तापनि साहित्यमा राजनीति छिराउन पाप ठान्थे । उनी साहित्यको छविलाई नधमिल्याई राजनैतिक जीवनमा पनि सर्लक्कै छिरे । त्यसैले आफ्नो राजनैतिक जीवनलाई नदेखाई साहित्य र राजनीतिका विषयमा यी भन्थे– 'दार्जिलिङमा कुनै पनि बुद्धिजीवी राजनीतिको क्षेत्रमा केही न केही अंशमा पसेकै हुन्छन् । तर म राजनीतिलाई पल्लो डाँडोमा राखेर साहित्यलाई काखमा राख्ने गर्छु ।'

जहाँ पनि विशुद्ध साहित्यमा लागिरहने व्यक्तिहरू दुईचार जना मात्र हुन्छन् । नेपालमा जसरी साहित्यमा लागेका मध्ये प्राय: मान्छे राजनीतिका धुपौरे बनेका पाइन्छन् । भारतको दार्जिलिङमा

पनि राजनारायण प्रधानजस्ता दुईचार जना साहित्यका महारथी सक्रियताका साथ आफ्नो लक्ष्यमा दौडिरहेका देखिन्थे । साहित्यमा कलम चलाएपछि उनीहरूको राजनीति रङको खुटपत्तो भेटिँदैनथ्यो । राजनारायणका विचारमा दार्जिलिङमा साहित्यिक लक्ष्यमा लागिरहेका व्यक्तिहरूमा इन्द्रबहादुर राईको भूमिका अतुलनीय देखियो । 'राईको सृजनशील व्यक्तिको हामी साह्रै कदर गर्छौं' भन्दै प्रधान यसबारे बारम्बार आवाज पनि उठाउँथे । राई राजनैतिक चिन्तक भए तापनि साहित्यमा उनी अकबरी सुन थिए ।

दार्जिलिङमा नेपाली भाषालाई भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा अन्तर्युक्त गराउने लक्ष्यमा राजनारायण प्रधानको समेत ठूलो सक्रियता देखिन्थ्यो । वास्तवमा त्यही कारण जोडिएर नै नेपाली साहित्य र भाषाका सन्दर्भमा त्यस ठाउँले फेरि अर्को महत्त्वपूर्ण उपलब्धि ग्रहण गर्न सकेको थियो । नेपाली भाषा समितिको नेतृत्वमा त्यससम्बन्धमा काम भएको थियो ।

भारतको साहित्य एकादेमीले नेपाली भाषालाई औपचारिक मान्यता दियो । नेपाली साहित्य र भाषामा त्यस संस्थाले धेरै पुस्तक प्रकाशित गरी दार्जिलिङ, सिक्किम, आसाम आदि ठाउँको साहित्यिक लक्ष्यलाई सार्थक बनाइरहेको छ । यसै सन्दर्भमा राजनारायण प्रधान भन्थे– 'नेपाली भाषा र साहित्यप्रति भारतको साहित्य एकादेमीको जुन लक्ष्य छ त्यो साह्रै प्रशंसनीय छ ।' हुन पनि भारतका अरू भाषासरह त्यस एकेडेमीले नेपाली भाषा र साहित्यको संवर्द्धनमा ठूलो योगदान दिँदै आएको मानिन्छ । त्यस साहित्यिक संस्थाले भारतमा नेपाली भाषामा प्रकाशित उत्कृष्ट पुस्तकहरूलाई प्रत्येक वर्ष साहित्य एकेडेमी पुरस्कार पनि प्रदान गर्दै आएको छ । त्यसैले त्यस एकेडेमीको प्रशंसा गर्दै राजनारायणले भनेका थिए– 'हाम्रो साहित्यलाई दरिलो र भरिलो बनाउने लक्ष्य राखेर सो एकेडेमीले गरेको योगदानप्रति हामी भारतीय नेपाली साहित्यकारहरू साहित्य एकेडेमीप्रति ऋणी छौँ ।' वास्तवमा त्यस

संस्थाले नेपाली भाषालाई जति माया गऱ्यो, त्यहाँका नेपाली साहित्यकारले पनि त्यस संस्थालाई त्यति नै श्रद्धा गर्ने गरेको पाइयो ।

राजनारायण प्रधान पहिलापहिला 'साहित्यमा सङ्गठन चाहिँदैन' भन्थे । 'सङ्गठन होइन, लेखक नै मुख्य हुन्छ' भन्ने कुरामा यी जोड दिन्थे । तर उनले 'धेरै कुराको आवश्यकता परिपूर्तिका निम्ति गैरराजनैतिक सङ्गठन भने चाहिन्छ' भन्न थालेका थिए । यसको उदाहरणलाई सार्थकता दिँदै राजनारायण बोल्थे– 'दार्जिलिङमा हामीले नेपाली साहित्य परिषद् चलाउँदा धेरै काम गर्न सक्यौँ, धेरै पुस्तक प्रकाशित गर्न सक्यौँ, धेरै लेखकहरूलाई एक ठाउँमा भेला गरेर विचारको आदानप्रदान गर्न सक्यौँ । साहित्यमा सङ्गठन चाहिन्छ तर राजनीतिमुखी भने होइन ।'

साहित्यको लक्ष्यबारेको टिपोटलाई केलाउँदै जाँदा राजनारायण प्रधान एउटै कुरा बोलेर सबै कुरा त्यहीँ अटाउन खोज्थे । अथवा यिनका विचारमा साहित्यमा प्रेम हुन्छ भन्ने कुरा झल्किरहेको हुन्थ्यो । यिनका दृष्टिकोणमा 'संसारको कुनै पनि उच्च साहित्य प्रेमदेखि अछुत रहन सक्तैन ।' साहित्य लेख्नेहरूले प्रेमलाई समाएर धेरै कृति लेखेको तथ्यदेखि पनि उनी बाहिर जान सकेका छैनन् । उनले पनि प्रेममा आधारित धेरै रचना रचे ।

राजनारायण प्रधानका विचारमा 'घटना, वस्तु र चरित्रका स्वरूपहरूलाई खिच्न सक्ने शब्दहरू भएर साहित्यमा राम्ररी कलम चलाउन सकिन्छ । साहित्य भनेको कोरा सिद्धान्त होइन । साहित्य एउटा दर्शन हो, जुन हजारौँ वर्षसम्म पनि जीवित हुन्छ र यसका धेरै प्रमाणहरू पनि आइसकेका छन् ।'

••

राजनारायण प्रधानको व्यक्तिगत र कृतिगत आलोचना प्रत्यालोचना जति भए ती सबै प्रशंसाका शब्दहरूले कुँदिएर भएका

छन् । हुन त यी आफूलाई 'म त्यति ठूलो साहित्यिक व्यक्ति होइन' भन्थे । तर नेपाली साहित्यका सुविज्ञ पाठकले यिनलाई भावनात्मक सम्मान प्रशस्तै दिए ।

नेपाली साहित्यमा उत्कृष्ट योगदान गरेबापत राजनारायण प्रधानले पश्चिम बङ्गाल सरकारबाट भानु पुरस्कार (सन् १९८४) पनि प्राप्त गरे । उनले सो पुरस्कार 'दस महान् नाटक अध्ययनहरू'मा प्राप्त गरेका थिए । उनले भारतबाट गुमानसिंह चामलिङ पुरस्कार (सन् २००६), पारसमणि पुरस्कार (सन् २००९), नेपाली साहित्य सम्मेलन पुरस्कार (सन् २०१०), लैनसिंह वाङ्देल पुरस्कार (सन् २०११), बद्रीनारायण प्रधान पुरस्कार (सन् २०१४) प्राप्त गरेका थिए । साथै उनी त्रिमूर्ति निकेतनबाट देवकोटा शताब्दी सम्मान (२०६६ साल) र नेपाल सरकारबाट भानुभक्त स्वर्णपदक (२०७१ साल) बाट विभूषित भएका थिए ।

राजनारायण प्रधानका कृतिहरूको आलोचना निस्केनन् भने पनि हुन्छ । यिनले जति लेखे त्यसको बयान गर्नेहरू नै मात्र थपिए । उनीभन्दा साना या उनका विद्यार्थीले मात्र यिनको बयान गरेनन् । यिनले गुरु मानेका अमर प्राज्ञहरूले पनि यिनको लेखनको जयजयकार नै गरे । यसै परिवेशमा राजनारायणको लेखनका विषयमा यिनैका गुरु इन्द्रबहादुर राईले लेखे– 'लेखाइमा भाषा होस् त राजको जस्तो जिरेखुर्सानीझैँ तिक्खर !'

राजनारायण प्रधानका मन परेका स्रष्टा

नेपाली भाषासाहित्य र शिक्षासेवामा समर्पित व्यक्तित्वको नाउँ हो– राजनारायण प्रधान । अनि कुनै पनि राजनीति, परिवेश, साम्प्रदायिक भावनामा नअलमलिई मनका भाव बोल्ने विशिष्ट स्रष्टा राजनारायण प्रधान हुन् । उनी जे बोल्थे, जिब्रो नचपाई बोल्थे । उनले बोलेको कुरा उनकै मनको भाका हुन्थे । उनी कृत्रिम बोलीबाट लेख्ने, पढ्ने र बोल्ने साहित्यकारबाट सदा अलग्गै बस्ने स्रष्टा मानिए । यस मामलामा बाँचुन्जेल उनले आफ्नो धर्म इमानदारीसाथ निर्वाह गरेका थिए ।

राजनारायण प्रधान व्यक्तिप्रति वाद, प्रतिवाद वा पूर्वाग्रह नराखी व्यवहार गर्थे । उनी वास्तविक सर्जक थिए; उनीभित्र संवेदनशील भावना, छक्कापन्जारहित विवेक र विशिष्ट चेतना थियो । त्यसैले उनले धेरै अग्रजहरूलाई माने । खास गरेर उनी आदिकवि भानुभक्त आचार्यका भक्त थिए । भानुभक्तका बारे उनले सजीव पाठ लेखे । उनले लेखेको भानुभक्तको फुटकर लघु जीवनी धेरैले मन पराए । उनले भानुभक्तबारे जे देखे त्यही लेखे– ‘भानुभक्तको नाउँ नसुन्ने नेपाली छैनन् । छ भने ऊ नेपाली होइन । भानुभक्तको भाषा महको चाका हो, उखुको लाँक्रा होइन ।’

नेपाली साहित्यको विविध विधामध्ये निबन्धजगत्मा राजनारायण प्रधानलाई मन परेका निबन्धकारहरू धेरै थिए । तर यिनलाई सबैभन्दा मन पर्ने निबन्धकार भने महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा हुन् । देवकोटाको निबन्धात्मक व्यक्तित्वका विषयमा उनी लेख्छन्– 'देवकोटा निबन्धकारहरूका सगरमाथा हुन् ।' प्रधानका लागि देवकोटा अति माथिल्लो कोटिका स्रष्टा मानिए । देवकोटाको लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रहका बारे प्रधानले लेखे– 'सम्भवत यो निबन्धसङ्ग्रहमा समाविष्ट निबन्धहरू एक्सटेम्पोर हुन् । तर क्षणिकबाट अनन्तको झिल्का निकाल्ने, क्षुद्रलाई विशाल बनाउने र साधारणलाई असाधारणको मोहनीले आभूषित गर्ने देवकोटाको विलक्षण प्रतिभा हो । देवकोटा एक्लैले नेपाली निबन्धलाई सगरमाथा पुऱ्याए ।'

यसै गरी नेपाली साहित्यमा कथाकारहरूको पृष्ठभूमिलाई विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्दै सङ्क्षिप्त रूपमा राजनारायण प्रधान भन्छन्– 'कथाकारहरूमा मलाई मन पर्नेहरू धेरै छन् । त्यसमध्ये मुख्य गरी मलाई मन पर्ने कथाकारहरू हुन्– इन्द्रबहादुर राई, गोविन्दबहादुर मल्ल गोठाले, शिवकुमार राई र भवानी भिक्षु ।' यी चार जना कथाकारमध्ये प्रधानले सधैँ नाउँ लिने कथाकारको नाउँ भने भिक्षु नै थियो । उनी भन्थे– 'भिक्षु एक अलौकिक शक्तिशाली कथाकार थिए ।'

आफैँ पनि समालोचनाका क्षेत्रमा उत्कृष्ट रूपमा देखा परेका राजनारायण प्रधानले नेपाली साहित्यका थुप्रै समालोचकहरू मन पराए । तर यिनलाई मन पर्ने समालोचकहरूमा डा.तारानाथ शर्मा, यदुनाथ खनाल, रामकृष्ण शर्मा र इन्द्रबहादुर राई थिए । यसका साथै यिनलाई मन परेका विशिष्ट समालोचकमा डा.ईश्वर बराल र प्रा.डा.वासुदेव त्रिपाठी अग्रपङ्क्तिमा पर्थे । बराल र त्रिपाठीको जस्तो उच्चस्तरीय र बिनापूर्वाग्रही समालोचना लेख्ने मान्छे नेपाली साहित्यमा बिरलै पाइन्छन् भन्ने पक्षमा राजनारायणले आफ्नो मत

खसालेका थिए । साथै स्तरको दृष्टिकोणमा पनि यी दुवै उच्चस्तरका समालोचक हुन् भन्ने उनको ठहर थियो । अनि हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, मोहनराज शर्मा, दयाराम श्रेष्ठ र कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान पनि यिनका मन पर्ने र विशिष्ट कोटिमा दरिएका समालोचक थिए ।

राजनारायण प्रधानका अति प्रिय स्रष्टाका रूपमा नाटचसम्राट् बालकृष्ण सम थिए । समबारे राजनारायण भन्थे– 'झन्डै चालिसओटा नाटकका धनी बालकृष्ण सम एक्लैले नेपाली नाटकलाई समृद्ध तुल्याए । नाटकलाई स्वास्थ्य, साहित्यिक, कलापूर्ण र मौलिक रूप दिने सर्वप्रथम श्रेय बालकृष्ण समको अलौकिक प्रतिभालाई छ । उनी नेपाली नाटकका सगरमाथा थिए ।'

नेपाली काव्यजगत्को महिमा महत्त्वपूर्ण छ भन्ने कुरामा राजनारायण प्रधानको दृढता देखिन्छ । त्यसैले यी नेपाली साहित्यमा कविहरू प्राय: सबै नै रुचाउने गर्थे । उपन्यासकारहरूको टिप्पणीमा भने यी भन्छन्– 'इन्द्रबहादुर राई, दौलतविक्रम विष्ट र पारिजात मेरा प्रिय उपन्यासकार हुन् ।' डा.वानीरा गिरीका रचनाको उनी तारिफ गर्थे र भन्थे– 'वानीरा गिरीका उपन्यास र कविता मलाई मन पर्छन् । उनी पारिजातपछिकी प्रिय साहित्यकार हुन् ।' नेपाली साहित्यका विश्वनारी रत्न डा.वानीरा गिरीबारे उनी स्कुल, कलेज पढेदेखिकै नालीबेली कहन्थे । नारीस्रष्टाको प्रसङ्गमा उनी भन्थे– 'प्रेमा शाहले पनि सिर्जनामा तहल्का नै मच्चाएकी थिइन् ।'

राजनारायण प्रधानका सबैभन्दा मन परेका स्रष्टा केशवराज पिँडाली थिए । उनी पिँडालीलाई हास्यव्यङ्ग्य लेखनका राजा मान्थे । उनी भन्थे– पिँडालीजस्ता विशाल स्रष्टा पनि नेपालमा जन्मेका थिए, यो नेपाली साहित्यका लागि विशिष्ट उपलब्धि हो ।' पिँडालीको नाउँ जोड्नासाथै उनी भैरव अर्याल र रामकुमार पाँडेको पनि वकालत गर्न थाल्थे । पिँडाली, अर्याल र पाँडेले नेपाली साहित्यको हास्यव्यङ्ग्यको फाँटलाई हराभरा पारेको बेहोरा प्रधान बताइरहन्थे ।

साथै प्रधानले अरू प्रिय नेपाली लेखकमध्ये मोदनाथ प्रश्रितलाई पनि माने । 'प्रश्रितमा बाल्यकालदेखि नै के सारो ज्ञान फुरेको रहेछ ?' भनेर उनी आश्चर्य मान्थे ।

राजनारायण प्रधान रूपनारायण सिंहका प्रशंसक थिए । सिंहको 'भ्रमर' उपन्यासको यिनले गर्नु तारिफ गरे । 'भ्रमर'भन्दा पनि प्रधानले सिंहको व्यक्तित्वको धेरै प्रशंसा गरे । 'भ्रमर'का लेखकबारे उनी भन्थे– 'रूपनारायण हेर्नमा साह्रै राम्रा थिए । धपक्क बलेको अनुहार, टिलिक्क टल्कने कपाल, चमचम चम्कने जुत्ता, अङ्ग्रेजी पहिरन, होचो कद, छरितो र छम्मकट्ट जीउ । उनी थिए हिउँजस्तै उज्याला, हेररहूँजस्ता !'

राजनारायणले रूपनारायणको राम्ररी नै खिप लगाए । सिंहको प्रेमसम्बन्धीको कुरा लेख्न पनि प्रधान चुकेनन् । त्यसबारे उनले 'केही अनुहार : केही झलक' (सन् १९९५) मा लेखे–

'रूपनारायण थिए एक प्रसिद्ध प्रेमी– दार्जिलिङका भेलिन्टिनो । उनी सुन्दरीहरूका उपासक थिए अनि सुन्दरीहरू थिए उनका उपासक । रूपनारायण ती सुन्दरीहरूसित दार्जिलिङका डाँडाकाँडा, बनपाखा डुल्थे, घुम्थे । कति सुन्दरीहरू उनको मोहपाशमा फसे, कति सुन्दरीहरू उनका निम्ति मर्न खोजे । तर एउटी सुन्दरीसित, मात्र एउटीसित उनी हारे । ती सुन्दरी थिइन्– चियाकमानका म्यानेजरकी छोरी । बिछट्ट राम्री, उज्याली न उज्याली, दिनभरि हेरिरहूँजस्ती । उनको सौन्दर्यको बास्ना उडेर रूपनारायणको नाकमा पनि पुग्यो, कानबाट छिरेर हृदयमा पुग्यो । अनि रूप प्रणयभिक्षा माग्न बाटामा कुरेर बस्थे । उनी बजार आउँथिन् घोडामा चढेर । उनलाई देखेपछि मानिसहरू टुना लागेजस्तो ट्वाल्ल पर्थे । त्यहाँसम्मकी राम्री । तर रूपको दुर्भाग्य भनौँ वा के भनौँ ती सुन्दरी एउटा ड्राइभरसँग लस्किएकी थिइन्– पछि उनैसँग पोइल पनि गइन् । हाम्रा रूप आहत मात्र होइन, मर्माहत नै भए । कति

दिनसम्म उनको बोली फुटेन । कति दिनसम्म उनको चित्त स्थिर रहेन । अन्तमा उनले 'ड्राइभरको पेसा राम्रो होइन' भन्ने आशयको एउटा कथा लेखे ।'

राजनारायण प्रधानका प्रेरक व्यक्तिमध्ये पारसमणि प्रधान प्रमुख थिए । उनलाई प्रधानको जीवनपद्धति कण्ठाग्र थियो । भनौँ, पारसमणि प्रधानलाई फररर देउसिरे भट्टचाउन सक्ने उनी मात्र एक जना स्रष्टा थिए ।

राजनारायण प्रधान नेपाली गीतका पारखी थिए । उनले दुई जना गायकलाई पनि खुबै मन पराए । त्यसैले उनी नारायणगोपाल र अरुणा लामालाई सुनेर थाक्तैन थिए । उनी अरुणा लामालाई गायनकी देवी मान्थे भने नारायणगोपाललाई स्वरको ईश्वर मान्थे । दुवै जनाको मदिरा सेवन हेरेर राजनारायणले पनि मदिरा छाड्न सकेनन् । अरुणा लामाले भन्दा राजनारायणले धेरै रक्सी खाए र राजनारायणभन्दा नारायणगोपालले धेरै रक्सी खाए । नारायणगोपाल, अरुणा लामा र गोपाल योञ्जनले धेरै रक्सी खाएर उमेरमा नै स्वर्गीय भए; तर राजनारायणले चाहिँ बेस्सरी रक्सी खाए पनि उमेर ढल्केपछि मात्र मुटु दुखेर गए । अरुणा लामा र नारायणगोपालबारे उनले बाँचुन्जेल भनिरहे– उनीहरू मर्दा हामी धेरै रोयौँ, धेरै, धेरै र धेरै रोयौँ । स्मरण होस्– नारायणगोपालसित राजनारायणको घनिष्ठता पार्ने काम नरेन्द्रराज प्रसाईको थियो भने अरुणा लामासँग नरेन्द्रराज प्रसाईको घनिष्ठता पार्ने काम राजनारायणले गरेका थिए ।

राजनारायण प्रधानले तेस्रो आयामको धेरै प्रशंसा गरे । आयमेलीका सन्दर्भमा उनले इन्द्रबहादुर राई, ईश्वरवल्लभ र वैरागी काइँलाको टक्कर दिने स्रष्टाको अभाव रहेको समेत भन्न भ्याए । राईको छेउमा भएका कारण उनले वल्लभ र काइँलालाई पनि छेवैबाट चिनेर उनीहरूसँग आत्मीयता बढाएका थिए ।

राजनारायण प्रधानको लेखनकला

राजनारायण प्रधानको लेखनकलाको तारिफ नगर्ने पाठक न्यूनै हुन्छन् । यदि उनीहरूमध्येले 'मैले राजनारायणको रचना पढेँ' भने र तारिफचाहिँ गरेनन् भने उनीहरूले राजनारायणको रचना पढेकै छैनन् भने हुन्छ । वास्तवमा उनको लेखनको मसीमसीमा जादु घोलिएको हुन्छ । उनी लेख्ता मनले लेख्छन, दिमागले लेख्छन् र आँसु मिसाएर पनि लेख्छन् । त्यसैले उनी लेखनमा सफल भए । छरितो भाषाशैली, थोरै शब्द लेखेर धेरै भावना दिन सक्ने र पाठकलाई चित्त बुझाउने विषयवस्तु पस्कनाले उनले लेखनमा प्रसिद्धि बटुले । नेपाली साहित्यको स्वादमा बङ्गाली साहित्यको चटनी पनि मिश्रण गरेपछि उनको लेखनकलाको एउटा बेग्लै र बिछट्टै सुन्दर आकाश स्थापित भयो । त्यस प्रकारको लेखनमा उनको एकछत्रको राज्य थियो । इन्द्रबहादुर राईका बोलीमा भन्दा 'राजनारायण जसरी लेख्ने स्रष्टा नेपाली साहित्यमा उदाएनन् ।' कर्कलाको पातमा भएको शीतको थोपामा बिहानीको सूर्यको किरण परेपछि कसरी टल्कन्छ उनको लेखनकला पनि त्यसरी नै टल्केको हुन्छ । उदाहरणका रूपमा भन्ने हो भने उनले माओ त्सेतुङका बारे एउटा चित्रण यसरी गरे–

'माओ आधुनिक चीनका परमेश्वर हुन् । एउटा सडिसकेको देशलाई उचालेर विश्वको शिखरमा पुऱ्याउने उनी महेश्वर हुन् । चिनियाँहरू उनलाई उधुम मान्थे, देवता ठान्थे, उनलाई छोएर

धुरुधुरु रुन्थे । सन् १९४९ मा चीनमा क्रान्तिको ঝञ्झा मच्चियो । वर्षौंवर्षसम्म घुँडा धसेर यो प्रचण्ड हुरी हुर्काउने माओ हुन् । पुरानो व्यवस्थालाई भुईंमा गाडेर त्यसमाथि नयाँ, सबल र समुन्नत राष्ट्र सृष्टि गर्ने पनि उनै हुन् । उनले गणतन्त्र चीनको स्थापनाको घोषणा गरे । पचपन्न वर्षीय माओ गणतन्त्र चीनको अध्यक्ष भए । उनले सत्ताइस वर्ष शासन गरे । उनले विश्व देखेनन्, घुमेनन् तैपनि आफ्नो जीवनको त्रियासी वर्षसम्म उनी कसैका अघि लत्रेनन् । उनी हिटलरले जस्तो चिच्च्याएनन् अथवा उनले मुसोलिनीले जस्तो तडकभडक देखाएनन् । विलासदेखि टाढा थिए । किताप पढ्थे, कविता लेख्थे । उनी मार्क्सवादका प्रकाण्ड दार्शनिक थिए ।'

गहन विषयमा पनि अति सरल, शान्त र विनम्र शब्द लेख्ने, प्रेम या सेक्सलाई अघि सारेर पनि सभ्य र शिष्ट लेख्ने र समाजको बाङ्गाटिङ्गा कुरालाई पनि धीर, शील र गम्भीर पारामा आकर्षक, सौम्य र मनोहर ढाँचामा लेख्न सक्ने कलाका राजनारायण प्रधान राजा थिए । लेखनकलाकै हिसाब गर्दा पनि उनको जीवनीलेखन र व्यङ्ग्य निबन्धलेखन पनि शक्तिशाली मानियो । उनको लेखनकलाले उनका प्राय: सबै कृति पठनीय र सङ्ग्रहणीय बने ।

राजनारायण प्रधान समदृष्टिधारी, कर्मसचेत र प्रेमालु स्वभावका थिए । उनी चिनेजति सबैलाई आफ्नै ठान्थे, जोसित पनि चाँडै घुलमिल भइ पनि हाल्थे र उनीहरूलाई आफ्नो मन पनि दिएरै हिँड्थे । वास्तवमा उनीभित्र नारीपुरुष, जातभात, ठाउँ र परिवेशभन्दा मानवता नै प्रबल थियो । यति हुँदाहुँदै पनि उनी नारी जातिप्रति भने नजिक हुन रुचाउँथे । साथै लेखनमा पनि उनी प्राय: नारीपात्रलाई नै प्रमुखता दिन्थे, उनैको कदर गर्थे र तिनैलाई अघि सार्थे । मानौँ, नारीपात्र नै उनको लेखनको जननी मानियो । त्यसैले नारीचरित्र नभएको उनको रचना पढ्न लरतरो पाइँदैन भने पनि हुन्छ ।

राजनारायण प्रधानका कुनैकुनै रचना पढेर पाठकहरूले हदै रमाइलो मानेका हुन्छन्, कुनैकुनै हास्यव्यङ्ग्य पढेर पाठक खितिती हाँसेका हुन्छन् र कुनै लेख, रचना र कथा पढेर पाठकले आफ्नो छाती पगालेर रोएका पनि हुन्छन् । अनेक शब्द, शैली र सीप जोडेर पाठकको मनलाई बाँध्नु नै राजनारायणको लेखन विशेषता मानिन्छ । उदाहरणका लागि उनको एउटा कथा अघि सार्न वाञ्छनीय छ । समाजको एउटा जटिल विषय बोकेको नारीप्रधान उनको यस कथाको शीर्षक हो– 'छोरी बुहारी ।'

'मेरी आमा सधैँ पूजापाठ गर्थिन्, ईश्वरको भक्ति गर्थिन् । उनी प्रत्येक आइतबार पशुपतिनाथको मन्दिरमा जान्थिन् । उनी चोखीनीतिमा ख्याल राख्ने, जातभात मान्ने खालकी थिइन् । जातको कुरामा त उनी साह्रै कट्टर थिइन् । तल्लो जातको कुनै मानिसलाई घरमा पस्न नदिने, अरूले छोएको नखाने उनको नीति थियो ।

मेरी आमा भक्तपुरकी निखर नेवार्नी थिइन् । उनी अग्ली, हट्टाकट्टा, रूपरङ राम्रो, हेर्नमा साह्रै राम्री थिइन् । हामी आमाछोरा काठमाडौँमा दुईतले बिल्डिङमा बस्थ्यौँ, बाबुले छोडेर गएको सम्पत्ति त्यही थियो ।

एक दिन आमाले भनिन्– 'हेर्, छोरा अब तैँले बिहे गर्नुपर्छ । म सबै काम गर्न सक्तिनँ । मैले हाम्रै जातकी एउटी केटी हेरेकी छु, राम्री, पढेकी । अब म तेरो बिहेको कुरा चलाउँछु ।'

मैले भनेँ– 'आमा, हेर आजसम्म मैले तिम्रो प्रत्येक कुरा पालन गर्दै आएको छु । म बिहे गर्छु तर मैले केटी हेरिसकेको छु । चार वर्ष भयो मैले उसलाई माया गरेको । म अरूसँग बिहे गर्न सक्तिनँ ।'

मेरी आमा संसारमा नपाइने आमा थिइन् । उनको मन घिउजस्तो थियो । उनले भनिन्– 'ठीक छ, तैँले केटी मन पराएको छस् भने म बाधा दिन्नँ । तर जात के हो ?'

मैले आमालाई ढाँट्न सकिनँ । किनभने उनी मेरो निम्ति सर्वस्व थिइन् । मैले भनेँ– 'ऊ सर्किनी हो ।' आमा आगो भइन् । उनी दनदन दन्कन थालिन्– 'तैँले मेरो घरमा सर्किनी ल्याउन खोजेको छस् ? एउटा कुरा सुनिराख् । जबसम्म म बाँच्छु मेरो घरमा तल्लो जातकी बुहारी त के, तल्लो जातको कुनै मान्छेले खुट्टा टेक्न पाउने छैन ।' त्यसपछि मेरी आमाले रौद्र रूप धारण गरिन् ।

म चुपचाप आफ्नो कोठामा आएँ । दिन बित्दै गए । मेरो मानसिक स्थिति तपाईंलाई के बताऊँ ? एकातिर सर्किनीको प्रेम, अर्कोतिर आमाको माया । म चेप्टिएँ । आमा मेरो निम्ति सर्वस्व थिइन् । उनले मलाई बढाइन्, पढाइन्, मायाममता दिइन् । म उनको गुण यो जुनीमा कसरी तिर्न सक्छु र ? उनको स्वच्छ, पवित्र मन मैले दुखाउनु हुँदैन । मेरो कर्मले उनको धर्म नष्ट हुनु हुँदैन । फेरि उता सर्किनीको माया । गरिबकी छोरी । उसलाई छोड्न पनि त सक्तिनँ । मेरो मुटु मसित कहाँ छ र ? मेरो मुटु त त्यही सर्किनीले बोकीबोकी हिँड्छे । देख्नुभो त मेरो स्थिति ?

एक दिन मेरी आमाकहाँ गएर मैले भनेँ– 'आमा, हेर तिमीले मलाई हुर्कायौ, बढायौ, पढायौ । अहिले म यति ठूलो जागिर खाने भएँ । यो सबै तिम्रो परिश्रम र पसिनाको फल हो । बाबु त सानैमा बिते । मेरो निम्ति तिमी नै सर्वस्व हौ । मलाई खुसी देख्न चाहन्छचौ भने मलाई उही उर्वशीसँग बिहे गर्ने आज्ञा देऊ । फेरिफेरि म तिम्रो मन दुखाउने काम गर्दिनँ ।'

मेरा कुराले मेरी आमा पाषाण भइन् । तर मैले भनेँ नि ! मेरी आमा संसारमा नपाइने आमा थिइन् । मेरै सुखशान्तिको निम्ति उनले आफ्नो जीवन अर्पेकी थिइन् । आज मेरो दु:खी रङरूप देखेर उनको छाती चिरियो होला । मेरो निदाउरो अनुहार, मेरो शुष्क जीवन, मेरो गतिहीन र उत्साहविहीन जिन्दगी देखेर उनको मन कति रोयो होला !

एक दिन मेरी आमाले मलाई भनिन्– 'तँ त्यो आइमाईसँग त्यति साह्रो मर्छस् भने ठीक छ त्यसैलाई बिहे गर् । तर तिमीहरू तल्लो तलामा अलग्गै बस्नू, त्यहीँ पकाएर खानू । म माथि आफ्नो खाना आफैँ पकाएर खान्छु । म अहिले भन्छु– त्यो आइमाई मेरो कोठामा चाहिँ आउन पाउँदैन ।'

मेरी आमाका कुरा सुन्दा मलाई खुसी पनि लाग्यो, दु:ख पनि । मेरी आमा निकै वर आइन्, फेरि पर पनि भइन् । तर मेरी आमा पर किन हुन्थिन् ? मेरो आँखाबाट बलिन्द्र धारा छुटे अनि मैले आमालाई अँगालो मारेँ ।

'उता जा, सार्की ! यहाँ चेप्रे नपार्', आमाले मलाई भनिन् ।

मैले उर्वशीलाई मन्दिरमा लगेर सिन्दूर हालेँ । त्यहाँ न त बाजा बज्यो, न त गीत गुन्ज्यो । न त भोजभतेर नै भयो । चुपचापसित सुनसानमा निर्जनतामा हाम्रो विवाह सम्पन्न भयो ।

आमाले आफ्नो चुला अलग गरिन् । उनी आफैँ पानी ल्याउँथिन्, पकाउँथिन्, खान्थिन् । उनी बिहानबेलुकी सधैँ पूजापाठ गर्थिन् । उनको नित्यकर्ममा कुनै बाधाबन्धन खडा भएन ।

समय बित्दै गयो । हाम्री छोरी दुई वर्षकी भई । तर आमा न त उर्वशीसँग बोलिन् न त छोरी उर्मिलासँग । मेरो छातीको व्यथा झनै बढ्दै गयो ।

एक दिन मैले एउटा साडी किनेँ र आमाकहाँ गएर भनेँ– 'हेर आमा, तिमीले बाजेबराजुको रीतिथिती मान्दै आएकी छचौ । त्यसमा मेरो भन्नु केही छैन । तर जात भनेको त मान्छेले बनाएको पो त ! भोलि एउटा कामी प्रधानमन्त्री भयो भने हजारौँ बाहुन, क्षत्री, नेवार उसलाई 'जदौ हजुर !' भन्न उत्तिकै धुइरो लाग्छन् । कसैले आएर यो दमाईंको खुट्टामा ढोग गर् म एक लाख रुपैयाँ दिन्छु भन्यो भने हजारौँ ठूला जातकाहरू उसको चरणकमलमा आफ्नो शिर राख्न

तँछाड र मछाड गर्छन् । जात भनेको त्यस्तो हो, आमा ! तिमीसित म धेरै तर्क गर्न चाहन्नँ । भोलि उर्वशीको जन्मदिन हो । उसलाई यो साडी देऊ र बुहारी भनेर बोलाऊ । त्यही नै मेरो जीवनको सबभन्दा खुसीको दिन हुनेछ ।'

'यो साडी उता लैजा ।' आमाले कठोर स्वरमा भनिन् । आमाको हाउभाउले मेरो मन दुखिरहेको थियो । यो कस्तो घर हो ? एउटै छानामुनि बसेर पनि हामी विभाजित छौँ । घर त सिङ्गो हुनुपर्छ नि ! अविभाजित, अविभक्त र अखण्डित ।

आज उर्वशीको जन्मदिन । बिहानको आठ बजेको थियो । आमाले मलाई एक्कासि डाकेर भनिन्– 'त्यसलाई तयार हुनु भन् म पशुपतिनाथको मन्दिरमा लैजान्छु ।'

म हर्षले उन्मादित भएँ । म उन्मत्त भएँ । दौडेर गई मैले उर्वशीलाई भनेँ– 'तिमी झट्ट तयार होऊ ! आमासँग पशुपतिनाथ जानुपर्छ । नीलो साडी र नीलो ब्लाउज लाउनू है !' त्यति भनेर म ट्याक्सी लिन गएँ । फर्केर आउँदा उर्वशी झलमल्ल परीजस्ती भएकी थिई । उसको नाम पनि उर्वशी, मान्छे पनि उर्वशीजस्ती देखिई । नीलो साडी लाएकी, लामो मिलेको नाक, उज्याला चम्किला आँखा, रङ चढेका गाला, गालामा एउटा सानो कोठी, हिस्सी परेको अनुहार, देवकोटाले भनेजस्तो घिउघिउ गनाउने, म त उर्वशीलाई हेरेको हेरेकै भएछु । सर्किनी त सर्किनी कति राम्री सर्किनी ! मोरीले मलाई मस्त पारी ।

आमा र उर्वशी ट्याक्सीमा चढेर पशुपति गए । म छोरीसित खेल्न थालेँ । मैले छोरीलाई भनेँ– 'हेर् छोरी, हामी सबै नेपाली । जातले मान्छे ठूलो र सानो कहाँ हुन्छ र ? हामी धनी र गरिब पो छौँ त । ठूलो र सानो छैनौँ नि !' त्यस बेला मेरी दुई वर्षकी छोरीले के भनी तपाईंलाई थाहा छ ? उसले भनी– 'म पिपलमेन्ट खान्छु ।'

हे मानव ! तँ किन ठूलो हुन्छस् ? किन बढ्छस् ? किन तेरो बुद्धिको बिर्को उघ्रिन्छ ? किन तँ बालककै बुद्धि लिएर बाँच्न सक्तैनस् ?

दुई घण्टापछि आमा र उर्वशी घर आए । आमाको अनुहारमा शान्त भाव थियो । त्यति बेला उनको जीउ हल्काफुल्का थियो, ठूला बोझ कहीँ बिसाएर आएजस्तो । उनी सरासर आफ्नो कोठामा गइन् । सर्किनीचाहिँ सर्केर उसैउसै थिई । मैले उसलाई के भयो भनेर सोधेँ । उर्वशीले भनी– 'आमाले मन्दिरको अघि उभिएर मेरो शिरमा हात राखेर भनिन्– 'हे भगवान् ! यो सर्किनीलाई आजदेखि बुहारी भनेर ग्रहण गर्दै छु । मैले छोराको सुखलाई सबैभन्दा ठूलो सुख ठानेकी छु । मैले कुनै पाप गरेकी छु भने अबला ठानी मलाई माफ गर्नुहोला । त्यसपछि नयाँ सडकमा लगेर उनले मलाई दुईवटा साडी किनिदिइन् र भनिन्– 'बुहारी, तेरो जन्मदिनमा यो मेरो उपहार !' यति भन्दाभन्दै उर्वशी भक्कानो फुटाएर रुन थाली । मैले उसलाई अँगालोमा बाँधेँ । मेरो आँखाबाट पनि बलिन्द्र धारा छुटे । निकै बेर हामी लोग्नेस्वास्नी त्यसरी नै रोइरह्यौँ ।

भोलिपल्टदेखि हाम्रो भान्सा एउटै भयो । उर्वशीले खाना पकाई । आमाले पनि खाना खाइन् । एक दिन आमाले भनिन्– 'बुहारीले तरकारी त मीठो पकाउँछे । तर खुर्सानीचाहिँ कम्ती हाल्नू है !'

•

'छोरी बुहारी' शीर्षकको कथा राजनारायण प्रधानको भाषाशैलीको नमुना मात्र नभएर प्रधानले चाहेको सहिष्णु व्यक्ति, परिवार, समाज, राष्ट्र र विश्वकै एउटा गतिलो उदाहरण हो । राजनारायण आफ्नो लेखनीले सरल, मृदु र शिष्ट भाषामा गहन, परिष्कृत र सर्वोपयोगी विचार प्रक्षेपण गर्न सफल थिए भन्ने नमुना पनि यो कथा नै हो ।

पाठकले नपत्याउँदै पढेको यो कथा पढिसकेपछि रङभेदी विश्वपरिवेश परिवर्तनका लागि विराट् ग्रन्थ पढेको अनुभूतिमा गुम्फिन थाल्छन् । यही नै राजनारायणको लेखनको अनुपम, विशिष्टतम र उच्चतम विशेषता हो ।

•

इन्द्रबहादुर राईदेखि कुमार प्रधानसम्मले भन्ने एउटै थेगो थियो– 'राजनारायण प्रधानको लेखनकला कसैसँग दाँजिन सक्तैन ।' नेपालतिरका स्रष्टाहरू कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानदेखि डा.तारानाथ शर्मासम्म पनि राजनारायणको लेखनबाट मोहित थिए । डा.शर्मा त बराबर भन्ने गर्थे– 'राजनारायणको भाषा, शैली भारतको दार्जिलिङमा मात्र जनप्रिय भएको होइन, सबै नेपाली भाषीका लागि आकर्षक भयो ।' त्यसै गरी घटराज भट्टराईले लेखे– 'राजनारायणको निबन्ध र जीवनी लेखनकला लोभलाग्दो छ । उनको प्रयासले नेपाली साहित्य रुचिकर सामग्रीका रूपमा विकसित हुँदै छ ।' वास्तवमा लेखनमा राजनारायणको आफ्नै संसार छ, शैलीमा आफ्नै जगत् छ र प्रस्तुतिमा आफ्नै परिवेश छ । त्यसैले राजनारायणको लेखनकला, भाका र लय जनप्रेममा गाँसिन सकेको हो । उनको साहित्यिक यात्राको सग्लो परिचय पनि यही नै हो; अर्थात् उनी नेपाली भाषासाहित्यको बेग्लै आकाशमा उडेर र नेपाली भाषासाहित्यको अर्कै धरातल टेकेर सुन्दर, शालीन र सजीव नेपाली भाषासाहित्यको सिर्जना गर्ने एक जना अमर प्राज्ञ हुन् ।

राजनारायण प्रधानको पारसमणि प्रधानसँगको नाता

राजनारायण प्रधान टेबुल ठोकेर गीत गाउँथे । अथवा भनौँ, टेबुललाई मादल या तबला बनाएर उनी लता मङ्गेशकर र किशोर कुमारको गीत गाउँथे । पछिपछि उनले नारायणगोपाल र अरुणा लामाका गीत पनि गाए । एक दिन उनी 'चला जाता हुँ किसीकी धुनमे' गीत गाइरहेका थिए । उनीछेउ पारसमणि प्रधान हाँस्तै उनको स्वर सुनिरहेका थिए । त्यसपछि पारसमणि प्रधानले राजनारायण लाई भने– 'कस्तो राम्रो स्वर रहेछ ! यस्तो स्वर लिपिमा आए कस्तो राम्रो हुने थियो ।' त्यसपछि राजनारायणले उत्तर दिएथे– 'मैले 'हेलेन किलर' लेखेको छु, छापिदिनुस् न त !'

सन् १९५४ सालमा 'भारती' पत्रिकामा राजनारायणको 'हेलन किलर' प्रकाशनमा आयो । उनको भाषा, शैली र प्रस्तुतिले पारसमणि प्रधानको हृदय छोएको थियो । अनि उनले फेरि राजनारायणलाई अर्को विषय छानेर लेख भने । 'हेलेन किलर' छापिएको अर्को वर्षमा 'भारती'मा नै एउटा निबन्ध प्रकाशित भयो र त्यसको शीर्षक 'साहित्य' राखिएको थियो । त्यो निबन्धले पनि उनलाई चर्चित बनायो । पारसमणिकै प्रेरणाले उनले 'हेलेन किलर'जस्तै विश्वप्रसिद्ध व्यक्तिहरूको जीवनी लेख्न थाले र 'पन्ध्र प्रसिद्ध पुरुष' प्रकाशनमा ल्याए । जीवनी लेख्न पारसमणिबाट उनी प्रेरित थिए र कृति

प्रकाशनका लागि इन्द्रबहादुर राईले उनलाई हौसला दिए । जीवनी लेखनका सन्दर्भमा राजनारायणले नरेन्द्रराज प्रसाईलाई भने– 'सायद मैले टेबुललाई मादल नबनाएको भए म लेखक हुन सक्तिनँ थिएँ । मलाई लेख्ने प्रेरणा पारसमणि प्रधानले दिए अनि मैले पनि त्यो गुन भुल्न सकिनँ र पारसमणिको जीवनकालभरि मैले उनको आज्ञा पालन पनि गरिरहेँ । मैले उनको जीवनी लेखेँ । मैले उनको जीवनी लेखेपछि उनले मलाई भनेका थिए– 'राज ! तिमी लेख्ने मात्र होइनौ तिमीले पाठकलाई पनि तिमीजस्तै बनाउन थाल्यौ । तिमीले मलाई जसरी चिनेका छौ अरूले पनि अब मेरो विषयमा त्यति नै जान्न पाउने भए ।

राजनारायण प्रधान मीठो, छरितो र स्पष्ट लेखनका एउटा बिम्ब हुन थाले । प्रधानको लेखाइमा चुम्बक टाँसिएको हुन्छ । उनी आफ्नो कपाल सधैँ चिल्लो पारेर हिँड्थे र उनको लेखाइ पनि त्यतिकै चिल्लो हुन्थ्यो । परैबाट राजनारायणको टाईसुट, कपाल, चस्मा र हाँसोझैँ उनको लेखन पनि त्यस्तै छरितो, लोभिलो र बिर्सिनसक्नुको हुन्छ । उदाहरणका लागि उनलाई कसैबारे लेख्न प्रेरित गर्ने पारसमणि प्रधानको जीवनी उनले लेखे तर छोटो लेखे । राजनारायणले पारसमणि लेख्ता उनी जति खुसी भए त्योभन्दा दोब्बर खुसी पारसमणि भए ।

राजनारायण प्रधानको भाषा, शैली र प्रस्तुति नै बेजोड थियो । उनको त्यही सीपलाई नरेन्द्रराज प्रसाईले पनि टिप्ने प्रयास गरेर जीवनीलेखनमा प्रसाई अग्रसर भए । वास्तवमा प्रसाईले राजनारायणलाई पनि माया गरे, उनीप्रति समर्पित बने र श्रद्धा गरिरहे । प्रसाईको लेखनीबाट राजनारायण पनि रमाए ।

राजनारायण प्रधानलाई जसरी पारसमणि प्रधानले लेखनमा डोऱ्याए त्यसै गरेर राजनारायण प्रधानले पनि आफ्ना गुरुलाई सङ्क्षेपमा भए पनि सकेसम्म जस्ताको तस्तै अक्षरमा निर्माण गरिदिए ।

वास्तवमा यही लघु जीवनीका कारण धेरैले पारसमणि जाने । पारसमणिलाई कसरी लेखे भन्ने बेहोरा राजनारायणको कलम जस्ताको तस्तै यसरी बोलेको छ–

'पारसमणि मौरीजस्तै खट्थे– लगातार, नरोकीकन, नथाकीकन । दिनरात उनी खटेकाखटेकै हुन्थे । उनले कविता लेखे, कथा लेखे, पाठचपुस्तकहरू त कति लेखे कति ! नेपाली भाषालाई दार्जिलिङमा शिक्षाको माध्यम बनाउनलाई उनले भरभित्तो कोसिस गरे, सरकारसँग लेखापढी गरिरहे, 'भारती' र 'चन्द्रिका'को सम्पादन गरे, लेखकहरूलाई लेख्ने हौसला दिए अनि नेपाली जाति र नेपाली भाषाको उन्नतिको निम्ति बिगुल फुके ।'

यसरी एक सुरले, एक धुनले, एक मनले नेपाली भाषाको सेवा गर्ने व्यक्ति अब कति पो होलान् र ?

यसैले सुनीतिकुमार चटर्जी भन्थे– 'पारसमणि एउटा साहित्यिक मात्र नभएर एउटा सिङ्गै संस्था नै हुन् ।' सुनीतिकुमार संसारले मानेका, दुनियाँले जानेका धुरन्धर भाषाविद् हुन्, जसले नेपाली भाषा बङ्गला भाषासरह भारतको एउटा प्रमुख भाषा हो भनेर सबभन्दा पहिले किटान गरेका थिए र भारतको संविधानमा यसले मर्यादा पाउनुपर्छ भनेर उद्घोषण गरेका थिए । यिनै मनिषीसँग पारसमणिको हित्तचित्त मिलेको थियो । आफ्नो जीवनको सन्ध्याकालमा सुनीतिकुमार दार्जिलिङ आएका थिए । पारसमणिलाई भेटेर उनले भने– 'प्रधानजी, मेरो जीवनको अन्तिम घडी आइपुगेको छ । चन्द्रायण व्रत पालन गर्ने विचार छ । तपाईं के भन्नुहुन्छ ?' पारसमणिले भने– 'चन्द्रायण व्रत लिने काम त्यति सजिलो छैन, सुनीतिजी ! भाषाचार्यले यही शरीरले यस्तो व्रत पालन गर्न सक्लान् र ? बरु अलिक आराम लिनुहोस् । तपाईंले अझै केही दिन बाँच्नुपरेको छ ।' अनि ती दुई वयोवृद्ध विद्वान्हरूले आफ्ना पुस्तकहरू साटासाट गरे अनि उनीहरू धेरै बेरसम्म आलिङ्गनमा बाँधिएर बसे ।

पारसमणिका रम्य रचनाहरू साह्रै राम्रा छन् । उनले आफूले जानेका, सुनेका, देखेका, भोगेका, आफूले पढेका, आफूमाथि आइपरेका कुराहरू सरल र खिरिलो भाषामा खुबै रोचक ढङ्गमा लेखेका छन् । 'टिपनटापन', 'रोचक संस्मरण', 'काठे झ्याँक्री' नेपाली साहित्यका निधि हुन् । उनका रचनाहरूमा कहीँकतै रोदन छैन, क्रन्दन छैन, चीत्कार छैन । निराशा, दुःख, पीडाको कहीँकतै गुन्जायस छैन । त्यहाँ ओज छ, जीवनको उद्दाम जोस छ । ठाउँठाउँमा हास्यको पुट, अर्तीबुद्धि, जीवनको निक्खर अनुभव पनि छन् ।

दार्जिलिङमा नेपाली भाषाको शुद्ध रूप प्रचार गर्नमा पारसमणिले जतिको घुँडा त कसले पो धसेका छन् र ? व्याकरणका किताबहरू लेखेर, पत्रिका चलाएर, भाषण दिएर, लेखकहरूलाई भेटेर जहाँ पनि र जहिले पनि उनी व्याकरणकै चर्चा गर्दै हिँड्थे । एकपल्ट मैले सोधेँ– 'लेखक बन्नलाई के गर्नुपर्छ, गुरुजी ?' उनले भने– 'लेखकले तीनवटा कुरा जानेको हुनुपर्छ– एक व्याकरण, दुई व्याकरण र तीन व्याकरण । अनि व्याकरणबारे उनले मलाई एक घण्टा भाषण दिए ।

विपत्तिदेखि विभूतिमा पुगेका व्यक्ति हुन् पारसमणि । गरिबीको भासबाट उठेर प्रतिकूल परिस्थितिसित जुधेर जीवनका आँधीबेहरी, हुरी, झरी, झञ्झा, टन्टा सबै सहेर, भोगेर, झेलेर उनले आफ्नो भाग्य बनाएका थिए । यसैले उनमा अद्‌भुत आत्मविश्वास र अदम्य हिम्मत थियो । कहिले पनि हुती नहार्ने शक्ति थियो ।

अनैतिकताका घोर विरोधी पारसमणिले आफ्ना रचनाहरूमा कहीँकतै पनि यौन विषयलाई छुँदै छोएका छैनन् । उनको नैतिक चरित्र अत्यन्त बलियो थियो । उनले न त रक्सी खाए, न त चुरोट पिए, न त जुवा खेले । न त क्लबमा गएर नाचे, न त माते, न त रूपनाराणले जस्तो रमणीहरू लिएर बनपाखा हुले, न त तरुणीहरू देख्दा हामीजस्तै लत्याकलुतुक गले । उनको चरित्र पवित्र थियो सती सावित्रीको जस्तो ! रूपनारायणको 'भ्रमर'लाई उनले अश्लील ठान्थे

र केटाकेटीलाई यो पुस्तक नपढ्नू भन्थे तर रूपनारायणलाई ठूला विद्वान् मान्थे र उनलाई आफ्नो पत्रिका 'भारती'का प्रधान सम्पादक बनाए ।

पारसमणि भोजनविलासी थिए । पाहुनापात जाँदा दस परिकारका खाना खुवाउँथे । आफू पनि भोजनभट्ट ! खुबै स्वाद मानीमानी जिब्रो पड्काईपड्काई खान्थे । पारसमणि साह्रै मीठो गफ गर्थे । त्यति मीठो गफ गर्ने व्यक्ति मैले अर्को देखेको छैन । ज्यादाजसो उनी आफ्नै डम्फु बजाउँथे । तर डम्फु पनि कति राम्ररी बजाएका ! सुनिरहूँ जस्तो ! कथा जोड्दै तुक्का छोड्दै ठट्टा गर्दै हामीलाई हँसाउँदै आफू पनि मरीमरी हाँस्दै उनी कुरा गर्थे । कुरा पनि कति जानेका ! कुन लेखकले के लेख्दै छन्देखि लिएर कुन लेखक कुन केटीसँग घुम्दै छन्सम्म जानेका हुन्थे । तर उनको मुखचाहिँ छुच्चो, मुखैमा प्याच्च भन्थे । यसैले कति लेखक उनीकहाँ जान छाडे, कतिले उनको निन्दा गर्न थाले तर उनको मन राम्रो, मुख मात्र त्यस्तो ! एउटा कथा भन्छु–

'एक पल्ट नेपालका एक जना नयाँ कविलाई पारसमणिको दर्शन गर्ने इच्छा भयो । यसैले उनी नेपालदेखि कालिम्पोङ पुगे । आफ्नो आराध्यदेवलाई भेटेर उनले भने– 'गुरुजी ! म हजुरको दर्शन गर्न आएको । आज यहीँ बास बसेर हजुरसँग धेरै ज्ञान लिने विचार छ ।'

गुरुजी पड्के– 'यहाँ बास बस्ने अरे ? के मेरो घर होटेल हो ?'

हाम्रो कविले जिब्रो हराए । फेरि भने– 'अस्ति पनि एक जना कवि आएको थियो– रघुनाथको नाति हुँ भन्थ्यो । यहीँ बसेर मेरो भात डम्कायो । तिमी पनि त्यही डचाङका त होइनौ ?'

'होइन, होइन गुरुजी ! म त कवि हुँ– खाँटी कवि ।' अनि उनले एकपछि एक गर्दै फरर कविताहरू सुनाए । पारसमणि दङ्ग

परे । उनले भने– 'मैले त तिम्रो खुट्टा तानेको मात्र पो त । बास नदिने म कहाँ हुँ र ? बास पनि दिन्छु, भात पनि दिन्छु' भनेर उनले कविलाई मीठामीठा खाना खुवाए अनि सुत्नलाई नरम बिछ्यौना दिए । सुत्ने बेलामा पारसमणि गुरुले एउटा गिलासभरि केही ठट्टा, केही रमाइला गफ, केही अर्तीबुद्धिको रस पाहुनालाई टक्र्याए । भोलिपल्ट हाम्रा कवि भालेको पहिलो डाकमा उठे, लट्टीपट्टी बोके अनि बाटो ठोके ।'

•

राजनारायण प्रधान र पारसमणि प्रधान नेपाली भाषासाहित्यका क्षेत्रमा उदाहरणीय र प्रेरक व्यक्ति हुन् । उनीहरू दुवै नेपाली भाषासाहित्यमा अजर र अमर बनेका छन् । यी दुवैको सम्बन्ध पनि आदर्श, अनुकरणीय र प्रेरक मानिन्छ । यी दुईको सम्बन्धले अग्रज पुस्ताको अनुज पुस्ताप्रति कस्तो उत्तरदायित्व हुनुपर्छ भन्ने पाठ पढाएको छ । साथै अनुज पुस्ताले अग्रज पुस्ताप्रति कसरी कृतज्ञता प्रस्तुत गर्नुपर्छ भन्ने पाठ पनि यी दुवैको सम्बन्धले प्रकट गरेको छ । सहोदरीय स्व रक्तसम्बन्धमा समेत अग्रज र अनुजबीचको सम्बन्धमा तिक्तता, वैरभाव र द्वेष घोलिएको हुने सन्दर्भमा राजनारायण र पारसमणि सम्बन्ध स्तुत्य र उल्लेख्य रहेको पाइन्छ ।

राजनारायण प्रधानको कृतित्व

राजनारायण प्रधान अत्यन्तै उच्चकोटिका लेखक हुन् । यिनको व्यक्तित्वको छनक बुझ्ने जोकोही मान्छेले यिनको हृदयान्तरदेखि प्रशंसा गर्छन् । वास्तवमा राजनारायणको व्यक्तित्वले घमन्डको कहिले फुइँ देखाएन । बरु उनको व्यक्तित्वले सत्य, इमान र सरलताको परिचय दियो । यी सादाभन्दा ज्यादै सादा थिए । कोही व्यक्तिले कैयौँ दिनसम्म यिनको सङ्गत गरे तापनि यी आफू लेखक, प्राध्यापक र समाजसेवी भएको प्रत्यक्ष रूपले छनक देखाउँदैन थिए । यति हुँदाहुँदै पनि उनी भन्थे– 'म लेखक चाहिँ हुँ । मलाई लेख्न मन पर्छ ।'

राजनारायण प्रधानको भाषा, शैली र प्रस्तुतिको बयान नगर्ने मान्छे बिरलै हुन्छन् । यसै क्रममा गोपीनारायण प्रधानले 'भारतीय साहित्यका निर्माता : राजनारायण प्रधान'नामक कृतिमा लेखे– 'राजनारायण प्रधान मनका राजा, भाषाका कारिगर हुन् । नेपाली भाषालाई सरल, सरस र सलल बग्ने खहरे खोलाझैँ र बुझ्ने भाषामा लेख्ने नेपाली भाषाका एक छुट्टै बेग्लै प्रतिष्ठित साहित्यकार हुन्– राजनारायण प्रधान ।' वास्तवमा प्रधान लेखनीका एउटा कुशल शिल्पी हुन् । उनका कृति एक पटक पढेपछि त्यो फेरि दोहोऱ्याएर पढ्न मन लाग्छ । त्यसको कारण के हो भने उनको भाषामा मौरीले परागमा रजाइँ गरिरहेको भान हुन्छ । त्यही फूलको परागको मिठास पनि राजनारायणको लेखनमा गाँसिएको

सुगन्धित तत्त्व हो । त्यति मात्र नभएर उनी एक कुशल पत्रकार पनि थिए । पत्रकारितामा पनि उनी सुनजस्तै चम्किला थिए, स्वच्छ थिए र आदर्शका संवाहक थिए ।

राजनारायण प्रधानको लेखनीलाई हृदयदेखि नै प्रेम नगर्ने साहित्यप्रेमी प्राय: छैनन् भने पनि हुन्छ । ज्यादै सरल, मीठो र ऊर्रो शब्दमा यी लेख्थे । यी लेख्ता लामो कथनलाई पनि ज्यादै सङ्क्षिप्त भाकामा लेख्थे । भनौँ, अरूले हजार शब्दमा वर्णन गर्ने त्यही कुरा सय शब्दमा नै रोचक रूपले वर्णन गर्न सक्ने यिनीमा खुबी थियो । विशेष गरेर नेपाली साहित्यका पाठकले यिनको साहित्यिक महिमाको बयान गर्छन् ।

राजनारायण प्रधानको कृतित्वको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो– जीवनीलेखन । यसका साथै निबन्ध, प्रबन्ध र व्यङ्ग्य, चुट्किलालेखनमा पनि यिनको कलम सशक्त रूपमा देखिन्छ । यिनका लेखनमा शब्दहरूको चयन अत्यन्तै राम्ररी गरिएको हुन्छ । रसिलो र स्वादिलो भाषा खिपेर लेख्ने साहित्यिक महारथीलाई केलाउँदा यिनको स्थान अग्रपङ्क्तिमा देखिन्छ । छोटोभन्दा छोटो वाक्य लेखेर लामोभन्दा लामो प्रसङ्ग देखाउने उनी सक्कली गुरुबाबु, सिद्धहस्त लेखक र उत्कृष्ट रचनाकार थिए । उनको लेखनमा मोहित भएर रामकृष्ण शर्माले भनेका थिए– 'मलाई राजनारायण प्रधानको जस्तो भाषामा केही लेख्न मन लागेको छ ।' उनले मात्र होइन राजनारायणका गुरु इन्द्रबहादुर राईले नै पनि लेखेकै थिए– 'राजनारायणको हाराहारीमा पुग्न सक्ने लेखक भारतभरि कमै पाउँछौँ ।

राजनारायण प्रधानले लेखेका जीवनी पढ्दापढ्दै पाठकको मन, मस्तिष्क र समय प्रधानको कलमको तारिफमा एकोहोरिएको हुन्छ । वास्तवमा यिनले लेखेका जीवनीहरू पढ्दा पढिएको पाठमा अङ्कित महापुरुषलाई छर्लङ्गै बुझ्न सकिन्छ, देख्न सकिन्छ र पाउन सकिन्छ । यिनले लेखेका कुनै पनि जीवनी पढेपछि पाठकले

विविध आयामबाट ती महापुरुष या विशिष्ट नारीको जिन्दगानीलाई आफ्नो मस्तिष्कमा स्थापित गरिसकेका हुन्छन् । उदाहरणका लागि अमेरिकामा अब्राहम लिङ्कन राष्ट्रपति हुनुमा एउटी बालिकाको केकस्तो भूमिका थियो भन्ने बेहोरा उनले लेखेको लिङ्कनको जीवनी पढेपछि छर्लङ्गै हुन्छ । त्यसैबारे उनले लेखे–

'लिङ्कन राष्ट्रपति पदको निम्ति चुनाउमा उठेका थिए । उनी दुब्ला, ख्याउटे, नराम्रा मानिस थिए । सानी ग्रेस बेडेल अमेरिकाको सानो सहर वेस्टफिल्डमा बस्थी । एक बिहान ग्रेसले आफ्नो टेबलमा भएको नक्सालाई हेरी । नक्सामा भएको दुब्लो, ख्याउटे मानिस उसलाई मन पऱ्यो । उसका गालामा दाह्री थिएन । उसलाई एउटा विचार आयो । उसले लिङ्कनलाई एउटा चिठी लेख्ने निधो गरी ।

वेस्टफिल्ड,
१५ अक्टोबर १८६०

प्रिय मिस्टर लिङ्कन,

म एघार वर्षकी हुँ । तपाईं मलाई खुबै मन पर्छ । के तपाईंका स्वास्नी र मजस्तै छोरी छन् ? मेरा चार दाजुहरू छन् । उनीहरू सबैले तपाईंलाई भोट दिनेछन् । मेरा पिताले पनि तपाईंलाई नै भोट दिनेछन् ।

तपाईंको अनुहार कति दुब्लो देखिन्छ । कृपा गरेर दाह्री पाल्नोस् । यहाँ सबैले दाह्री मन पराउँछन् । दाह्री पाल्नुभयो भने सबैले तपाईंलाई भोट दिनेछन् । अनि तपाईं राष्ट्रपति हुनुहुनेछ ।

तपाईंकी,
ग्रेस बेडेल

लिङ्कनले यो चिठी पाए, पढे अनि यसको जबाफ लेखे–

स्फिन्डफिल्ड
१९ अक्टोबर १८६०

प्रिय ग्रेस,

चिठीको निम्ति तिमीलाई धन्यवाद । मेरा छोरीहरू छैनन् । तीन भाइ छोरा छन् ।

मैले दाह्री पालेको छैन । के म दाह्री पालूँ ? मानिसहरूले के भन्लान् ?

तिम्रो खुबै राम्रो मित्र,
अब्राहम लिङ्कन ।

अर्को वर्ष १६ फरबरीको दिन वेस्टफिल्डको स्टेसनमा एउटा ट्रेन अडियो । यसमा अब्राहम लिङ्कन थिए, संयुक्त राज्य अमेरिकाका नयाँ राष्ट्रपति । त्यहाँ मानिसहरूको अपार भीड थियो । ग्रेस बेडेल पनि त्यहाँ आएकी थिई ।

लिङ्कन ट्रेनबाट बाहिर निस्के । सबैले उनको जयजयकार गरे ।

'यहाँ एक जना मेरी सानी मित्र छन् ग्रेस बेडेल भन्ने' लिङ्कनले सबैलाई सुनाएर भने । सब मानिसहरू छक्क परे । त्यही बेला ग्रेस बेडेल भीड चिरेर अघि आई ।

राष्ट्रपति लिङ्कनले उनलाई हातमा लिए अनि म्वाइँ खाए । ग्रेसले उनको अनुहारमा हेरी अनि खुसी भई । उनका गालामा अहिले दाह्री थियो ।

'ग्रेस !' लिङ्कनले भने– 'मैले यो दाह्री तिम्रो निम्ति पालेको हुँ ।'

•

राजनारायण प्रधानको निबन्ध पनि मौलिकताले भरिएको हुन्छ । यिनका प्रत्येक निबन्धले सफलताको बिन्दु टेकिसकेको

पाइन्छ । प्रधानका निबन्ध पढ्दा सरल लागे तापनि ती बौद्धिक पाराले सिँगारिएका हुन्छन् । मनोविश्लेषणलाई सूक्ष्म रूपले समाएर प्रस्तुत गर्नु यिनको निबन्धात्मक व्यक्तित्वको सफल स्वरूप हो ।

राजनारायण प्रधानका निबन्धको सेरोफेरो प्राय:जसो पश्चिम बङ्गालमा केन्द्रित हुन्छ । अनि दार्जिलिङलाई पूर्णतया प्राथमिकता दिएर यिनले लेख्ने गरेका हुन्छन् । दार्जिलिङको रहनसहन, प्राकृतिक सौन्दर्य, सामाजिक स्थिति र व्यवस्था आदिलाई मर्मस्पर्शी ढङ्गबाट यिनले आफ्ना लामा र छोटा निबन्धमा वर्णन गरेका छन् । काठमाडौँ बसेताक पनि उनले ‘पन्चैबाजा बजाउँदै’नामक निबन्धसङ्ग्रह प्रकाशनमा ल्याए । त्यस कृतिमा उनले काठमाडौँकै प्राय: वर्णन गरे ।

राजनारायण प्रधानलाई ऱ्वाट्टै हेर्दा लाग्थ्यो यी कुनै शिक्षण संस्थामा पढाउने काम गर्थे । वास्तवमा यी सेन्ट जोसेफ कलेजमा पढाउने प्रोफेसर भए तापनि पढाइसँग यिनको साहित्यिक जीवन आकाशपाताल फरक देखिन्थ्यो । कलेजमा यी वाणिज्य विषय पढाउँथे; तर लेख्ता नेपाली साहित्य लेख्थे । अन्धविश्वास, भ्रष्टनीति, यौनव्यापार, उच्छृङ्खलता आदि विकृतिलाई प्रस्ट रूपले लेख्ने भारतीय नेपाली प्राज्ञ राजनारायण नै थिए ।

राजनारायण प्रधानले धेरै लेखे । पारसमणि प्रधानपछाडि धेरै पाठ्यपुस्तक लेख्ने पनि दार्जिलिङका लेखकमध्ये राजनारायण पनि नम्बरी लेखकमा देखा परे । उनले निबन्ध लेखे त्यसैमा नाउँ चलाए, कथा लेखे त्यसैमा नाउँ चलाए र समालोचना लेखे त्यसैमा पनि नाउँ चलाए । तर उनको लेखन जीवनीमा धेरै चर्चित बन्यो । उनको लेखनले उनी नेपाली भाषासाहित्यको शिखरतिरै पुगे । उनको लेखन साहित्यानुरागी पाठकहरूमाऊ मात्र सीमित भएन; उनका लेख,

रचना र पुस्तकहरू प्राइमरी स्कुलदेखि कलेजसम्मका विद्यार्थीका लागि अनिवार्य पाठ हुन थाले ।

•

राजनारायण प्रधानका कृतिहरू सरलताका साथ प्रस्तुत भए । सोही सरलताभित्र गहनतम विषयवस्तु घोल्न सक्नु उनको वैशिष्टय मानिन्छ । उनको लेखनीको चास्नीमा मिसिएको बौद्धिक खुराकले पाठकको मस्तिष्क पुष्ट भएको कुरा पाठकले बिस्तारै चाल पाउँदै जान्छन् । यस बेहोराको प्रमाण वैरागी काइँलाले पनि प्रस्तुत गरेका छन् । राजनारायणको लेखनीबारे काइँलाको भनाइ छ– 'छोटो, तिखो, चाहिँदो र मीठो भाषा लेख्ने राजनारायण प्रधान म कलेज पढेकै बेला दार्जिलिङमा चर्चाको पात्र भइसकेका थिए । उनको भाषा र शैली राम्रो भएर नै उनका लेख 'भारती'मा छापिन्थे । त्यति बेला 'भारती'मा छापिनु भनेको लरतरो कुरै थिएन ।'

राजनारायण प्रधानको लेखनको स्वाद, मिठास र शक्तिले पाठक पठन बानीमा परिसकेका हुन्छन् । अन्ततः आफ्नो जादुमय भाषाशैलीले पाठकलाई सदाका लागि आफ्नो बनाउने क्षमतावान् लेखकको नाउँ नै राजनारायण प्रधान बन्यो । यति भनेर मात्र पुग्दैन उनको लेखनको अर्को एउटा उदाहरण हो– 'दार्जिलिङमा कैयाँले जाँड बेच्तैन । भोटेले पान बेच्तैन; बेच्यो भने अचम्म हुन्छ, उदेक हुन्छ । त्यस्तै त्यहाँ भोटेले होटेल किन्यो भने अचम्म हुँदैन । कैयाँले घर ठडयायो भने उदेक हुँदैन । तर एउटा पहाडेले घर बनायो भने पहाडेकै नाक जान्छ । चाकमा पिलो निस्किन्छ । त्यति मात्र होइन, मञ्चबाट पनि फुक्छ । पहाडेको बुद्धि जीवनमा एक पटक आउँछ अरे ! त्यो पनि पन्ध्र मिनेटका लागि । त्यो पनि आधा रातमा !' त्यसैले उनका लेखनबारे मोहन ठकुरी खिप लगाउँछन्– 'राजनारायण प्रधान पाठकका मनमा राज गर्ने साहित्यकार हुन् । ...सधैँका निम्ति पाठक उनैको हुन्छ ।'

राजनारायण प्रधानको लेखनको ज्ञान नै उच्चकोटिको थियो । उनको लेखनका नियमित पाठक डा.इन्द्रबहादुर राई पनि एक थिए । उनी राजनारायणको लेखनको अति ठूलो प्रशंसक थिए । त्यसैले उनले राजनारायणको लेखनबारे भट्टचाइरहे– 'नेपाली भाषाको ज्ञान र लेखनमा उनको हराहारी पुग्न सक्ने लेखकहरू भारतपट्टि कमै पाउँछौँ । यति विजयमान छन् उनी नेपाली भाषाको लेखनमा ।' साथै उनको लेखनबारे विमल राईले पनि लेख्न भ्याए– 'रसिलो भाषाका राजा हुन्– राजनारायण प्रधान !'

राजनारायण प्रधानको नेपाल आगमन

राजनारायण प्रधानले एमकम पास गरेपछि उनी राम्रो कामको खोजीमा लागेका थिए । त्यस बखत उनका साथी रामनारायण प्रधान आठराई, तेह्रथुमको चुहानडाँडाको शारदा हाईस्कुलका प्रधानाध्यापक थिए । रामनारायण नातामा राजनारायणका काकाससुरा पर्थे । राजनारायणले जागिर खोज्दै गरेको बेहोरा रामनारायणलाई थाहा थियो । त्यसैले उनले हरिचरण सिटौला र पद्मप्रसाद उप्रेतीलाई प्रस्तावित वीरेन्द्र इन्टर कलेजको प्रिन्सिपलका लागि दार्जिलिङबाट राजनारायणलाई नै ल्याउन सिफारिस गरेका थिए । अनि त्यही सिलसिलामा सिटौला र उप्रेती दार्जिलिङमा गएका थिए । त्यहाँ पुगेर उनीहरूले राजनारायणलाई खोजे । अन्ततः राजनारायणसँग उनीहरूको सम्पर्क पनि भयो । त्यसपछि उनीहरूमाझ आठराई जानेबारे सहमति भयो । परिणमस्वरूप राजनारायण २०१७ सालमा आठराई तेह्रथुमको चुहानडाँडा पुगेका थिए ।

राजनारायण प्रधान आठराईमा कसरी बसेका थिए ? त्यस ठाउँमा उनले आफ्नो मन कसरी अडचाएका थिए ? अनि ठाउँले उनलाई कसरी मोहित बनाएको थियो ? उनको त्यहाँको मोहबारे आफ्नो मन खोल्न उनले कुनै कसर राखेनन् । त्यसैले उनले एउटा लेख लेखेका थिए र त्यो लेख 'पन्चैबाजा बजाउँदै' उनको निबन्ध प्रबन्धसङ्ग्रह (२०५१) मा प्रकाशित भयो । उनले त्यस लेखको

शीर्षक राखे– 'आठराईका मेरा ती दिनहरू'। त्यसै शीर्षकभित्र उनको चुहानडाँडाको जीवन सर्लक्कै बोल्ने गर्छ। उनले त्यहाँको वर्णन यसरी गरेका थिए–

'काठमाडौँमा जब म आठराईका मानिसहरू देख्छु, तब म त्यहाँका मेरा ती दिनहरू झलझली सम्झन्छु। म २०१७ सालमा आठराई पुगेको थिएँ। कोलकाता बसेको मान्छे एक्कासि आठराई पुग्दा मलाई कहाँबाट कहाँ आएँजस्तो लागेको थियो। तर त्यहाँ बस्दा, रहँदा त्यस ठाउँको मोहनीले मलाई पक्रँदै लग्यो। त्यहाँका केटाकेटीको मायाले च्याप्दै लग्यो र यो ठाउँ पो मेरो रहेछ भन्ने भावनाले मलाई समात्दै लग्यो। धोती नै धोती भएको ठाउँबाट आएको मान्छे म, शुद्ध नेपाली हावामा सास फेर्न पाउँदा मनमा हर्ष लागेको थियो। देवकोटाले भनेजस्तै म जीवन अनुभव गरिरहेको थिएँ।

मलाई चुहानडाँडाको वीरेन्द्र इन्टर कलेजको निम्ति झिकाइएको थियो। त्यहाँ हाईस्कुल पनि थियो। त्यस्तो ठाउँमा त्यति ठूलाठूला स्कुलभवन र कलेजभवन देख्ता म छक्क परेको थिएँ। त्यहाँका मानिसहरूले कसरी बनाए होलान्! न त सरकारी अनुदान, न त कहीँकतैबाट एक पैसाको दान! तैपनि त्यहाँका मानिसहरूले आफूले अर्जेका धन खर्चेर शैक्षिक भवनहरू बनाएका थिए। उनीहरूको शिक्षाप्रति भक्ति र आफ्नो गाउँप्रति आशक्ति देखेर म दङ्ग परेको थिएँ। मेदिनीप्रसाद उप्रेती, बद्रीप्रसाद थपलिया, हरिचरण सिटौला, पद्मप्रसाद उप्रेती, सूर्य कन्दङ्वा, हरिप्रसाद थपलिया, गङ्गाप्रसाद थपलिया, लक्ष्मीप्रसाद उप्रेती, एल.पी.सिटौला (अरू नाम मैले भुलेँ)जस्ता समर्पित व्यक्तिहरूका त्याग र सेवाले गर्दा चुहानडाँडाको नाम चमचम चम्केको थियो। कोही त्यहीँ बसेर आफ्नो गाउँको सेवा गरिरहेका थिए, कोही टाढा बसेर। तीमध्ये हरिचरण सिटौलासँग मेरो घनिष्ठता थियो। उनी मेरा भर

थिए, भरोसा थिए । मलाई दु:ख पर्दा उनैलाई सुनाउँथेँ । उनी थोरै बोल्थे तर बोलेपछि गरिछोड्थे । चुहानडाँडाको हृदय जितेर उनी बिते । त्यस बेला आफ्ना छोराछोरीलाई भारतमा पढाउन सक्ने क्षमता भएका व्यक्तिहरू पनि त्यहाँ थिए तर उनीहरूले आफ्ना छोराछोरी अरू गरिबका छोराछारीसँगै आफ्नै गाउँको स्कुलमा पढ्नुपर्छ भन्ने टेक लिएर बसेका थिए ।

चुहानडाँडामा हाईस्कुल । अलिपर पोखरी हाईस्कुल । माथि मूलपानीमा त्रिमोहन हाईस्कुल । यी तीनै गाउँमा स्पर्धा प्रतिस्पर्धा चलिरहन्थे । ग्रामवादले जोर पक्रेको ठाउँ थियो त्यो । कलेज भएको हुनाले चुहानडाँडा त्यसै पनि मुजुरजस्तो गजक्क थियो । गाउँका मानिसहरू आफ्नाआफ्ना मास्टरका गुणगान गाउँथे । कसैले भन्थे– 'हाम्रा मास्टर खूब जान्ने छन् । उनी एमकम हुन् ।' अर्काले भन्थे– 'विचरा एककम रहेछ नत्र एमए नै हुने ।' यस्तै रीतले त्यहाँ संसार चल्दै गयो । एक दिन चुहानडाँडा र मूलपानीको फुटबल म्याच थियो । मैले पनि खेल्नुपर्ने । जिउ जोगाईजोगाई खेलेँ । नजोगाउनु पनि कसरी ? यत्रायत्रा तिघ्रा भएका केटाहरू भैँसीले जस्तै छोपेर आउँथे । अनि आफू जोगिनु परेन त ? हामी हाऱ्यौँ । हाम्रा गाउँका मानिसहरूको मुख सुक्यो । 'सरले राम्रो खेलिदिनु भएन, हाम्रो नाकै गयो ।' गाइँगुइँ गाइँगुइँ कुरा चल्यो । त्यस बेला मलाई के लाग्यो भने यो नाथे जिउ गएको भए के हुन्थ्यो र, आफ्नो गाउँको नाक त ठाडो पारेर जान्थेँ । यसरी आठराईमा ग्रामवादले जरा गाडेको थियो । आफ्नो गाउँ भनेपछि मानिसहरू हुरुक्क हुन्थे । पोखरी, मूलपानी र चुहानडाँडा आफ्नाआफ्ना शिर उच्च राख्न चाहन्थे । अहिले मलाई एउटा बङ्गला कथाको याद आयो !

'उहिले नन्दीपुर र गोसाईंगन्ज भन्ने दुई गाउँ थिए, हाराहारीमा । उनीहरूमा जोरको स्पर्धा थियो । नन्दीपुरले स्कुल खोले । गोसाईंगन्जले

पनि तुरुन्तै स्कुल ठडचाइहाले । उताकाले बर्धमानबाट अङ्ग्रेजी मास्टर ल्याए । यताकाले भन् कोलकाताबाट मास्टर भिकाए । दुई गाउँका मानिसहरू भेट हुँदा कुरा गर्थे । 'हाम्रा मास्टर क्या जान्ने छन् । अङ्ग्रेजी बोल्न थालेपछि कसले बुझ्ने र ! पितृ बुझाउँछन् पितृ' ! फेरि दुई गाउँका मान्छे कस्ता थिए भने अङ्ग्रेजी पटक्कै नजान्ने । उनीहरूका निम्ति अङ्ग्रेजी र भैँसी एउटै थियो ।

एक दिन कुरैकुरामा उनीहरूको ठोकाबाजी पर्‍यो । कसका मास्टरले कति अङ्ग्रेजी जान्दछन् । त्यसको जाँच गर्ने । तर दुवै गाउँका मानिस अङ्ग्रेजी ठ्याम्मै जान्दैनथे । यसैले जय पराजय थाहा पाउनलाई एउटा सरल उपाय निकाले । एउटा मास्टरले अङ्ग्रेजी शब्दको अर्थ सोध्ने र अर्काले बताउने । परीक्षाको दिन तय भयो । आगामी वैशाखी पूर्णिमा । स्थान– बरको रूखमुनि, समय– साँझ ।

निश्चित दिनमा नन्दीपुरका मानिसहरू तुरही, ढोल, झ्याम्टा बोकी मास्टरलाई अघिअघि लगाई लावालस्करसाथ बरको रूखतिर लागे । गोसाईंगन्जकाहरू पनि त्यसरी नै ठूलो दलबल बाँधी बाजागाजा लिएर रणक्षेत्रमा आइपुगे । सबै आफ्नाआफ्ना ठाउँमा बसे । एउटा बूढाले भने– 'अब नन्दीपुरका मास्टरले प्रश्न सोध्नेछन् ।' मास्टर जुरुक्क उठे र भने– 'मित्र मास्टरजी ! म तपाईंलाई सजिलो प्रश्न गर्छु । यहाँ अङ्ग्रेजी जान्ने कोही छैनन् । अङ्ग्रेजी जान्नेले अङ्ग्रेजी जान्नेलाई हराउनु हुँदैन । लौ भन्नोस्– Destiny को माने के हो ?' गोसाईंगन्जका मास्टरले उठेर भने– 'त्यसको अर्थ हो भाग्य वा नियति ।' 'हाम्रा मास्टरले जाने, हाम्रा मास्टरले जाने' भन्दै गोसाईंगन्जवासीहरूले तुमुल कोलाहल मच्चाए । मच्चीमच्ची उफ्रे, उफ्रीउफ्री नाचे । अगुवाहरूले बडो मुस्किलले उनीहरूलाई शान्त पारे । अब गोसाईंगन्जको पालो थियो । गोसाईंगन्जका मास्टरले भने– 'मित्र मास्टरजी ! म तपाईंलाई सजिलो प्रश्न गर्छु । यहाँ

अङ्ग्रेजी जान्नेहरू अरू कोही छैनन् । हामी दुई जना मात्र हौँ । तपाईंले त्यसको अर्थ कराएर भनिदिनोस् । लौ भन्नुहोस्– I donot know को अर्थ के हो ? नन्दीपुरका मास्टरले तुरुन्तै भनिदिए– 'म जान्दिनँ ।'

'म जान्दिनँ' भनेका मात्र के थिए गोसाईंगन्जका मानिसहरू 'नन्दीपुरले जान्दैन, नन्दीपुरले जान्दैन' भन्दै उफ्रीउफ्री नाच्न थाले । ढोल ठोके । तुरही फुके । ञ्याम्टा पिटे, कोही यता उफ्रे, कोही उता मर्के, कोही कता फर्के । पेट मिचीमिची हाँसे । कम्मर भाँचीभाँची नाचे । 'गोसाईंगन्ज अमर रहोस्' भन्दै गगनभेदी नारा लाउँदै मच्चीमच्ची नाच्दै मरीमरी हाँस्दै तुरही फुक्दै ञ्याम्टा पिट्दै मास्टरलाई काँधमा बोकी गाउँतिर लागे । भोलिपल्ट नन्दीपुरका मास्टर गाउँ छोडी सुटुक्क भागे ।'

ऊन्डैऊन्डै यस्तै स्थिति थियो आठराईमा त्यस बेला । मानिसहरू आफ्नो गाउँ भनेपछि हुरुक्क हुन्थे, मास्टरका लागि नाक घोक्र्याउँथे । आठराईका सबै स्कुलका मास्टरहरू उत्तिकै राम्रा थिए । फलस्वरूप आज काठमाडौँमा आठराईका छात्रहरू ठूलाठूला ओहोदामा बसेका छन् । कोही राजनीतिमा छन्, कोही साहित्यमा, कोही प्रशासनमा, कोही वाणिज्यव्यापारमा, कोही इन्जिनियर छन्, कोही पत्रकार, कोही पाइलट, कोही के, कोही के, सबै आफ्नाआफ्ना ठाउँमा गजधम्म बसेर नेपाल आमाको सेवा गरिरहेका छन् । यो कति खुसीको कुरो हो त ! मलाई चाहिँ खुसी कहाँ लाग्छ भने नाकबाट सिँगान चुहाउँदै फाटेका कट्टु लगाएर आठराईका पाखाभित्ता दगुरी हिँड्ने केटाहरू आजकल हामीलाई धेरै ठूलाठूला कुरा सिकाउन सक्ने भएका छन् ।'

•

राजनारायण प्रधानलाई आठराईका विषयमा लेखेर धीत मर्दैनथ्यो । उनी भन्थे– 'मलाई आठराईका कुमाइँले कस्तो मोहनी

लगाएका छन् नि ! त्यसैले म तिनीहरूलाई धूमधामै मान्छु र हरदम सम्झिरहन्छु ।' वास्तवमा उनले दार्जिलिङपछाडि आठराई चुहानडाँडालाई नै माया गरे । उनले मात्र होइन उनका कारणले दार्जिलिङका प्राय: साहित्यकारले नै आठराईलाई माया गरे ।

राजनारायण प्रधानले जीवनमा थुप्रै साहसी, राम्रो र चिरस्मणीय कामहरू गरे । यिनले गरेका राम्राराम्रा कामहरू साहित्यमा मात्र सीमित देखिँदै थिए । वास्तवमा प्रधान एक जना विशिष्ट समाजसेवी पनि थिए । उनको सेवाले धेरैको जीवन परिवर्तन गरेको थियो । दुर्गम ठाउँगाउँ आठराईमा यिनको देन बिर्सिनसक्नुको थियो । त्यसैले यी आफ्नो जीवनका महत्त्वपूर्ण काम गरेका क्षण सम्झँदा आठराईको चुहानडाँडाको शारदा हाईस्कुलमा पढाएको कुरा पनि कोट्टचाउँथे । त्यसका साथै त्यहाँ स्थापित कलेजका विषयमा पनि यिनको न्यानो टिप्पणी थियो । त्यससम्बन्धमा यी भन्थे– 'मैले जीवनमा सबैभन्दा राम्रो काम गरेको के छ भने सन् १९६० मा चुहानडाँडा, आठराईमा गई त्यहाँका पछौटे बालक, किशोर र युवाहरूलाई शिक्षा दिएको थिएँ । मैले जीवनको मुख्य अंश त्यहाँ बिताएँ । मलाई त्यस ठाउँको अझै माया लाग्छ र सके त्यहीँ गएर आफ्नो जीवनको शेष दिन बिताउन चाहन्छु । मैले गरिब, दु:खी बालकहरूको नि:स्वार्थ सेवा गर्न सकेँ भन्ने मलाई सन्तोष लागेको छ । आठराईका मानिसहरू साह्रै सरल, अबोध र गुणग्राही थिए । त्यस्ता सरल हृदयका मानिसहरू मैले जीवनमा अन्यत्र कहीँ देख्न पाइनँ ।' आठराईले पनि राजनारायणको धेरै सम्मान गऱ्यो । आधा शताब्दी बितिसक्ता पनि त्यहाँ राजनारायणकै प्रतिबिम्ब नदेख्ने केही पनि थिएनन् ।

मानिसमा नि:स्वार्थ भावना हुने हो भने उसले विकट ठाउँ, अनकन्टार गाउँ र अपरिचितमाझ पनि आफूलाई सहज र आत्मीय

बनाउन सक्छ भन्ने ज्वलन्त उदाहरण राजनारायण प्रधानले पेस गरे । उनले चुहानडाँडामा पुगेर, रमेर र त्यहीँ डुबेर सग्लो जीवनको सत्यता प्रमाणित गरिदिए । अनि उनीजस्ता नि:स्वार्थी निर्लोभी र परोपकारी स्वभावका मानिस नै परचक्रीहरूका हृदयमा पनि चिरकालसम्म जीवित हुन सक्छन् भन्ने दृष्टान्त पनि उनी नै बनेका थिए । वास्तवमा नै न उनलाई आठराईले भुल्न सक्यो, न उनले आठराईलाई भुल्न सके ।

राजनारायण प्रधानको काठमाडौँ बसाइ

राजनारायण प्रधान नेपालमा घरीघरी आइरहन्थे । खास गरेर उनी नेपाल आउने ठाउँ काठमाडौँ नै थियो । गोर्खाल्यान्डको ज्वालाले दार्जिलिङलाई छोपेपछि लामो समय बस्न भनेर उनी नेपाल आए । अनि त्यसपछि निरन्तर उनी पाँच वर्षजति काठमाडौँमा नै बसे । त्यसभन्दाअघि र पछि फाट्टफुट्ट आएर बसेको हिसाब जोड्दा उनी जम्मा सात वर्षजति काठमाडौँमा बसेका थिए ।

गोर्खाल्यान्ड आन्दोलनले तर्साएपछि आफ्नो ज्यूज्यान जोगाउने अभिप्रायले राजनारायण प्रधान दार्जिलिङबाट काठमाडौँ आए । त्यति बेला उनी आपत्विपत्को अवस्थामा देखिन्थे । त्यसैले उनी केही समय सास नफेरी नरेन्द्रराज प्रसाईका घरमा बसेका थिए । वास्तवमा माइला बाजेका ज्वाइँ भएकै कारण उनले आफ्नो कर्मभूमि छाड्नुपरेको थियो । त्यस बेलाको त्यो विषय एउटा गम्भीर प्रकृतिको नै थियो । त्यतिखेरको त्यस आन्दोलनलाई सुभाष घिसिङको आतङ्क भनिएको थियो । अनि त्यो घटनाको जराचाहिँ के थियो भने–

दार्जिलिङमा पहिलादेखि आफ्नो पहिचानको अहिंसक आन्दोलनचाहिँ हुँदै आएको थियो । सन् १९८० अप्रिल ५ मा सुभाष घिसिङले पनि गोर्खाल्यान्ड आन्दोलनको बिगुल फुकेका थिए । त्यसको पाँच वर्षपछि लगातार तीन वर्षसम्म त्यो ठाउँमा हिंसात्मक

गतिविधि मात्र हुन थालेको थियो । जसले गर्दा गतिलागतिला व्यक्तित्वले पनि आफ्नो ज्यान जोगाउनका लागि कर्मथलो छोड्न बाध्य हुनुपरेको थियो । त्यति बेला जजसले घर छाड्दैनन् र उनीहरूले भनेको पनि सुन्दैनन्, उनीहरूलाई खुकुरीले काटेर फलिदिने र उनीहरूको घरमा आगो लगाउनेसमेतको योजनामा सुभाष घिसिङ पुगेका थिए । यस बेहोराको सिकार भएका नेपाली साहित्यका महारथी इन्द्रबहादुर राईलाई पनि प्रमाणका रूपमा उभ्याउन सकिन्छ–

भारतमा नेपाली भाषाको दिग्विजयका लागि गोर्खाल्यान्डको स्थापना हुनुअघि नै दार्जिलिङमा इन्द्रबहादुर राईको चिन्तनले 'प्रान्त परिषद्'को स्थापना भइसकेको थियो । बासभूमि र नेपाली भाषाको स्थायित्वका लागि राईको नेतृत्वका संस्थाको प्रमुख उद्धेश्य रह्यो । त्यस संस्थामा सुभाष घिसिङ पनि संलग्न थिए । तर पछिल्ला दिनमा आएर घिसिङले पनि 'गोर्खा राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चा'को स्थापना गरिदिए । यो संस्थाको गठन पनि राईले ठिकै मानेका थिए । तर यसै परिवेशमा राई र घिसिङमाऽ हुरी चल्यो । भनौँ घिसिङले नेपाली भाषा मात्र लेखेर पुग्दैन गोर्खा भाषा नै लेखिनुपर्छ भनेर खोचे थाप्न थाले । अनि त्यसैलाई नै घिसिङले मूल नारा पनि बनाइदिए । तर राईले नेपाली भाषाका शब्दकै आडलाई मात्र सिरानी हालिरहे । वास्तवमा उनी आफ्नै सिद्धान्तमा अडिग थिए । त्यसैले उनले घिसिङका कुरा एक कानले सुन्दै अर्को कानले उडाउँदै गर्न थाले । तर राईलाई काबु पार्ने, वशमा राख्ने र नियन्त्रणसमेत गर्ने प्रयासमा सुभाष घिसिङ पनि चुकेका थिएनन् । कतिसम्म भने गोर्खा भाषा नलेखेबापत र त्यसको अनुयायी नहुँदा राईका दुवै घरमा घिसिङको जत्थाले बम हाने र आगो लगाए, तर पनि राईको मनमा कहिले बमका छिर्का लागेन र उनका मनमा धुवाँ पनि पसेन । भनौँ राईले एकोहोरो आफ्नो अडान छाडेनन् । यसै प्रसङ्गमा राईका मित्र गणेशबहादुर प्रसाईले लेखे 'इन्द्रबहादुर राई भनेका ठूला विभूति हुन् । उनीजस्ता विशिष्ट ज्ञाताले सञ्चालन गर्नुपर्ने त्यो दार्जिलिङमा सुभाष घिसिङको

ढलीमली भयो ।' त्यति बेला त्यो अवस्थाबारे राजनारायण प्रधान भन्थे– 'बाँदरका हात नरिवल ।' जजसले जताजता फर्केर जेजे भने तापनि दार्जिलिङमा घिसिङ भने सधैँ आगाको भुङ्ग्रो भएर नै हिँडिरहे ।

राजनारायण प्रधान सैद्धान्तिक कम्युनिस्ट थिए । त्यसैले उनका लागि त्यस बेलाको दार्जिलिङ आगाको भुङ्ग्रोसरि भयो । वास्तवमा त्यतिखेर रूखका हाँगाहरूमा मान्छेका टाउका झुन्डचाइने दृश्य स्थानीयहरूले देख्ने गर्थे । सुभाष घिसिङको नरसंहारजन्य कृत्य र भौतिक संहारबाट बच्न धेरै बुद्धिजीवीहरू दार्जिलिङबाट त्यसै कालखण्डमा पलायन भएका थिए । अनि घिसिङले राजनारायण प्रधानलाई पनि खबर गरेका थिए– 'राज सरको घाँटी काटेर झोलामा राख्छु र त्यो झोला सल्लाका रूखमा झुन्डचाइदिन्छु ।' त्यही सिलसिलामा राजनारायणले पनि दार्जिलिङ छाड्नुपरेको थियो । अनि उनी त्यसपछि भौँतारिँदै काठमाडौँ आएका थिए र नरेन्द्रराज प्रसाईसँग बस्न थालेका थिए । त्यति बेला केही समय काठमाडौँमा बसेर उनी फर्केर सिलिगुडीतिर गएका थिए ।

२०४४ सालतिरको कुरा हो– राजनारायण प्रधान भारतबाट नेपाल आए । काठमाडौँमा नरेन्द्रराज प्रसाईका घरमा बसेर प्रसाई र उनी भएर कामका लागि धेरै ठाउँ सम्पर्क गरे । राजनारायणको आयस्तासहित टाउको लुकाउने ठाउँको निरन्तर खोजी भयो । त्यस बखत उनले सुरुमा पुष्कर लोहनीको अर्किड नेसनल स्कुलमा पढाउन ठाउँ पाए । त्यहाँ उनले आफ्नी पत्नी ताराप्रभालाई पनि पढाउन सहभागी गराएका थिए । साथै त्यहाँ उनीहरूसँग ताराप्रभाका छोरा कुन्दनराज सुब्बा पनि पढाउँथे । केके कुरामा चित्त नबुझेर झन्डै डेढ वर्ष पढाएपछि उनीहरूले त्यो स्कुल छाडेका थिए । अनि केही समयपछि लक्ष्मण राजवंशीको सम्मानमा स्थापित एलआर स्कुलमा प्रधानदम्पतीले नै पढाउन थालेका थिए । सुरुमा

यी दुवै जना त्यस स्कुलमा रत्तिएका थिए । पहिलेपहिले उनीहरूले त्यस स्कुल र त्यहाँका प्रिन्सिपलको खुबै बयान गर्थे । एक वर्षपछि उनीहरू त्यस स्कुलबाट निस्केर नरेन्द्रनिवास आएर रोए । नरेन्द्रराज प्रसाईले 'के भो' भनेर सोद्धा राजनारायणले भनेका थिए– 'हामीले स्कुल छाडचौँ ।' 'किन छाडेको' भन्ने प्रश्नमा उनले उत्तर दिएका थिए– 'शिवराजको कुरा नगरौँ; उहाँको कुरा गर्दा पनि मलाई आत्मग्लानि हुन्छ । उहाँको कुरा नै नगरौँ, भाइ ! यति हो म दोहोऱ्याएर उहाँको मुख हेर्न चाहन्न ।'

स्कुलका संस्थापक शिवराज पन्तले पछिल्ला दिनमा लक्ष्मण राजवंशीको नाउँ मेटेर त्यस स्कुलको नाउँ एलआरआई (Learning Realm International School) बनाएका थिए ।

काठमाडौँमा आर्थिक कारणले राजनारायण टिक्न सकेनन् र दार्जिलिङ फर्केका थिए । त्यहाँ पुगेपछि फेरि पनि प्रधानलाई घिसिङले घिस्याउने प्रपन्च रच्न थालेको गाइँगुइँ उनका कानमा परेको थियो । त्यसपछि उनले नेपाल आएर केही लामो समयसम्म पनि बस्न सक्ने नरेन्द्रराज प्रसाईलाई खबर पठाएका थिए ।

•

नरेन्द्रराज प्रसाईले राजनारायण प्रधानलाई धूमधामै आदर, श्रद्धा र प्रेम गर्थे । त्यसैले प्रसाईले राजनारायणलाई काठमाडौँ अडचाउन अनेक उपाय रचे । त्यही परिवेशमा प्रसाईले राजनारायणलाई आफ्ना दाजु पर्ने सीताराम प्रसाईबाट सञ्चालित युनिभर्सल ट्राभल्स एन्ड टुर्स र कोरियन एयरमा पुऱ्याएका थिए । नोकरी गर्ने सन्दर्भमा सीतारामसँग राजनारायणको कुरा पनि मिल्यो । परिणामस्वरूप कोरियन एयरमा राजनारायणलाई आर्थिक प्रशासनको प्रमुखको जिम्मेवारीमा काम सुम्पने निर्णय भयो । अनि उनको तलब पनि त्यहाँ भनेजस्तै थियो । त्यस बेला उनका लागि मासिक दस हजार

रुपियाँ तलब कायम गरिएको थियो । त्यस बेला दस हजार रुपियाँ मासिक तलब नेपाल सरकारका विशिष्ट श्रेणीका कर्मचारीको पनि हुँदैनथ्यो । त्यति मात्र होइन, प्रधानलाई आवासगृहका लागि आवश्यक थप रकम पनि दिइएको थियो ।

नेपाल बसिन्जेल राजनारायण प्रधानको थप आयस्ताका लागि नरेन्द्रराज प्रसाईले अरू कसरत गरे । त्यही बेला प्रसाई 'नेपाली पत्र' साप्ताहिकमा स्तम्भकार थिए र उनले राजनारायणलाई पनि सोही पत्रिकाको स्तम्भकार बनाएका थिए । त्यहाँबाट पनि राजनारायणले लेखक पारिश्रमिक पाउन थाले । अनि पछि प्रसाई 'समकालीन' साप्ताहिकमा लेख्न थाल्दा राजनारायणलाई पनि उनले त्यतै लगे र त्यहाँबाट पनि उनलाई मासिक रूपमा आम्दानी गराइएको थियो । त्यस कालखण्डसम्ममा साप्ताहिक पत्रिकाले लेखक पारिश्रमिक दिन दाँतबाट पसिना निकाल्ने गर्थे । तर राजनारायणका हकमा सम्पादक या प्रकाशकले हरमहिना खाममा पैसा राखेर ससम्मान दिने गर्थ्यो । वास्तवमा उनको लेखका कारण पत्रिकाले पनि बजारमा ग्राहक पटच्याउने काम गर्थ्यो । त्यसैले पनि त्यस बेला राजनारायण आर्थिक रूपले विचलित देखिँदैन थिए ।

काठमाडौँ बसेताका राजनारायण प्रधानले नेपालका प्रत्येक साहित्यकारसँग भेटे । शताब्दी पुरुष डा.सत्यमोहन जोशीदेखि राष्ट्रकवि डा.माधव घिमिरेसम्मको उनी नजिक थिए । त्यसै बेला उनका पुराना साथी अग्निराज श्रेष्ठसँग उनको घनिष्ठता बढ्यो । तत्कालीन समयमा श्रेष्ठ रक्सीको बानीमा डुबिसकेका अर्थात् अल्कोलिक भइसकेका थिए । श्रेष्ठको सङ्गतले राजनारायणले रक्सी खाएको खाएकै गर्न थाले ।

राजनारायण प्रधानले काठमाडौँ बसाइमा पुन: साहित्य लेख्न थाले । किनभने दार्जिलिङमा बेजोडको ठेस लागेपछि उनले झन्नै लेख्न छाडिसकेका थिए । काठमाडौँमा दह्रो खुट्टा टेक्न थालेपछि

उनले फेरि राम्ररी कलम समाए । उनका अप्रकाशित र प्रकाशित कृतिहरू पनि उनले पुन: सम्पादन गरेर छाप्न थाले । त्यसै बखत उनले 'अङ्ग्रेजी नेपाली शब्दकोश'लगायत बालसाहित्य र विश्वका गण्यमान्य र प्रेरक व्यक्तित्वको जीवनी पनि लेखे । साथै उनीकृत 'पैँतिस प्रसिद्ध पुरुष'नामक जीवनीकृतिलाई पनि परिमार्जित गर्न थाले । त्यसै कृतिमा उनले नरेन्द्रराज प्रसाईका बारेमा लेखेका थिए–

'मलाई घरीघरी प्रोत्साहन दिइरहने नेपालमा मेरा प्रिय भाइ छन्– नरेन्द्रराज प्रसाई । एउटा लेखकले प्रोत्साहन पाउनु कति दुर्लभ वस्तु हो त्यो पनि नेपाली संसारमा । उनले मलाई उत्साह दिइरहे, हौसला दिइरहे । मैले लेख्न छोडेको थिएँ । मेरो मरेको उत्साहको बारीमा उनले गोडमेल गरे, मलजल हाले । मेरो उत्साह उम्र्यो । मैले कलम समातेँ । लेख्न थालेँ । लेखेँ । उनले मेरा लेखहरू पढे, खुसी पनि भए । उनले मलाई जुन गुण लाए, त्यो त म कसरी बिर्सन सक्छु ! त्यो गुण तिर्ने मजस्तो गरिब लेखकमा सामर्थ्य नै कहाँ छ र ! के म त्यो गुण तिर्न सक्छु ?'

राजनारायण प्रधानको राजा महेन्द्रप्रतिको छाप

राजनारायण प्रधान नेपालमा केही समय बसे । जम्मा हिसाब गर्दा लगभग उनी झन्नै बाह्र वर्षजति नेपाल बसे । उनी जति बसे आफ्नो काम गरेर पनि बसे । त्यसै सिलसिलामा उनी कहिले आठराईको चुहानडाँडामा बसे र कहिले काठमाडौँमा बसे । उनी जहाँजहाँ बसे तापनि उनको गहिरो चासो नेपालप्रति पनि थियो । त्यसैले उनी ती समयहरूमा नेपालकै विविध अध्ययन गरेर पनि बसे । भारतीय नागरिक भए तापनि उनी नेपाली नागरिकजतिकै नेपालको मोहमा पनि नेपाल बसेका थिए । त्यसै बेला उनले झन् नेपाल बुझे र नेपालसँगको सन्दर्भमा राजा महेन्द्रलाई बुझे । उनी भन्थे– 'म २०१७ सालमा आठराई पुगेपछि राजा महेन्द्रलाई मैले झन् साह्रो मानेँ । त्यहाँका बासिन्दाले राजाका हरेक राष्ट्रिय कदममा दीपावली गर्थे । आम्मामामा राजा पनि के साह्रो देशभक्त र जनभक्त !' राजनारायण बिनासर्त र बिनास्वार्थ दिलैदेखि राजा महेन्द्रको गीत गाउँथे ।

२०१७ सालको निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको आगमन हुँदा राजनारायण प्रधान नेपालमा थिए । साथै २०४६ सालपछिको बहुदलीय व्यवस्था आएपछि उनी झन् लामो समय नेपाल बसेका थिए । बहुदलीय जात्रा हेरेर उनी भन्थे– 'नेपालको कस्तो स्वाभिमान,

महिमा र गरिमा थियो ! प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष जुनसुकै रूपबाट पनि नेपाली आफैँले आफ्नो देशको निर्णायक भूमिका खेल्थे ।' त्यसैले २०१७ सालमा नै उनले राजा महेन्द्रको प्रताप बुझेका थिए । अनि २०१७ सालअघि र पछिको नेपालको राजनीतिक व्यवस्था हेरेर उनले राजा महेन्द्रबारे सत्य कुरा लेख्नका लागि आफ्नो एउटा धर्म सम्झे र 'पैँतिस प्रसिद्ध पुरुष'मा महेन्द्रको लघु जीवनी पनि छापे । उनले महेन्द्रबारे त्यस ग्रन्थमा लेखेका थिए–

'राजा श्री ५ महेन्द्रको नाम लिनासाथ उनको प्रज्ज्वल व्यक्तित्वका अनेक रूप हाम्रा आँखाअघि आउँछन्– राष्ट्रियताका सजग प्रहरी, हिम्मती राजनेता, विश्वका एक अति निपुण राजनीतिज्ञ, पञ्चायती प्रजातन्त्रका प्रबल प्रवर्तक, राष्ट्रिय मामलाका आत्मनिष्ठ अभिभावक, अति संवेदनशील कवि, प्रतिभासम्पन्न, प्रजाप्रेमी, प्रजापति र एक प्रचण्ड प्रतापी भूपति !

राजा महेन्द्रले तीन थोक चाहेका थिए । पहिलो नेपालको हित, दोस्रो नेपालको हित र तेस्रो नेपालको हित । उनी विश्वका अन्तरकुन्तर घुमे तर उनको मायाले कहिल्यै नेपाली पहाड नाघेन । उनको निम्ति स्वदेश नै विश्व थियो, बिपना थियो, सत्य थियो, एक खँदिलो अस्तित्व थियो । उनलाई 'पहाडका गर्खागर्खा', 'तराईका गरागरा', 'डाँडा, जल, पहरा, साल, सल्लो गुराँस' मन पर्थ्यो । उनलाई सुनौला साँझमा नेपाली बादलमाथि तितरी पङ्खी उडेको, जुनेली रातमा कलकल गरी खोला बगेको, हरियो डाँडामा निर्मल झरना झरेको र रूपौला रङको उच्च हिमाल टल्केको हेर्न मन पर्थ्यो । त्यति मात्र होइन उनले विश्वकै सौन्दर्य आफ्नै देशमा समेटिएको पनि देखे ।

महेन्द्र एक राजा हुन् जसले विश्वको नजरमा नेपालको इज्जतलाई शिखरमा पुऱ्याए । उनले देशविदेश भ्रमण गरे अनि जुनजुन भूमिमा पाइला टेके, त्यहाँका भूमिपुत्रहरूले उनको मुक्त

हृदयले स्वागत गरे, मुक्त कण्ठले प्रशंसा गरे । महारानी एलिजावेथ द्वितीयाले स्वागत गर्दै उनीसित प्रेमपूर्वक हात मिलाउँथिन्, पण्डित नेहरू उनीसित हातेमालो गर्दै हिँड्थे, अमेरिकी सांसदहरू उनको सौम्य मुहार देखेर मक्ख पर्थे, क्रुस्चेवले भोजमा उनीसित दुईचार ख्यालठट्टा गर्थे, चाउ एनलाईले उनका कुरा आदरसाथ सुन्थे, टिटो र नासेरले उनीसित आत्मीयता बाँड्थे । अन्तर्राष्ट्रिय पटभूमिमा उनले छोडेका यी सुन्दर बिम्बहरू थिए ।

राजा महेन्द्र कवि हुन् अनि एक उच्चकोटिका कवि हुन् । कविताकै क्षेत्रमा पनि उनी महान् छन् । उनका कविताहरूले धेरैपल्ट मेरा आँखा रसाएका छन्–

‘कोही धनी असाद्धे
कोही गरिब माग्ने
सक्तिनँ देख्न भन्छिन्
सन्तान थरीथरीका ।’

कवि महेन्द्रले देशमा भयानक गरिबी देखे, जनता भोखानाङ्गा देखे अनि कविता लेखे । जब कविले आत्माको पुकार सुन्छन्, तब कवि इमानदार हुन्छन् । अघि बेलायतमा भयङ्कर दरिद्रता थियो, प्रत्येक ओठमा वेदनाको सुस्केरा थियो, प्रत्येक अनुहारमा व्यथाको लहर थियो । यो कुरा विलियम ब्लेकले देखे अनि ‘लन्डन’ भन्ने कविता लेखे । महेन्द्रजस्तै संवेदनशील कवि अरू पनि हुन सक्छन् तर महेन्द्रजस्तै संवेदनशील व्यक्तित्व अरू मैले देखेको छैन ।

श्री ५ महेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवको जन्म नारायणहिटी दरबारमा भएको थियो । त्यो दिन थियो १९२० को ११ जुन । राजदरबारमा हर्ष र उल्लास थियो । पिता त्रिभुवनवीरविक्रम शाहदेव र माता कान्तिराज्यलक्ष्मीदेवीको प्रसन्नताको पारावार थिएन । युवराज महेन्द्र राजकीय परिवेशमा हुर्कन थाले । विज्ञ राजगुरुहरूले उनको अघि पूर्व र पश्चिमका ज्ञान र विज्ञानका

ढुकुटी खोलिदिए । उनी नेपाली, अङ्ग्रेजी, संस्कृत साहित्यको संसारमा रम्न थाले । अङ्ग्रेजी र नेपाली कविका कविता कानमा आनन्द विभोर भएर विचरण गर्न थाले । सङ्गीतमा पनि दक्षता हासिल गरे । घोडा चढ्न, सिकार खेल्नुमा पनि उत्तिकै निपुणता प्राप्त गरे अर्थात् उनले सम्पूर्ण राजोचित कला र कौशल आर्जन गरे ।

बीस वर्षको उमेरमा महेन्द्रले बिहे गरे । युवराज्ञी इन्द्रराज्यलक्ष्मीदेवी थिइन् अति सुन्दरी, अति रमणीय, सरस्वती जस्ती सौम्य मूर्ति । युवराज महेन्द्रले वैवाहिक प्रेमको परमानन्द उपभोग गरे । उनको प्रेम अविच्छिन्न थियो, अटल थियो–

'मन मन्दिरकी रानी
अब छमछम गर्दै आऊ
म स्वागत गर्छु तिम्रो !'

तर विधिको विडम्बना विचित्र छ । उनकी परीजस्ती अति सुन्दरी युवराज्ञी इन्द्र मरिन् । महेन्द्रमाथि यो वज्रपात थियो, कुठाराघात थियो । अनि उनले आँसुले कविता लेखे–

'तिमी ज्यान हौ यो जीउको
तिमी प्राण जिन्दगीको ।'

पछि महेन्द्रले युवराज्ञी इन्द्रकी बहिनी रत्नराज्यलक्ष्मीलाई बिहे गरे । कविका आँखामा उनी मात्र सान्त्वनाकी मूर्ति हुन सक्थिन् । रानी रत्न पनि युवराज्ञी इन्द्रजस्तै परम सुन्दरी थिइन् । उनी साँच्चै सौन्दर्यकी साम्राज्ञी थिइन् । कृष्णमूर्ति लेख्छन्– 'महारानी रत्नराज्यलक्ष्मी आर्य नारीत्वको प्रतीकस्वरूप पुष्प हुन् । पूर्वका मुलुकहरूमा उनी सबभन्दा सुन्दरी महारानी हुन् । उनको रूपरङ्ग जतिको सौम्य छ, हृदय पनि उत्तिकै पवित्र छ ।' उनी राजा महेन्द्रकी अर्धाङ्गिनी थिइन्, सुखदु:खको सङ्गिनी थिइन्, सर्वस्व थिइन् । राजा सुन थिए, उनी सुगन्ध थिइन् । मलाई लाग्छ राजा महेन्द्रले

'उसैको लागि' युवराज्ञी इन्द्रलाई समर्पित गरेका हुन् भने 'फेरि उसैको लागि' उनले रत्नलाई अर्पित गरेका हुन् ।

सन् १९५६ मा राजा महेन्द्रको राज्याभिषेक समारोह सम्पन्न भयो । नेपालीहरूको निम्ति अति प्यारो, अति श्रद्धाको विषय केही छ भने त्यो हो राज्याभिषेक । कुनाकुनाबाट नेपालीहरू राजधानीमा ओइरिन थाले । विश्वका पन्ध्र मित्रराष्ट्रहरूका प्रतिष्ठित प्रतिनिधिहरू काठमाडौँमा आए । त्यस विशिष्ट मण्डलीलाई प्रज्वलित पार्ने भारतका डाक्टर राधाकृष्णन् थिए जो स्वयम् एक विशाल व्यक्तित्व हुन्, एक विज्ञ विद्वान् पनि । राजा महेन्द्रको राज्याभिषेक त्यस वर्षको सबभन्दा चर्चित अन्तर्राष्ट्रिय घटना थियो ।

अब राष्ट्रपिता त्रिभुवनको सपना साकार पार्न राजा महेन्द्र अघि बढे । सन् १९६० मा उनले आम चुनाव गराए । अठार महिनासम्म उनले सरकार चलेको हेरे, नेताहरूको चहलपहल देखे अनि जनताको आचरण पनि बुझे । प्रजातन्त्रको किल्ला तब सुरक्षित हुन्छ जब जनताले डर फाल्छन्, कर्तव्यको पालन गर्छन् र साहस प्रदर्शन गर्छन् ।

'तिम्रै हो लेऊ नागरिक हक, काँधमा काँधै गरी
सत्यता तिम्रो छ हतियार, डर नलेऊ क्यै कति !'

अनि राजा महेन्द्रका निम्ति सत्य नै धर्म थियो । सेनेका भन्छन्– 'राजाले डर मान्नु हुँदैन ।

'अभथं अभित्राद अभयं मित्राद !'

एकान्तमा बसेर महेन्द्रले सोचे होलान् देशमा अझै पनि प्रजातान्त्रिक मिजास आएको छैन । फेरि उनले जनताका खलबल सुने होलान् । पिताको आज्ञा थियो–

राजा महेन्द्रले सरकार र संसद् भङ्ग गरे । १९६० को १५ डिसेम्बरमा नेपालको राजनैतिक मैदानमा महेन्द्रको एक्लो अधिपत्य थियो ।

'वयं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहित !'

राजा महेन्द्रले आफ्ना नातागोता, भाइभारदार लिएर एकछत्र शासन गर्न सक्थे । तर उनले त्यसो गरेनन् । उनले फेरि जनताकै हातमा शक्ति सुम्पे । जनतामाथि उनको कत्रो विश्वास थियो ! तुरुन्तै उनले देशवासीहरूलाई पञ्चायती प्रजातन्त्र प्रदान गरे । यो विश्वमै एउटा नौलो वस्तु थियो, एक अभूतपूर्व घटना थियो । त्यसपछि राजा महेन्द्र विश्वभरि नै सबभन्दा चर्चित व्यक्ति भए ।

पञ्चायती प्रजातन्त्रको मूलमन्त्र हो– शक्तिको विकेन्द्रीकरण अर्थात् जनताको हातमा शक्तिको प्रसारण । यही एकछत्र शक्तिको परित्यागमा राजा महेन्द्रको कत्रो महानता टल्केको थियो । उनको नियतको सच्चाइ र उद्देश्यको विशुद्धता देखेर नेपालीहरूका शिर श्रद्धामा झुकेका थिए ।

देशमा समस्याहरू अन्तहीन थिए । गरिबहरूको हाहाकार र चीत्कार थियो, भूमिहीनहरूको सुक्कसुक्क र सुस्केरा थियो, हुने र नहुनेमा आकाश, पातालको अन्तर थियो, रजौटाहरूको अत्याचार र मनमानी थियो, शिक्षाको क्षेत्र त्यस्तै अलपत्र थियो, यातायातको सुविधा थिएन; कला, साहित्य र सङ्गीत टाक्सिन लागेका थिए ।

राजा महेन्द्रले राष्ट्रिय योजना परिषद्को गठन गरे । मुलुकी ऐन र भूमिसुधार ऐन जारी गरे । नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान र त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापना गरे । रजौटाहरूको बिर्ताको उन्मूलन गरे । पूर्वपश्चिम राजमार्ग, अरनिको राजमार्ग, पृथ्वी राजपथ तथा अरू राजमार्गहरूको निर्माण गरे । प्रशासनमा सुधार ल्याउन लोक सेवा आयोगको गठन गरे । यति मात्र होइन उनले भित्र र बाहिरका नेपाली प्रतिभाहरूलाई प्रोत्साहन दिए, उनीहरूलाई अनुकूल पद प्रदान गरेर आभूषित गरे ।

राजा महेन्द्रका निम्ति कोही प्यारो थियो भने त्यो थियो नेपाली । उनी थिए जनता जनार्दनका राजा । उनले आफ्नो चलन र व्यवहारले राजा र प्रजाको पर्खाललाई तोडे ।

'म हुँ तिमी, तिमी मै हो
नजानूँ भन्न तँ र म !'

शेक्सपियरको शब्दमा उनी प्रत्येक इन्च नै राजा थिए ।

राजा महेन्द्रको प्रथम प्रेम थियो बालक, बालिका । एकपल्ट उनी एउटा स्कुलमा गए र एउटी सानी सुन्दरी बालिकालाई सोधे– 'भन त तिमीहरूलाई अमेरिकीहरूले के दिए ?' बालिकाका आँखा चमचम गरी चम्के अनि मृदु स्वरमा भनी– 'उनीहरूले हामीलाई सुन्दरसुन्दर गाडीहरू दिए । उनीहरू हाम्रा मित्र हुन् ।' फेरि राजाले सोधे– 'अङ्ग्रेजहरूले नि ?' बालिकाले फ्याट्ट भनी– 'अहो ! उनीहरूका त हाम्री जस्तै अति सुन्दरी महारानी छन् ।' बालिकाको सुन्दर केशराशि मुसार्दै राजाले फेरि सोधे– 'अनि भारतीयहरूले नि ?' 'मधुर कम्पित स्वरमा बालिकाले भनी– 'अहो ! उनीहरूले त हामीले जस्तै श्री पशुपतिनाथलाई पुज्दा रहेछन् । उनीहरू हाम्रा दाइ हुन् !'

महेन्द्रले आफूलाई श्री पशुपतिनाथको चरणारविन्दमा समर्पित गरेका थिए । उनी भन्छन्– 'प्रभुलाई चढाउने उनीसित केही छैन केवल नेत्रजल छ'–

'मनले धाएर आएँ प्रभु !
अब तिम्रै मन्दिर आएँ
खाली हातले शान्ति आस ली
धाई मन्दिर आएँ ।
अर्पणलाई जलपात्रसम्म नपाई
बहँदो मन गङ्गाजलसाथ
दुई नेत्र भरीकन ल्याएँ ।'

महेन्द्र हुन् जनताका संवेगशील, यौवनोत्फुल्ल, हिम्मती नेता ! अतिशय मानवीय, निर्भीक र देशका उद्धारक । सङ्कटका घडीहरूमा बारम्बार उनले आफ्नो अतुल्य राजनैतिक चातुर्यको प्रदर्शन गरेका छन् । उनको यही ऐतिहासिक भूमिकालाई चाँदनी शाहका निम्नोद्धृत पङ्क्तिहरूले अति सुन्दर ढङ्गमा सङ्केत र रेखाङ्कित गर्दछन्–

'तिमी चुक्थ्यौ त रुनेथ्यो इतिहास
वीर नेपालीका गाथा र भाकाका
तिमी झुक्थ्यौ त के हुन्थ्यो होला
यहाँ स्थिति नेपालका डाँडा र पाखाको !'

१९७२ को ३१ जनवरी नेपालीहरूका निम्ति दुर्भाग्यको दिन थियो किनभने त्यही दिन महेन्द्रले इहलीला समाप्त गरे । मेचीदेखि महाकालीसम्म शोकको लहर फैलियो । त्यहाँबाट फैलिएर विश्वभरि फिँजियो ।

महेन्द्र गए तर उनी प्रत्येक नेपालीका घटघटमा विराजमान छन् । उनी चिरञ्जीवी छन् ।'

•••

राजनारायण प्रधानले नेपालका सन्दर्भमा केही लेख लेखे । ती लेखहरू नेपालप्रेममा आबद्ध थिए । उनको विचारमा नेपालका सबैभन्दा ठूला पृथ्वीनारायण शाह र अर्का महान् महेन्द्र थिए । नेपालको भौगोलिक, सामाजिक र राजनीतिक अस्तित्व निर्माणका लागि उनले दुवै राजालाई देखेर विश्वका 'पैंतिस प्रसिद्ध पुरुष'नामक जीवनीसङ्ग्रहमा यी दुवै राजाका बारेमा लेखे । खास गरेर आठराईको बसाइकालमा उनले नेपालको निर्माण र परिचालनका बारे सोचेका थिए, अध्ययन गरेका थिए र लेखेका थिए ।

कुनै पनि व्यक्तिविशेषमा राष्ट्रवाद उद्बोदित, उद्घोषित र उमङ्गित हुनका लागि उक्त व्यक्ति सोही राष्ट्रको सीमाभित्र बाँचेको,

हाँसेको र नाचेको हुनुपर्छ भन्ने नहुँदो रहेछ । यस बेहोराको सग्लो प्रमाण राजनारायण प्रधान देखिए । भारतीय नागरिक भएर पनि उनीभित्र जीवन्त नेपालउपरको प्रेम भएको तथ्य प्रस्तुत राजा महेन्द्रको जीवनीबाट मुखरित हुन्छ । नेपालभित्रै नेपाली माटोमा लतपतिँदै हुर्केका, बढेका र चुलिएका नेपालीहरूको छातीमा राष्ट्रवादको धड्कन बन्द हुनेजस्तो अवस्था आएको अवस्थामा राजनारायणको महेन्द्रमाथि पोखिएका शब्द स्नेहको अमृतधारा भएर अजस्र रूपमा बगेको पाइन्छ । नेपालभित्रका नेपालीले नेपालबाहिरकाको मुटुभित्र रोपिएको राष्ट्रवादसँग मितेरी लाउन सके नेपालले राष्ट्रवादको खडेरी खप्नुपर्ने थिएन भन्नेहरू पनि छँदै छन् । राजा महेन्द्रबारेको राजलेखन राजनारायणले नेपालीलाई प्रदान गरेको पवित्र फूलपाती नै भएको छ भन्नेहरू पनि प्रशस्तै छन् ।

राजनारायण प्रधानको व्यक्तित्व, सोख र रुचि

राजनारायण प्रधान मनका राजा थिए । उनी आफ्नो सोख र रुचिका लागि समर्पित हुन्थे । अनि उनको प्रमुख सोख भनेको लेख, रचना मानिन्थ्यो । साथै शिक्षाविषयक प्रवचन उनको अर्को रुचिको विषय थियो । यसबाहेक उनी डुल्न, खेल्न, नाच्न, गाउन र गफ गर्न पनि त्यतिकै उत्सर्गी थिए । जनसम्पर्क उनको अर्को विशेष रुचिको विषय छँदै थियो ।

राजनारायण प्रधान गीत गुनगुनाइरहन्थे । तर प्रस्ट स्वरबाट उनी गीत गाउन सक्तैन थिए । उनी किशोरकुमार, लता मङ्गेशकर, नारायणगोपाल, गोपाल योञ्जन र अरुणा लामाको स्वरका गीत प्राय: गुनगुनाउने गर्थे । साथै उनी ती गीत गुनगुनाएर टेबुल, कुर्सी या भित्तामा तबला बजाउने गर्थे । सकेसम्म कुनै एक या दुई जना मान्छे साथमा पाएपछि उनी त्यसरी तबला बजाएर अर्कालाई पनि मनोरन्जन दिन थाल्थे ।

राजनारायण प्रधान हार्मोनियम बजाउन त्यतिकै सिपालु थिए, उनका दाजु भोटु प्रधान तानपुरा राम्रो बजाउँथे र भाइ भरत प्रधानले तबला बजाउन दार्जिलिङमा नाउँ कमाएका थिए । त्यसैले उनीहरूको घर सङ्गीतमय हुन्थ्यो । उनीहरू साँझबिहान प्राय: सङ्गीतकै आराधना गर्थे । त्यहाँ पुग्ने जोसुकै पनि उनीहरूको कलामा लोभिने गर्थे ।

राजनारायण प्रधान राति जति बेला सुते पनि बिहान छिट्टै उठ्थे । अनि उनी चौरस्ता पुग्थे । त्यहीँ बसेर उनी लामोलामो सास फेर्थे, दौडिन्थे र आधा घण्टाजति व्यायाम गर्थे । अनि फेरि चौरस्ताकै वरिपरि घुमेर उनी बेन्चमा गएर थचक्कै बस्थे । त्यहाँ बसेर पनि उनी किताप पढ्थे र कहिलेकाहीँ लेख पनि लेख्ने गर्थे ।

राजनारायण प्रधान आफूलाई अद्यावधिक राख्न सिपालु थिए । उनी सधैँ स्मार्ट भएर घरबाहिर जान्थे । यसै प्रसङ्गमा उनका जेठा छोरा शरत् प्रधान भन्थे– 'मेरा बुबा हरेक दिन बिहान खाना खाएर बाहिर निस्कँदा चटक्कै परेर निस्कनुहुन्थ्यो । उहाँ ल्याङफ्याङ भएर हिँडेको मैले कहिल्यै देखिनँ ।'

राजनारायण प्रधानलाई केटीसँग बोल्ने सोख थियो । कुनै केटीसँग परिचय भएपछि उनी उसको नालीबेली लिइहाल्ने गर्थे । साथै केटीलाई कुनै समस्या पर्‍यो भने उद्धार गर्न पनि उनी पछि पर्दैन थिए । त्यसो त उनी केटा जातिको समस्या समाधान गर्न पनि त्यति नै इच्छा राख्ने गर्थे ।

राजनारायण प्रधान खेलकुदमा धेरै रुचि राख्थे । उनले कोलकाता र दार्जिलिङमा हक्की खेलेरै नाउँ कमाएका थिए । उनले स्कुल र कलेजमा मात्र हक्की खेलेनन्, अन्तरस्कुल र कलेजमा पनि खेलेर नाउँ कमाएका थिए । त्यस बखत कोलकातामा उनी नै हक्की खेलका क्याप्टेन थिए । उनले कोलकाताका नामीनामी क्लबहरूमा हक्की खेलका प्रतियोगितामा सामेल हुन्थे र त्यसै बेला उनले पुरस्कारहरू हात पारेका थिए । वास्तवमा हक्की खेलका उनी गुरुबाबु नै थिए । उनले सिकाएपछि विद्यार्थीहरूका हातमा ब्याटमा डल्लो टाँस्सिएको हुन्थ्यो । क्यारेम बोर्डका पनि उनी सौखिन थिए । उनले क्यारेम छोएपछि अर्का जनाले जित्ने सवालै थिएन र बाजी मारेर खेल्दा त झन् साह्रो उनले हार्न जानेका हुँदैन थिए । साथै फुटबल उनको मन पर्ने खेल थियो । त्यसपछि उनी ब्याडमिन्टन

पाएपछि पसिना निस्किन्जेल उफ्रिन्थे । काठमाडौँको बसाइमा पनि उनी ब्याडमिन्टन खेल्ने ठाउँमा प्राय: पुग्ने गर्थे ।

राजनारायण प्रधानको सबैभन्दा ठूलो विशेषता भनेकै उनी सबैको भलो चिताउँथे । उनीभित्र कसैप्रति डाहा, छलकपट, ईर्ष्या, लोभ र घमन्डको लेस पनि थिएन । उनी स्वच्छभन्दा स्वच्छ थिए । उनको स्वच्छ भावना कञ्चनजङ्घाजस्तै सङ्लो थियो । अनि उनको वैयक्तिक जीवनको परिचय पनि यति नै थियो ।

राजनारायण प्रधान सधैँ हँसिलो अनुहारमा हिँड्थे । उनी भित्रभित्र जति रोए पनि बाहिरी सधैँ हाँसोमा नै रहन्थे । उनी अरू पनि हाँसेको मन पराउँथे । यदि कोही झोक्र्याएर बसेको छ भने उनी ख्यालठट्टा गरेर पनि त्यसलाई हँसाइदिन्थे । उनी ख्यालठट्टा गर्न निपूर्ण थिए । उनको मीठो बोलीमा जो पनि लट्ठिने गर्थे । उनी थोरै कुरामा धेरै भनिसक्थे । केही बोल्दा उनी मनैबाट बोल्थे र उनको वचन सुन्नेले पनि उनलाई मौलिकतावादी ठान्थे ।

राजनारायण प्रधानमा मानिसलाई चिन्ने, जान्ने र बुझ्ने विशेष क्षमता थियो । उनीभित्र कृतज्ञ भाव प्रचुर थियो र उनी कृतघ्नहरूसँग सकेसम्म टाँढिने स्वभाव थियो । वास्तवमा उनी राजहाँसझैँ मानिसहरूको हूलबाट पनि दूधजस्ता मानिसहरू छानेर पानीजस्ता मानिसहरूबाट अलग्गिने दक्षता राख्थे ।

खानमा राजनारायण प्रधानलाई दाल, भात, तरकारी मन पर्थ्यो । उनी चिया पनि खाइरहन्थे । रक्सी उनको प्रिय साथी छँदै थियो । मिल्ने साथी फेला परे भने उनी रक्सी खाँदै गफ गर्थे र मन छुने कुरा आएपछि रोइ पनि दिन्थे । तर मान्छेका अघि उनी आफ्नो आँसुलाई हाँसोले छोपिदिन्थे । उनी नरेन्द्रराज प्रसाईलाई बराबर भन्थे– तिमीले 'हाँसीहाँसी जलिरहेँ' कस्तो मीठो गीत लेख्यौ भाइ ! अरुणाले कति राम्रो गाइन् ! कुन्दनको सङ्गीत पनि कति राम्रो नि !'

उनका कान्छा छोरा शिशिरका अनुसार पछिल्लो समय एक्लै बस्ता उनी त्यसै गीतलाई गुनगुनाइरहन्थे ।

राजनारायण प्रधानलाई सानो चोक्टा माछा दियो भने भात खाएकोमा उनी ज्यादै सन्तोष भान्थे । भनौं, उनी माछामा आशक्ति नै थिए । उनी कुखुराको मासु त्यतिसाह्रो खाँदैन थिए । तर राँगाको मासु भनेपछि उनी परैबाट नाक खुम्च्याउँथे र भागै बस्तैन थिए । साथै खसीको मासु पनि उनलाई त्यति मन पर्दैन थियो । सुकुटी र सिधा भने उनी खुबै मीठो मान्थे । साथै सकेसम्म उनी प्राय: दैनिक एउटा या दुइटा कुखुराको फुल पनि खान्थे । तरकारीमा उनको प्रिय तरकारी स्कुस, लौका र घिरौंला हुन्थ्यो । मौसमका फलफूलमा आँप र सुन्तला भनेपछि उनी हुरुक्कै हुन्थे । खानपानकै कुरा गर्दा उनले बदामको पसल त देख्नै हुँदैनथ्यो । यदि हिँड्दाहिँड्दै उनले बदाम देखे भने एक माना किनेर खान बसिहाल्थे । बदाम खानका लागि उनी साथीको पनि आवश्यकता ठान्थे ।

राजनारायण प्रधानको मन पर्ने रङ सेतो र गाढा नीलो थियो । उनी सधैँ कपालमा हल्का चमेलीको तेल लगाएर कोरेर बाहिर जान्थे । उनका गोजीमा सधैँ काइँयो हुन्थ्यो र एकान्त ठाउँमा ऐना पाए भने उनी आफ्नो कपालमा काइँयो पुऱ्याइहाल्थे । उनी राति सुत्ने बेलासम्म पनि टाई लगाउने गर्थे मानौँ, टाई उनको सबैभन्दा मन पर्ने चीज थियो ।

राजनारायण प्रधानलाई चुरोट खाएर धीत मर्दैनथ्यो । चुरोट खाएपछि उनी लेख्न थाल्थे । चुरोटले हात पोलेपछि उनी फेरि अर्को सल्काउँथे । तर साथीभाइमाऋ पुगेपछि भने उनी चुरोट छुँदैन थिए । उनी अघिल्ला दिनहरूमा पान खाँदैन थिए । ताराप्रभा ब्राह्मणसँग वैवाहिक जीवन गाँसेपछि उनले दैनिक एक या दुई खिल्ली पान खाने बानी बसाएका थिए । उनले दुई खिल्ली पान खाइन्जेलमा उनकी पत्नीले भने आठदस खिल्ली खाइसकेकी हुन्थिन् ।

राजनारायण प्रधानलाई मन पर्ने विदेशी नेतामा राजा महेन्द्र र अब्राहम लिङ्कन थिए । साथै उनी माओ त्सेतुङलाई आफ्नो जीवनकै आदर्श मान्थे । आफ्नो देशका प्रथम प्रधानमन्त्री जवहारलाल नेहरूलाई उनी साह्रै आदर गर्थे । उनले नेहरूका विषयमा लेखेका थिए– 'नेहरू थिए राष्ट्रिय स्वतन्त्रताका अडिग सेनानी, गान्धीका निष्ठावान् सहायक । स्वतन्त्र भारतका सहनिर्माताका रूपमा नेहरू एक प्रतीक थिए । सुभाषवोस र सरदार पटेल हिँडेपछि उनी भारतीय क्रान्तिका अन्तिम अवशिष्ट योद्धा रहे । गान्धी थिए सन्त, नेहरू कर्मवीर । तिनी धर्मप्राण व्यक्ति थिए उनी कर्मप्रधान । दुईका भाषा भिन्न थिए तर मार्ग एउटै !' 'जता मल्खु उतै ढल्कु'ले होइन राजनारायणले हृदयबाटै नेहरूप्रति सधैँभरि एकनासले श्रद्धा गरे ।

राजनारायण प्रधानले कसैलाई होच्याउँदैन थिए । उनी सानालाई माया गर्थे र ठूलालाई आदर गर्थे । आफूभन्दा बीस वर्ष जेठालाई बाबुआमा भन्थे । उनलाई युरोप, अमेरिका र एसियाका ठाउँठाउँ जान मन थियो तर उनको जीवन भारत र नेपाल ओहरदोहर गरेर नै समाप्त भएको थियो ।

राजनारायण प्रधानको केही उठेको सुहाउँदिलो नाक थियो । नाक पनि अलि चुच्चैचुचो थियो तर साह्रै मिलेको थियो । उनका लामालामा दाँत थिए । त्यसैले उनी हाँसेको परैबाट देखिन्थ्यो । कालो फ्रेम भएको चस्मा उनका आँखामा हुन्थ्यो । उनका आँखा राम्रा थिए, तर माइनस छ पावरको चस्माका कारण उनका आँखा चस्मा बाहिरबाट सजिलोसँग देख्न सकिँदैन थियो । सिकुटे भएकाले उनको शरीर अग्लो देखिन्थ्यो । छिनेको कम्मरमा पनि उनी मिलाएर पेटी लगाउँदथे । शारीरिक उचाइ भने उनी पाँच फुट सात इन्चका थिए । उनी प्रायः नीलो रङको सुटमा सेतो सर्ट लगाएर र कालो छालाको जुत्ता लगाएर नै हिँड्थे । जुत्ता पनि उनी तुना बान्ने

खालको मात्र लगाउँथे । उनी घडी नलगाई बाहिर हिँड्दैन थिए । लामो कपाल उनको सोख थियो । तर कपालले कान छोपिसक्न आँटेपछि उनी त्यसलाई छाँट्न पुगिहाल्थे ।

राजनारायण प्रधान कहिलेकाहीँ ढाका टोपी लगाएर हिँड्थे । जहाँ जाँदा पनि उनले एकदुईओटा टोपी पट्टचाएर बाकसमा राखेका हुन्थे । नयाँ ठाउँमा पुगेपछि पहिलो दिन उनी टोपी नै लगाउँथे । ईश्वरवल्लभका शब्दमा भन्दा 'राजनारायण नेपालप्रेमी भएको एउटा सग्लो उदाहरण उनको टोपीले पनि प्रस्तुत गरिरहेको हुन्थ्यो ।'

राजनारायण प्रधानको स्वर्गारोहण

राजनारायण प्रधान जीवनको उत्तरार्धमा आफ्नै घर दार्जिलिङको गुड्डीरोडमा बसेका थिए । उनको जीवनको अन्तिम अवस्थामा उनकी जेठी पत्नी रूपा प्रधान र उनी राम्रैसित मिलेका थिए । त्यतिखेर उनीहरूमध्ये एकले अर्काको वेदना साटासाट गरेका थिए, हाँसो र आँसु पनि बाँडेका थिए र व्यावहारिक जीवन पद्धतिलाई पनि उकासेर लाने सल्लाह गरेका थिए । उनीहरूमाऊ आत्मीयता कसिँदै जाँदा राजनारायणले आफ्नी जेठी बुहारी जमुना प्रसाई प्रधान सामु आफूलाई श्रीमती, छोराहरू र घरपरिवारको भविष्यको चिन्ता भएको बताइरहन्थे । दिवङ्गत हुनु केही महिनाअघि उनले जमुनालाई भनेका थिए– 'मेरा बुबा उनासी वर्ष बाँच्नुभयो । म पनि त्यति नै मात्र बाँच्छु होला । मलाई उहिले ज्योतिषीले भनेका पनि थिए– 'तँ उनासी वर्ष बाँच्छस् । तँ मर्ने बेला तेरा मुखमा बिहानीको घाम परेको हुन्छ ।' राजनारायणको निधनपछि जमुनाले भनेकी थिइन्– 'अचम्म नि ! बुबाको मृत्युबारेको सबै कुरा मिल्यो ।'

राजनारायण प्रधान आफ्नै घरमा बस्थे तर कहिलेकाहीँ छोराहरूका घरमा गएर केही समय बिताउँथे । फेरि अर्को दिन उनकी जेठी बुहारी जमुना प्रधान आफ्नो घर कालेबुङमा ससुरालाई साथै लैजान गुड्डीरोड आएकी थिइन् । त्यही क्रममा राजनारायण आफ्नी जेठी बुहारीका साथमा कालेबुङ जाने तयारीमा थिए । २०७२ साल मङ्सिर ३ गते बिहान ९ बजेको कुरा हो– जमुनाले

घरको थान्कोमुन्को सकेर राजनारायणलाई 'अब हिँडौँ बुबा !' भनेर सम्बोधन गर्दानगर्दै राजनारायणलाई निकै असजिलो भएको उनले महसुस गरिन् । त्यसपछि उनले सवारीको बन्दोबस्त गरेर हतारहतार आफ्नो ससुरालाई मोटर चढाइन् र एडेन अस्पताल पुऱ्याएकी थिइन् । तर उनी मोटरमा नै लम्पसार भइसकेका थिए । अनि उनलाई अस्पतालको इमर्जेन्सीमा भर्ना गरिएको थियो । त्यसपछि जमुनाले आकृति प्रधान (शरत् र अरुणाकी छोरी) लाई बोलाइन् । आकृति अस्पताल आएको तीन घण्टापछि अस्पतालले राजनारायणलाई हृदयघात भएको ठहर गऱ्यो । अनि राजनारायण सोही दिनको अपराह्न एक बजे स्वर्गीय भएको अस्पतालले औपचारिक किटान गरिदियो । त्यसपछि उनको भौतिक चोलालाई आफ्नै घर गुड्डीरोडमा लगिएको थियो । अनि साहित्यकारहरूका अनुरोधमा त्यहाँ उनको शवलाई एक रात राखिएको थियो । रातभरि आफ्ना पतिको मृतशरीरसँगै बसेर उनकी पत्नी रूपा प्रधानले एउटा रात छ्याङ्गै पारेकी थिइन् ।

राजनारायण प्रधानको स्वर्गारोहण भएपछि जमुना प्रधानले नरेन्द्रराज प्रसाईलाई भनिन्– 'बुबाले मलाई साथीजस्तै व्यवहार गर्नुहुन्थ्यो । मैले पनि बुबालाई सकेको सेवा गरेकी थिएँ । बुबा मलाई मनको कुरा खोल्नुहुन्थ्यो । मेरै आँखाअघि बुबाले देह त्याग गरेपछि मलाई खपिनसक्नु नमीठो लाग्यो । बुबा मेरै काखबाट स्वर्ग जानुभयो । त्यस वेदनाको बेला पनि केही समयअघि बुबा र म सँगै हुँदाको एउटा घटनाको सम्झना मेरो मनमा आएको थियो । दार्जिलिङका एक जना साहित्यकार मरेपछि 'हिमाली दर्पण'ले ती साहित्यकारबारे लेखेको पढ्दै बुबाले मलाई भन्नुभएको थियो– 'म मरेपछि 'हिमाली दर्पण'ले 'राजनारायणको निधन' भनेर पनि लेख्ला नि बुहारी ! तिमीले त्यो पत्रिका जतन गरेर राख्नु है !'

जमुनाले थप कुरा पनि भनेकी थिइन्– 'बुबाले मलाई भनेजस्तै बुबाको स्वर्गारोहणको भोलिपल्ट 'हिमाली दर्पण'ले 'राजनारायाण प्रधानको निधन' भनेर हाइलाइट गरेर समाचार छापेको थियो । त्यो समाचार पढेपछि त्यतिखेर मलाई बुबाले भन्नुभएको त्यो संवाद मेरा कानैभरि खेलिरहेको थियो ।'

राजनारायण प्रधानको निधन भएको समाचारले दार्जिलिङ हल्लिएको थियो । भोलिपल्ट डा.लक्खीदेवी सुन्दासको अगुवाइमा उनको पार्थिव शरीर गुड्डीरोडबाट नेपाली साहित्य सम्मेलनको भवनमा पुऱ्याएको थियो । अनि त्यहाँ उनीप्रति श्रद्धा राख्ने वाङ्मयीसेवीलगायत श्रद्धालुहरूबाट अन्तिम श्रद्धाञ्जलि चढाइयो । त्यसपछि उनको पार्थिव शरीर बुच्छर बस्तीमा लगेर हिन्दू परम्पराअनुसार दाहसंस्कार गरिएको थियो ।

नेपाली साहित्यका महारथी तथा भारतीय नेपाली प्राज्ञ राजनारायण प्रधानको निधनको त्यो दु:खद सूचना अथवा भनौँ समाचार नेपालका प्राय: सबै पत्रिकाले पनि छापेका थिए । साथै देशदेशान्तरका बिजुली पत्रिकामा पनि त्यस समाचारले ढाकेको थियो । अनि क्रमश: संसारभरिका नेपालीका कानकानमा पनि राजनारायणको निधन भएको सूचना सम्प्रेषण भएको थियो । त्यो समाचार नरेन्द्रराज प्रसाईले आफ्नी गुरुदेवी इन्दिरा प्रसाईसहितको अमेरिका भ्रमणका बेला सुनेका थिए । त्यस समाचारले एकाएक नरेन्द्र झोक्राएका थिए, मौन भएका थिए र त्यतिखेर उनको टाउको नै भारी भएको थियो । त्यस घडी उनको बोली फुटेको थिएन, छाती चिरिएको थियो र उनका गह भरिएका थिए । अनि उनले आफ्ना दुइटै हातले दुवै आँखा मिच्तै आफ्नो टाउकामा लगाएको टोपी झिकेका थिए ।

राजनारायण प्रधानका कृति

राजनारायण प्रधानले पचासओटाभन्दा धेरै पाठ्यपुस्तक लेखे । अनि यिनले बालसाहित्य पनि झन्डैझन्डै त्यति नै लेखे । एक दर्जनजति बालसाहित्य त प्रा.केशव सुवेदीले नै सम्पादन गरे । यिनले लेखेका सबै किताप जोड्दा यिनले सवा सयजति कृति लेखे । राजनारायणले स्कुले विद्यार्थीका लागि केही व्याकरण पनि लेखे । साथै प्रधानद्वारा अर्को एउटा ओजपूर्णको 'अङ्ग्रेजी नेपाली शब्दकोश' पनि लेखियो । त्यो किताप धेरै चल्ती भयो । नेपाली भाषासाहित्यको श्रीवृद्धिहेतु उनले लेखेका कृतिहरूका कारण उनी अमर भए ।

राजनारायण प्रधानकृत पुस्तकहरू साहित्यका पाठकहरूमा मात्र केन्द्रित भएनन् । यिनले लेखेका कृतिहरू स्कुलको प्राथमिक तहदेखि विश्वविद्यालय स्तरसम्म नै पढिए । लेखनमा यी नेपाली भाषा र अङ्ग्रेजी बराबरी पारङ्गत थिए । यति हुँदाहुँदै पनि यिनले नेपाली भाषामा मात्र प्राय: लेखे । उनले लेखेका कृतिहरूमध्ये प्रमुख कृतिहरू हुन्–

लेखन

१. पन्ध्र प्रसिद्ध पुरुष (जीवनी : सन् १९५५)
२. नौ नामी नेता (जीवनी : सन् १९६३)
३. नेपाली निबन्ध (प्रबन्ध : सन् १९७१)
४. केही कृति : केही स्मृति (समालोचना : सन् १९७२)

५. पैँतिस प्रसिद्ध पुरुष (जीवनी : सन् १९८२)
६. दस महान् नाटक अध्ययनहरू (समालोचना : सन् १९८३)
७. दार्जिलिङ डायरी (निबन्ध : सन् १९८३)
८. पन्चैबाजा बजाउँदै (निबन्ध : २०५१ साल)
९. केही अनुहार : केही झलक (जीवनी र निबन्ध : सन् १९९५)
१०. एउटै धरती : एउटै आकाश (कथा र जीवनी : सन् १९९६)
११. विश्वसाहित्यका निर्माताहरू (जीवनी : सन् १९९८)
१२. एउटा आइतबार यसरी बित्यो (निबन्ध : सन् २००४)
१३. साठी प्रख्यात प्रतिभा (जीवनी : २०५९ साल)
१४. तीस साहित्यिक प्रतिभा (जीवनी : २०५९ साल)
१५. तीस प्रख्यात प्रतिभा (जीवनी : २०५९ साल)
१६. तीस विख्यात राजनीतिक व्यक्तिहरू (जीवनी : सन् २००५)
१७. विश्वविख्यात नेता र विजेता (जीवनी : सन् २००४)
१८. निबन्धैनिबन्ध (सन् २००६)
१९. सात वैज्ञानिकहरूको जीवनी (२०६६ साल)

सम्पादन

१. दार्जिलिङका कथा र कथाकार खण्ड– १ (सन् १९७८)
२. दार्जिलिङका कथा र कथाकार खण्ड– २ (सन् १९८२)
३. विश्वका महान् कथाहरू (२०६५ साल)
४. डा.इन्द्रबहादुर राई : अभिनन्दन स्मारिका (सन् २००५)

शब्दकोश

१. अङ्ग्रेजी–नेपाली शब्दकोश (२०५१ साल)

पत्रिका सम्पादन

१. नेपाली साहित्यसम्मेलन (सन् १९५५)
२. ठट्टैठट्टा (सन् १९५५)
३. मालिङ्गो (सन् १९६४)
४. दियालो (सन् १९६५)

५. सत्य कथाहरू (सन् १९७०)
६. नेपाली एकादेमी (सन् १९८०)
७. हाम्रो समाज (सन् १९९२)
८. हाँसेको हाँसेकै (सन् २०००)

•

राजनारायण प्रधानले कैयौँ फुटकर लेख लेखे । प्राय: ती लेख बटुलेर उनले आफ्ना कृतिहरूमा खामे । उनी केवल आफू मात्र लेख्तैन थिए । भाषासाहित्यको श्रीवृद्धिको प्रसङ्गमा लाग्दा जेजस्तो कार्यवाही भोग्न पनि उनी तयार थिए । उदाहरणका लागि भन्ने हो भने भारतीय संविधानमा नेपाली भाषाको मान्यता दिलाउनका लागि छत्तिस वर्षसम्मको शान्तिप्रिय आन्दोलनमा समेत उनी पनि सरिक भए । त्यति मात्र होइन साहित्यिक जागरणका लागि उनले अरूलाई पनि प्रेरणा, प्रोत्साहन र हौसला दिइरहे । कतिसम्म भने इन्द्रबहादुर राई, ईश्वरवल्लभ र वैरागी काइँलाबाट स्थापित 'तेस्रो आयाम'को प्रारम्भका दिनमा राजनारायणले पनि आफ्नै हिसाबको भूमिका खेलेकै थिए । त्यसै सन्दर्भमा इन्द्रबहादुरले 'आयामिक लेखनका गर्भकाल, जन्म, न्वारानदेखि प्रथम वार्षिक जन्म दिवस मनाउने बेलासम्म राजनारायणलाई समेत आयामबारे जानकारी दिइरहन्थे र राजनारायणबाट पनि राय, सल्लाह लिइरहन्थे । राजनारायण भन्नु इन्द्रबहादुरका स्थानीय शक्तिमध्येका एउटा अर्का शक्ति मानिन्थे । वास्तवमा राजनारायण नै एउटा माथिल्लो कोटिका स्रष्टा थिए । त्यसैले इन्द्रबहादुरले पनि राजनारायणका कृतिउपर मन खोलेर लेखेका थिए– 'भारतीय जीवित लेखकहरूमा आज सर्वाधिक लोकप्रिय छन्– श्री राजनारायण प्रधान । उनको कुनै पुस्तकलाई पसलमा पसारो परिरहन पर्दैन, पाठकग्राहकसित गइहाल्न पर्छ पसल छाडेर । पाठकहरू झुम्मिन्छन् उनको लेखाइमा । ...उनको हाराहारी पुग्न सक्ने लेखकहरू भारतपट्टि आज कमै पाउँछौँ । यति विजयमान

छन् उनी भाषाको लेखनमा । ...'नौ नामी नेता' अभूतपुर्व लेखाइको पुस्तक त्यो बजारमा आउनासाथ टापटिप भएको थियो । त्यस पुस्तकदेखिकै राजलाई नेपाली पाठक समुदायले हृदयमा अँगालेको छ । ...साहित्यिक पुस्तकहरू त भए नै, उनका नेपाली व्याकरण र शब्दकोश त पढ्दा आनन्द आउँछ, पढ्न मन लाग्छ । राजनारायण आफैँ पसेका छन् यी सबमा पनि । ...सामयिक निबन्धन र कथाकरणको उनले उघार्दो नेपाली साहित्यिक फाँटमा राजनारायण प्रधान अब्बल र उम्दा कलमी हुन् । ...समालोचकीय विश्लेषण पछि गर्न पर्दा उनको लेखनमा Foregrounding (लेखनमा केकेलाई किन अग्रभूमिमा ल्याएका छन्), Defamiliarization (जानिएकालाई कसरी फेरि नयाँ तुल्याई चिनाएका छन्), Figure and ground (पढिएका जानिएका अनेकबाट कसरी लिन पर्ने र दिन पर्ने रूप ठम्याए) ? के उनका निबन्धहरूको स्वरूप खुट्टचाएर लेखहरूका विशिष्ट प्रभाव र कारकहरू सँगाल्नुपर्नेछ ? कुनै कृतिमा पनि सान्दर्भिक सार्थक यतिविघ्न तथ्य खोज्न पाउनु समालोचकीय दसैँ हुनेछ र पाइएको पढ्नु भोज होला पाठकीय विज्ञवर्गलाई ।'

•••

राजनारायण प्रधानका कृतिहरूको जोजसबाट विमर्श भयो तीतीबाट उनको लेखनको ओजस्विताबारे बयान भइरह्यो । वास्तवमा उनी जनप्रिय स्रष्टा हुन् । त्यसैले उनका कृतिले दार्जिलिङको सेरोफेरो मात्र ढाकेनन्, भारतीय भूमिको नेपाली बस्तीबस्तीमा पनि उनका कृति पुगे । त्यतिले नपुगेर नेपालका डाँडाकाँडा पनि उनका केही कृति पुगे । खास गरेर उनले लेखन तथा सम्पादन गरेको 'अङ्ग्रेजी–नेपाली शब्दकोश' भने विश्वका अनेक भूभागमा पनि पुग्यो । यी सबै तथ्य जोड्दा सिर्जनात्मक नेपाली परिवेशमा राजनारायण भाग्यमानी लेखकमा गणना भए ।

सन्दर्भ स्रोत

स्रोत कृति–

१. इन्द्रबहादुर राई (सम्पादक– विजयकुमार राई) : इन्द्र सम्पूर्ण (ग्रन्थ ५ 'भूमिकाहरू' : सन् २००४)

२. मोहन ठकुरी : सर्जक सन्दर्भ (परिचयाङ्कन : सन् २०१७)

३. सुरज गुरुङ : राजनारायण प्रधानका समालोचना : पद्धति र प्रवृत्ति (लघु शोध प्रबन्ध, सिक्किम विश्वविद्यालय : सन् २०१७)

४. गोपीचन्द्र प्रधान : भारतीय साहित्यका निर्माता : राजनारायण प्रधान (सन् २०१८)

५. राजनारायण प्रधानकृत कृतिहरू

स्रोत व्यक्ति–

- प्रा.राजनारायण प्रधान
- ताराप्रभा ब्राह्मण (प्रा.राजनारायण प्रधानकी कान्छी श्रीमती)
- शरत् प्रधान (प्रा.राजनारायण प्रधानका जेठा छोरा)
- जमुना प्रधान (प्रा.राजनारायण प्रधानकी जेठी बुहारी)
- शिशिर प्रधान (प्रा.राजनारायण प्रधानका कान्छा छोरा)
- स्विटी प्रधान (प्रा.राजनारायण प्रधानकी कान्छी बुहारी)
- लक्ष्मणबहादुर प्रसाई (प्रा.राजनारायण प्रधानका साडभाइ)
- कुन्दनराज सुब्बा (ताराप्रभा ब्राह्मणका छोरा)
- प्रा.डा.इन्द्रबहादुर राई
- गणेशबहादुर प्रसाई

- प्रा.डा.तारानाथ शर्मा
- वैरागी काइँला
- ईश्वरवल्लभ
- प्रा.पुष्कर लोहनी
- प्रा.मोहन सिटौला
- अरुणा लामा
- विन्द्या सुब्बा
- प्रा.डा.दिवाकर प्रधान
- प्रा.डा.कविता लामा
- प्रा.डा.पुष्प शर्मा
- महालक्ष्मी लोहनी
- इन्दिरा प्रसाई
- डा.वीणा हाङ्खिम
- डा.कञ्चनजङ्घा प्रसाई
- शिवप्रसाद सिटौला
- खगेन्द्रराज सिटौला
- राधिका दाहाल
- रचना सिंह
- जुनु श्रेष्ठ
- रोमा प्रधान

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

12th Aug. 1997

प्रिय भाइ नीलु,

म यहाँ सकुशल आइपुगें। तर जीउ बिसन्चो छ। खबर सबै राम्रै छ।

मेरो किताबको प्रकाशन अहिले स्थगित राखिदिनु होला। कारण त्यसमा थोरै थप-घट गर्नुपर्दछ। म आएपछि मात्र किताबको काम शुरु होस्। अहिलेलाई त्यतिकै होस्। कुरालाई नभन्नुहोला।

अहिले 'उपहार' निस्कने तरखरमा होला। तपाईंहरूसित सम्बन्ध जुटाउने काठमाडौंको मेरो उपलब्धि हो। तपाईंहरूको हेलमेलमा मैले आत्मीयता पाएँ। आभारी भएँ। कुरली र कंचनलाई आशिष।

सधैं माया गर्ने दाइ, राजा

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.
Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

मान्यवर भाइ,

धेरै दिनदेखि तपाईंको पत्रको आशामा बसें तर पत्र आएन। तपाईं अति व्यस्त हुनुहुन्छ, त्यसैले कोही बेला हुँदैन होला।

विशेष गरी बालकृष्ण सम मार्फत पूरा गर्नुपर्ने काम थियो, त्यसमा केही प्रगति गर्न सकिनँ। पुनाले विषाद बढाएको छ! अथवा के गर्नुपर्ने हो सल्लाह पाऊँ!

'उपकार' नियमित रूपले निस्कँदै होला। तपाईंको देन बडो महत्वपूर्ण छ। मैले सहयोग गर्न सकिनँ, बडो दुःख लागेको छ। यहाँ अनुवादित नहुने हो, भाइले कुराको समय बिन्दु।

'एक महान् नारी' - लेख्ने नरेन्द्रमा छु। यसबाहेक एक महान् कवि, एक महान् उपन्यासकार, एक महान् नायक, एक महान् कथाकार, एक महान् कलाकार आदि एक एकपटक सिरीज लेख्ने र यसैकारण चलाउने नरेन्द्रमा छ। पैंतीस प्रसङ्ग पुस्तकमा 'राजा महेन्द्र' संस्करणमा यहाँ धेरैले साह्रै प्रशंसा गरे।

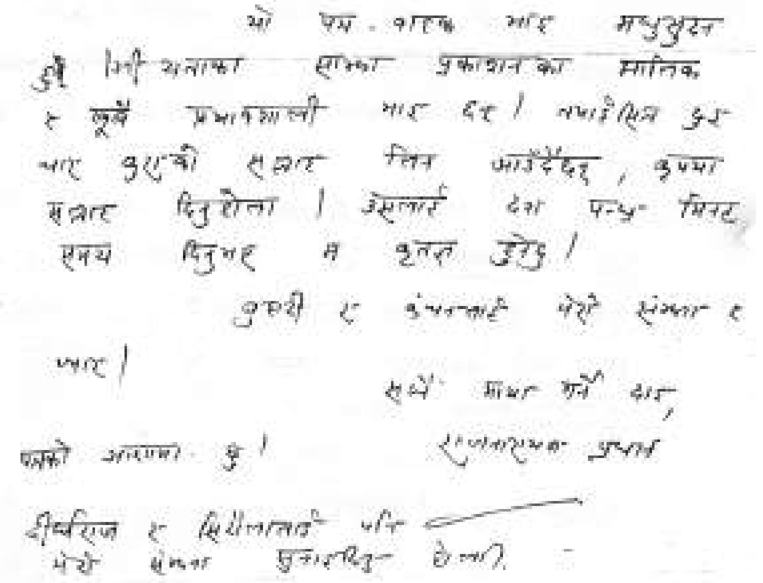

यो एम. वाइब भाइ मधुसूदन
हुन्। मेरी भनाइमा साझा प्रकाशनका मालिक
र ठूलै प्रभावशाली भाइ हुन्। नयाँदिल्ली घुम्न
आए, घुम्नको सल्लाह लिन आउँदैछन्, कृपया
सल्लाह दिनुहोला। उहाँलाई केही पनि मिल्छ
समय दिनुभए म कृतज्ञ हुनेछु।

कुमारी र कंचनलाई मेरो संझना र
माया।

सधैं माया गर्ने दाइ,

तपाईंको आशामा छु। राजनारायण प्रधान

दीर्घराज र मिठीलालाई पनि
मेरो संझना पुऱ्याइदिनु होला।

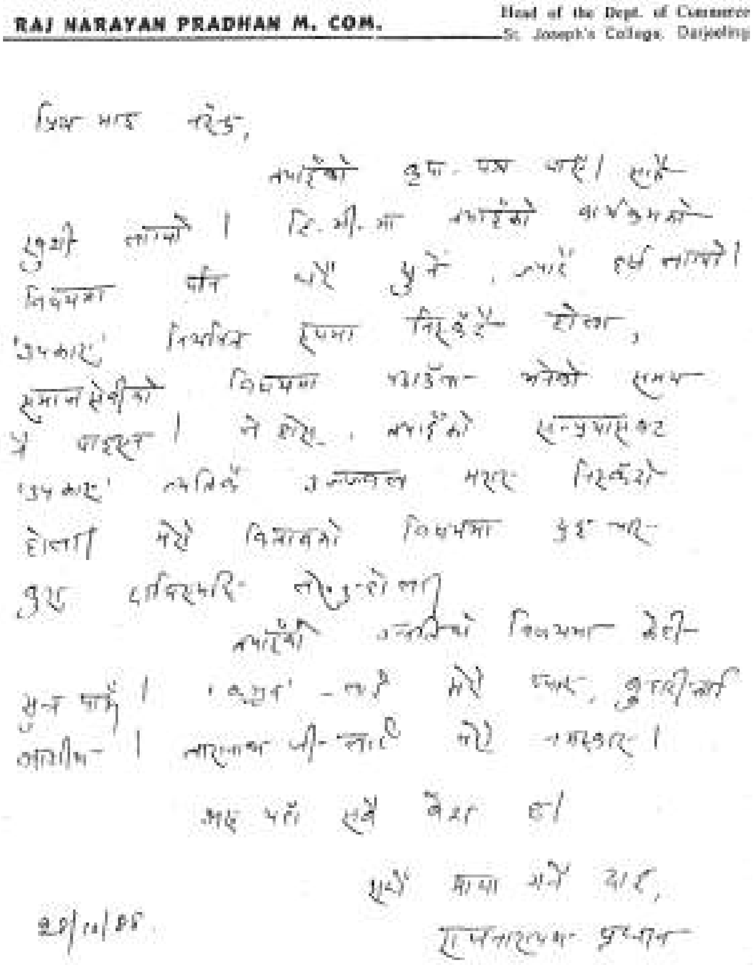

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

प्रिय भाइ नरेन्द्र,

तपाईंको शुभ-पत्र पाएँ। साह्रै खुशी लाग्यो। टि.भी.मा तपाईंको कार्यक्रमको विषयमा पनि पढेँ सुनेँ, यसमा हर्ष लाग्यो। 'उपकार' नियमित रूपमा निस्कँदै होला, समाजसेवीको विषयमा पढाउँदा धेरै समय नै लाग्दछ। जे होस्, तपाईंको सम्पादनमा 'उपकार' नियमित उज्ज्वल भएर निस्कँदो होला। मेरो विवाहको विषयमा कुरै गर्नु [illegible] होला।

तपाईंको जननीको विषयमा केही सुन्न पाएँ। 'कृपा' -लाई मेरो प्यार, शुभकामना आशीष। नारायणी जी-लाई मेरो नमस्कार।

अरू यहाँ सबै बेस छ।

सधैं माया गर्ने दाइ,
राजनारायण प्रधान

२१/१०/८८.

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

मान्यवर, भाइ नरेन्द्र,

तपाईंको खबर के कस्तो छ भन्न पाउँ? हजुर कुशल मंगल चाहँदै होला। धन्यवाद! निरन्तरको एक प्रति पाउन सकें! भाइको सम्पादन खूबै सराहनीय छ! 'धन्यवाद' यहाँ सबैले भन्न भएर!

हाल म कलेजकै काममा व्यस्त छु। सबै नियमित आफ्नो ठाउँमा छ। मेरो पुस्तक पनि छैन। भाइ, कृपा गरेर मेरो किताब शुरू गरिदिनु होला। [illegible] गर्न नयाँ पुस्तक नेपालमा गर्नै सिकें! भइ! यहाँ भारतले नीतिसम्बन्ध मेरो किताबको प्रकाशन शुरू गरिदिनु होला। त्यो किताब यथावत् नै होस् — कथाकुसुममा। तपाईंले त्यसको गुण-दोष भन्न सकिनेँ। म अब आउँदो महीनामा उता आउनेछु। त्यसबेलासम्म किताब तयारी होला।

नारायण जी र पू. के. जीलाई मेरो नमस्कार र सम्झना! तपाईंहरूको सम्झना पाउँदा नै मेरो मान र आदर।

बुहारी र नानीलाई मेरो आशीष! दिदीलाई मेरो सम्झना भनिदिनु है!

माया गर्ने दाइ,
[illegible]

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

15/6/[illegible]

माननीय भाइ नरेन्द्रजी

तपाईंको पुस्तक, चिठ्ठीपत्र, पत्रिका आदि सबै प्राप्त भयो। धेरै धेरै धन्यवाद छ। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] सौभाग्य हो।

[illegible] [illegible] - मेरा पुस्तक "[illegible] [illegible] नारी" [illegible] [illegible] [illegible] छ। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] छु। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], हेलेन केलर, नाइटिंगेल; [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] ([illegible]), [illegible] [illegible] ([illegible] [illegible]) [illegible] [illegible] ([illegible]), [illegible] [illegible] आदि। यो पुस्तक कस्तो होला? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सकूँ! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। तपाईंको सहयोगको आशा गर्छु। [illegible] पुस्तकहरू [illegible] [illegible] [illegible] छु - [illegible] [illegible] प्रकाशित हुन्छन्।

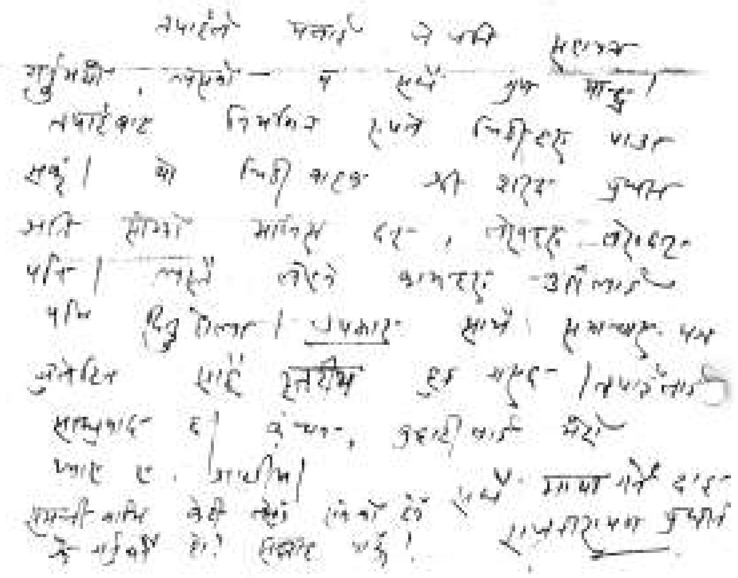

राजनारायण प्रधान

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

30.4.89

मान्यवर सर,

मैले पुरस्कार लिन जान सकिनँ। पछुतानुमा दुःख लाग्यो।

तीन थान मात्र पुस्तक पाएँ। पुस्तक अति राम्रो छापिएका रहेछन्। ज्यादै खुशी लाग्यो। तपाईंलाई कसरी धन्यवाद दिऊँ?

तपाईंको माया पाउनु नै मेरो सौभाग्य थियो। म ज्यादै उत्साहित भएको छु। सधैंभरि तपाईंको कुरा गर्नु। तपाईंले मलाई भुल्न नसकिने गुन लाउनुभयो।

'उपहार' अङ्क राम्रो निस्कन पाओस्। तपाईंको सम्पादन होसको सराहनीय छ। यहाँ आएर तपाईंलाई लेख पठाउन सकिनँ।

अब नियमित रूपले पढ्ने गर्छु।

तपाईंको सम्पूर्ण काम [illegible] होला। कस्तो प्रगति हुँदैछ जान्न चाहूँ।

किताब हाम्रो पाँचौं किताब[illegible] गरेकोमा म तपाईंलाई हार्दिक धन्यवाद दिन्छु। त्यो पुस्तक मेरो हृदयमा सधैं अंकित छ।

यता मेरो सबै ठीक छ। कामहरू यथावत् चलेका छन्।

बहिनी र बच्चालाई मेरो शुभाशीष। [illegible]जीलाई मेरो नमस्कार। कुशल होला।

[illegible] आजकल [illegible] आउँदैछ।

[illegible] – यो [illegible]
[illegible]
[illegible] (पहिलो) [illegible]
[illegible]
यो मेरो ठीक [illegible] होला?
– [illegible]

सधैं माया गर्ने भाइ
राजनारायण प्रधान।

[illegible] — [illegible] — [illegible] होस्।

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

28.2.91

मान्यवर भाइ नरेन्द्र,

तपाईंलाई भेटेर मेरो [illegible] [illegible] साह्रै आनन्दमय भयो। तपाईंको व्यक्तित्वमा [illegible] खूबी छ, मानिसहरू साह्रै मोहित हुन्छन्। तपाईंले [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भएको लाग्छ, [illegible] [illegible] [illegible] तपाईंको [illegible] देखेर म दङ्ग पर्दछु। राजनीतिमा पनि तपाईंको भविष्य उज्ज्वल हुन्छ भन्ने मेरो आशा र अपेक्षा छ। तपाईंको 'मेरो प्यारो [illegible]' [illegible] पुग्यो, धन्य भन्छु। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] छ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] साह्रै खुसी लाग्छ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तपाईंको [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

चाँदनी रातको नयाँ संगमा कहिले
निस्कनुहुन्छ ? खबर गर्नु, डराउनु भैन र
मानीनिमन्त्राले पठाउँदै – आँखा लोभलाग्दाहरूलाई!

आँखाको खबर जब हुन्छ तिमी छ!
तालको नयाँ कविता गाउन मनको हेरला! यो
मिठो भाइँ भनेर पाउनुहोस हेरला।

तिम्रो माया गर्ने दाइ
–राजनारायण प्रधान

कुशल र संचारलाई
शुभाशीष!

भारतको रचनालाई
निम्ति निरोगी।

निम्ति ... हेरला

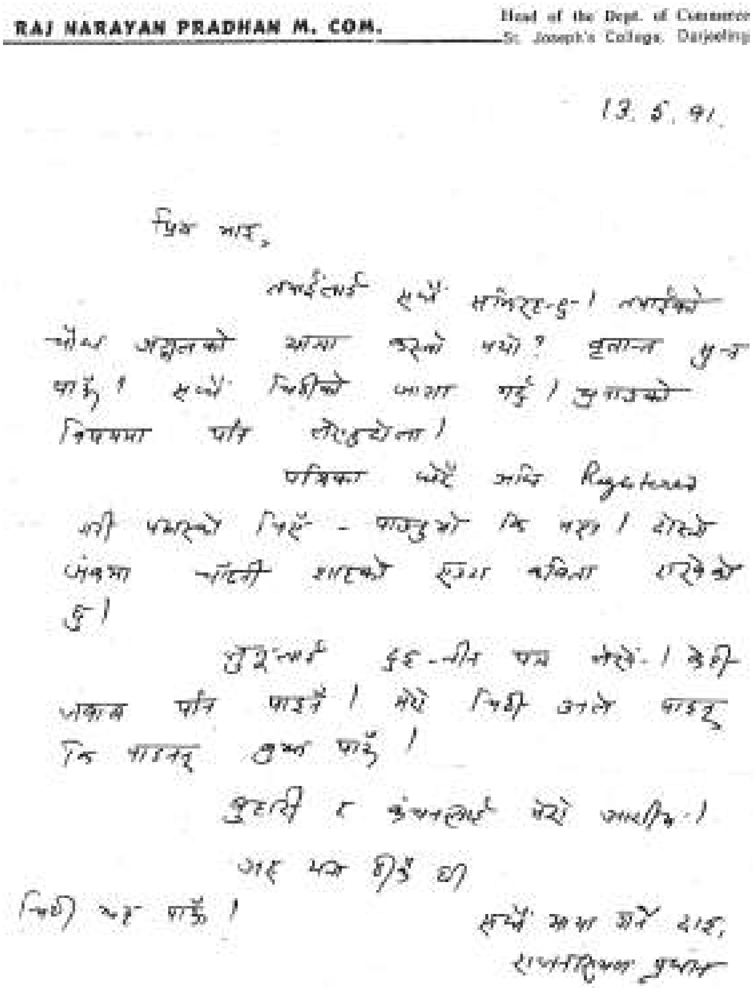

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

13. 5. 91.

प्रिय भाइ,

तपाईंलाई सधैं सम्झिरहन्छु। तपाईंको चोट अझुलको आसा कस्तो भयो? वृत्तान्त सुन्न पाऊँ। सधैं चिठीको आशा गर्छु। कुराको विषयमा पनि लेख्नुहोला।

पत्रिका भरेँ आदि Registered गरी पठाएको चिठी - पाउनुभो कि भएन। दोस्रो अंकमा चाँदनी शाहको एउटा कविता राखेको छु।

गुरुलाई दुई-तीन पत्र लेखें। केही जवाफ पनि पाइनँ। मेरो चिठी उहाँले पाउनु भो कि पाउनुभएन, कुरा पाऊँ।

बुहारी र केटाकेटीलाई मेरो आशीष।

[illegible]

चिठी पठाउ पाऊँ।

सधैं आशा गर्ने दाइ,
राजनारायण प्रधान

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

26.7.91.

मान्यवर भाइ,

तपाईंको पत्र र किताब पाएँ। धन्यवाद पनि। साह्रै खुशी लाग्यो। किताब राम्रो भएछ। तपाईंलाई बधाई छ।

तपाईंको त्यसो छापा गर्ने भन्ने केही लेख्नुभएन। 'हाम्रो समाज' भन्ने पत्रिका फराकको [illegible] पाउनुभयो कि भएन? सबै कुरा विस्तारपूर्वक लेख्नु होला।

नेपालको चुनाव सकियो। फल सन्तोषप्रद नै लाग्यो। मनोनयनमा तपाईं पनि पर्नु होला भन्ने ठूलो आशा थियो। तपाईं पर्नु भएन दुःख लाग्यो।

यताको खबर ठीकै छ। राजनीतिक प्रगति केही छैन। यथावत् नै छ। साप्ताहिक विमर्श नियमित रूपले पाउँदैछु। [illegible]लाई मेरो नमस्कार र धन्यवाद जनाइदिनु होला।

भाइ, कृपा गरेर एउटा सूचना पाऊँ। त्यो के भने शाकाले मेरो किताब केही कृति केही स्मृति राख्ने कुरो थियो। के भएछ कृपया जान्न पाऊँ।

बज्यैनीजीलाई मेरो नमस्कार पुऱ्याइदिनु होला। नारायणजीलाई पनि। बहिनी [illegible] र भूनूलाई मेरो स्नेह [illegible] होला।

तपाईंको स्वास्थ्य आरामै [illegible] होला। कृपया अलि छिटो छिटो चिठी लेख्नु होला।

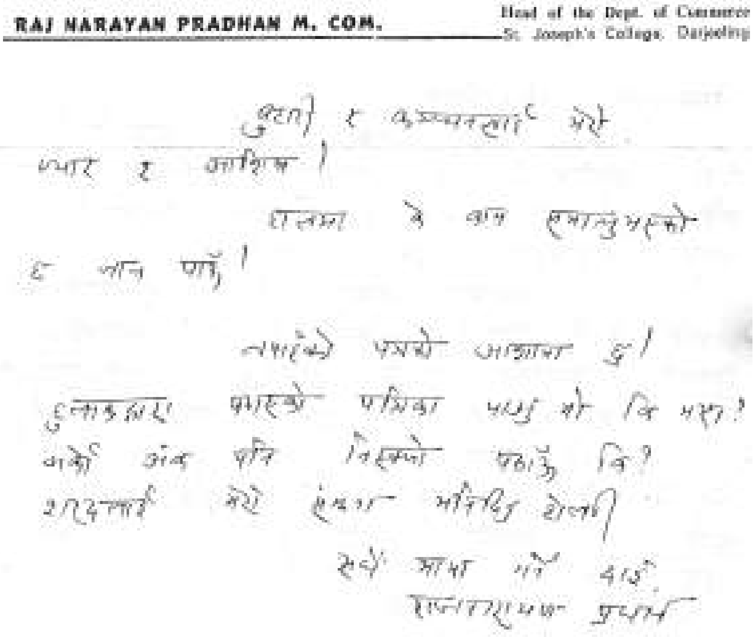

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

छोरी र कृष्णलाई मेरो
प्यार र आशिष ।

[illegible] के [illegible] [illegible]
र जान पाएँ ।

नयाँको पत्रको आशामा छु ।
दुनाकवारा [illegible] पत्रिका पठाउनु भो कि भएन?
बाँकी अंक पनि निस्क्यो पठाउँ कि?
शरदलाई मेरो हृदय भरिको [illegible]

सधैं आशा गर्दै बाँचें,
राजनारायण प्रधान

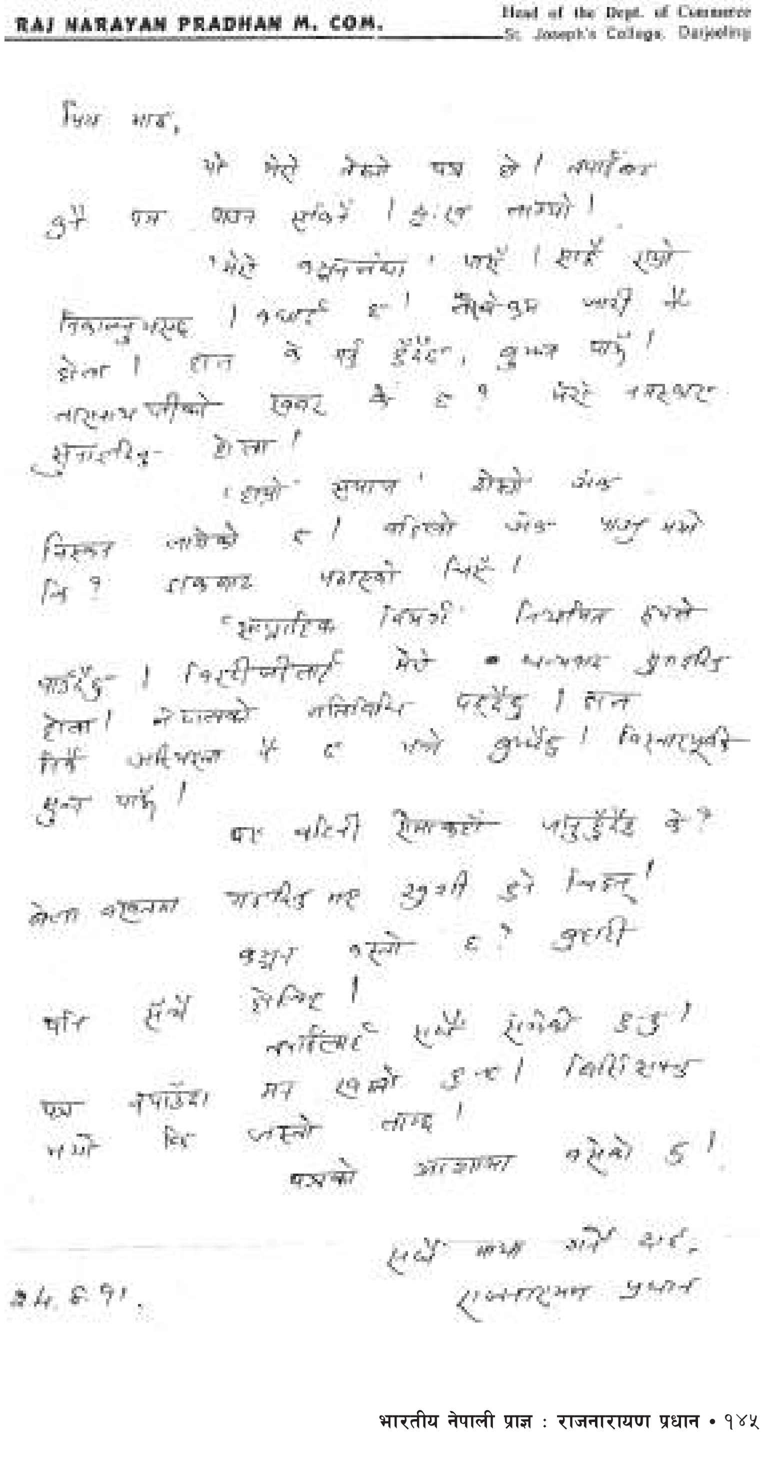

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

प्रिय भाइ,

राजनारायण प्रधान

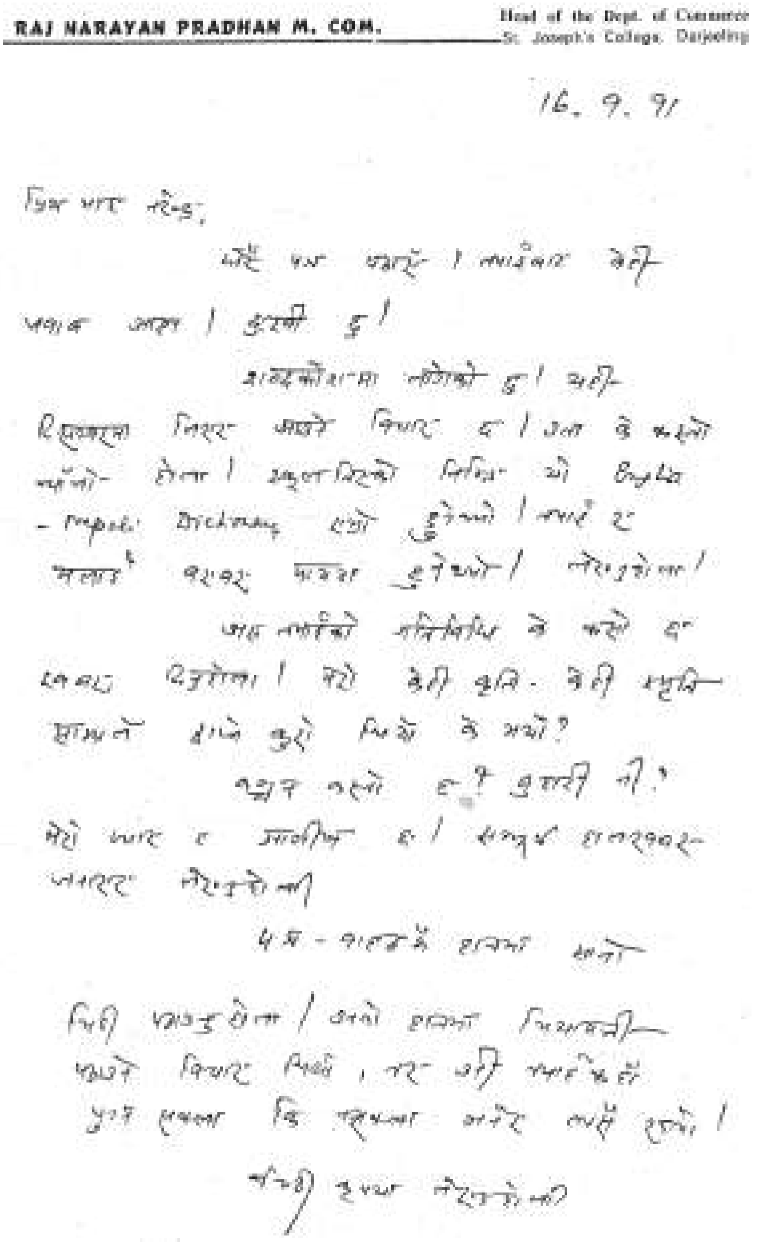

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

16. 9. 91

प्रिय भाइ नरेन्द्र,

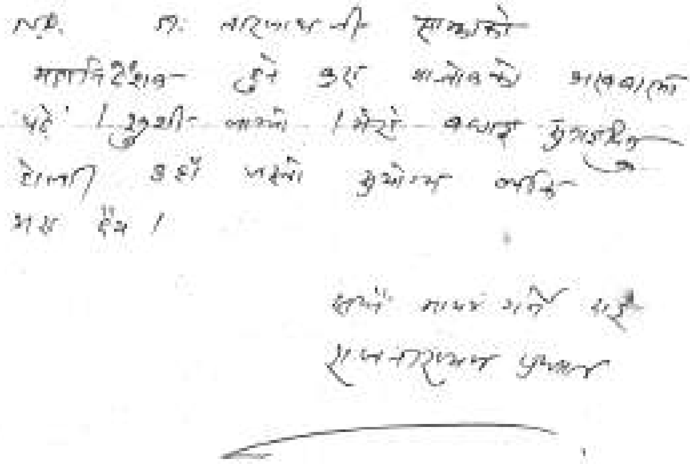
राजनारायण प्रधान

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

मान्यवर भाइ नरेन्द्रजी,

आज बल्ल चिठी लेख्न बसेको छु। एउटा चिठी पनि लेख्न नसक्ने म हाईं लौने भएको छु। माफ गर्नु होला।

तपाईंलाई म बारम्बार सम्झिने रहनु। नयाँ उत्कटताले तपाईंलाई प्रति पुग्याएको कि भन्ने आशंकामा थिएँ तर तपाईंका उत्साहपूर्ण चिठीहरू पाएर म अति प्रसन्न र छक्क छु। तपाईं जीवनमा हाईं राम्रो पनि भयो, मेरो आशिष यो वातावरण त्यहाँ सुचित हुनुहुन्छ। तपाईं जस्ता राजनैतिक चेत र बुझी भएको मानिसलाई ठेलेर एउटा कोट नभएर भन्ने र तपाईंको प्रतिभाले हरेक धेरै पाउँछ भन्ने लागेको छ।

किताबहरू समयमा लौटाउनु भएछ। हाईं खुशी लाग्यो। 'समाजका केही चित्रहरू' - मा तपाईंको शैली मेरो जस्तो होइन, तपाईंको आफ्नै जस्तो भएको छ। शब्दहरूको छनोट र वाक्य बनोटमा तपाईं अभ्यस्त हुँदै जानु भएको छ। मलाई अति नै खुशी लागेको छ।

अहिले म एउटा 'सामाजिक पत्रिका' निकाल्ने तरखरमा छु। नाम - 'हाम्रो समाज'।

यो हाम्रा सामाजिक पत्रिका हो – यसमा
समाजकै कुराहरू मात्र छन्छ। यसको सम्पादक
म स्वयं छु र सम्पादक मण्डलीमा श्री इन्द्रबहादुर
राई, डा. कुमार प्रधान, डा. लक्ष्मीदेवी सुन्दास,
डा. मोतीवीर राई छन्। आशा छ यो पत्रिकाको
अग्रहर उत्साहका साथ हुनेछ। प्रकाशित हुनेबित्तिकै
तपाईंलाई पठाउनेछु। सबै जानकारीहरू म आफ्नै
पाउँछु कि। तपाईंलाई भेट्न पाउँ पत्र लेखेको
छ। बच्चाको खबर के होला? कुशलीको खबर?
दीर्घराज जीको? सबैलाई विनम्रपूर्वक शुभ चाहँदै।

नेपाली साहित्यमा

तपाईंको माया गर्ने भाइ,

राजनारायण प्रधान
२, गुडी रोड (2, Goode Road)
दार्जीलिङ।

राजनारायण प्रधान।
2.12.91.

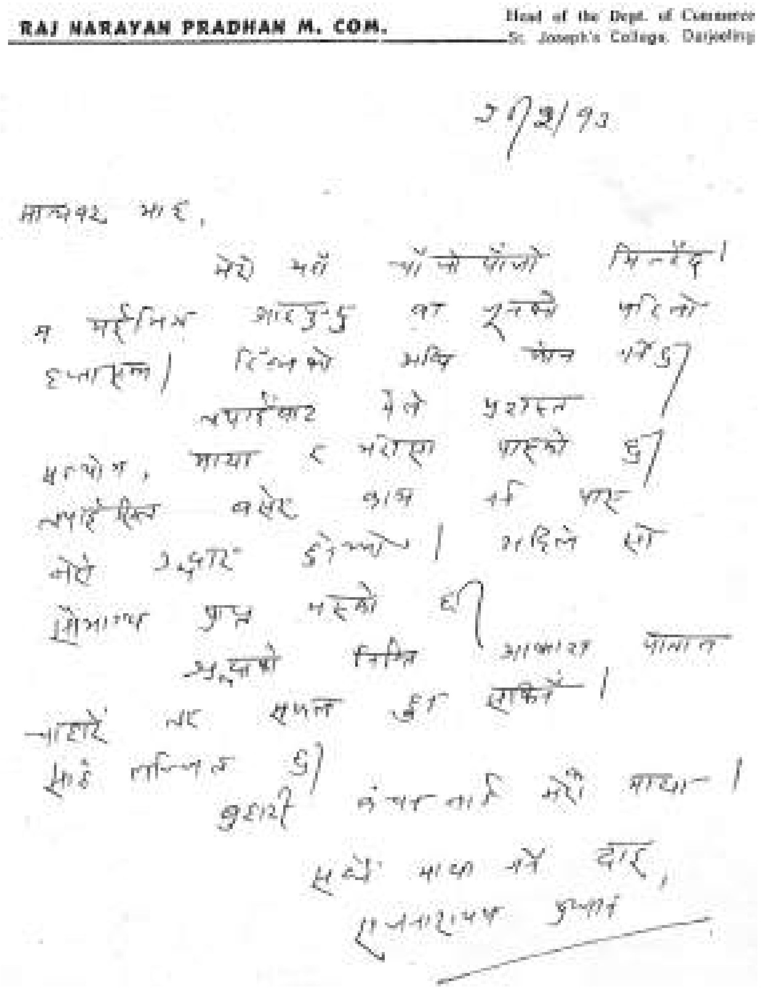

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

२१/२/९३

मान्यवर भाइ,

मेरो भतीजो ~~भाँजो पौंजो~~ मिल्नेछ। म भर्खरैमात्र आइपुगें [illegible] फर्केको इन्तजार। दिल्लीको [illegible] [illegible] गर्दैछु। तपाईंबाट मैले पुरस्कार, सहयोग, माया र भरोसा पाएको छु। त्यसैले [illegible] बसेर काम गर्न पाएँ मेरो उद्धार हुनेछ। यदि सो सौभाग्य प्राप्त भएको छ। अनुजको निमित्त आभार [illegible] चाहेर पनि सफल हुन सकिनँ। म लज्जित छु। बुहारी [illegible]लाई मेरो माया।

सधैं माया गर्ने दाइ,
राजनारायण प्रधान

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

3. 3. 93.

मान्यवर भाइ,

तपाईं आरामै हुनुहुन्छ होला। प्रेसको भवन कतिसम्म बनिसक्यो? हातमा धेरै काम हुनुहुन्छ होला। कुन्नको हातमा चिठी पठाएको थिएँ पाउनुभो कि भएन?

भाइ, म मर्नमा आएँछु। दुई-~~तीन वर्ष जति~~ पिने भयो। रूपमा हजार कम आसिदिनु होला। त्यो के भने उपहार किनिदिनुपर्‍यो, सस्तैं दामको तीन हजार रूपैयाँ पर्छ। चाहिन पैसा ८ मने हजार पानीको फिल्टर किन्नै खानको। पनि लिइसकिदिनुहोला। म आउँदोखेप पैसा दिन्छु। तपाईंकार प्रशस्त भयो, सहायता र मार्ग निर्देशन पाएँ। तपाईंहित कहिले भ्रम नर्न पाउनु पाने मेरो सौभाग्य ठान्छु। तपाईंकै सम्पर्क ~~सीताराम जी सँग~~ परिचित भयो। ~~सीता~~ तपाईंले सीतारामजी जस्तो व्यक्ति पाउनुभयो अनि ~~सीतारामजीले~~ तपाईं जस्तो व्यक्ति

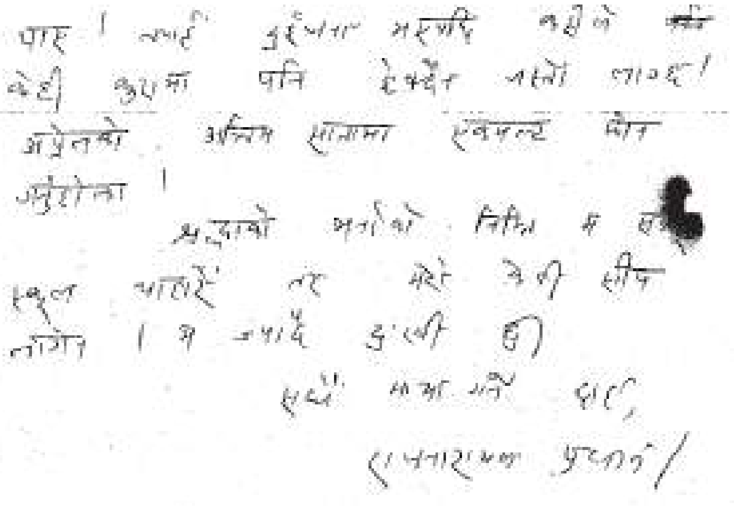
पाए । म्याई दुर्घटना मरणदि कहीले
केही रूपमा पनि देखदैन भन्ने लाग्छ ।
अप्रेलको अन्तिम साताभित्र स्वतन्त्र भैत
भनेहोला ।
भदुराको भर्नाको निम्ति म
स्कूल धाउँदै छु तर मेरो केही सीप
लागेन । म ज्यादै दुःखी छु
सधैं भरभरी छ,
रुपनारायण प्रधान/

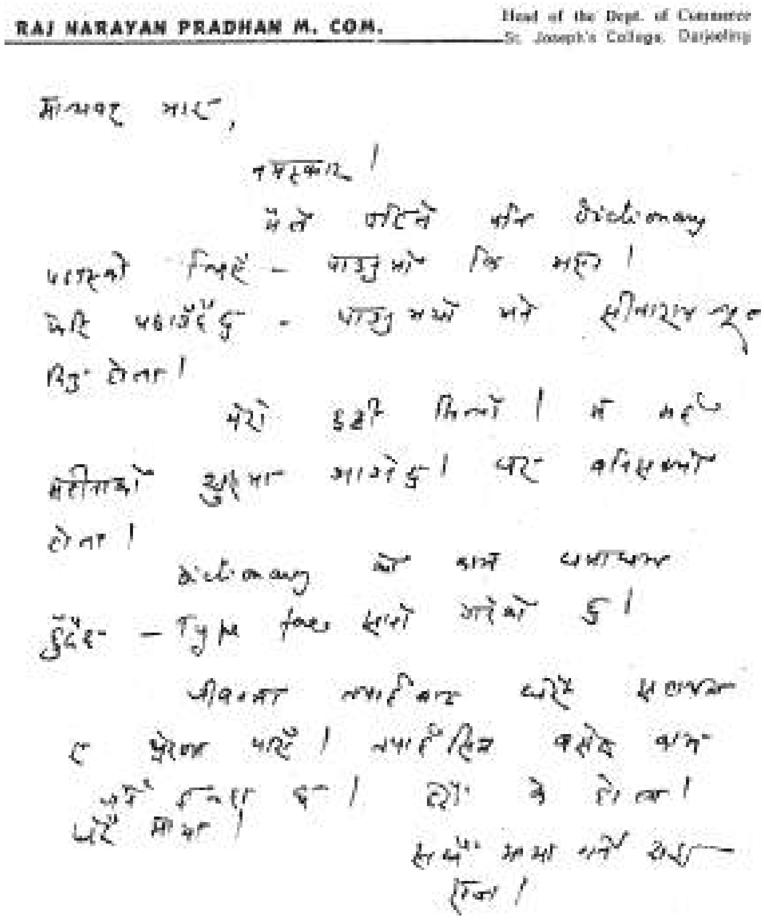

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

मान्यवर सर,

नमस्कार!

मैले [illegible] Dictionary पाएको [illegible] — पाउनुभयो कि भएन! फेरि पठाउँदैछु — पाउनुभएमा मलाई [illegible] दिनुहोला!

मेरो छुट्टी सिद्धियो। म यही महिनाको शुरुमा आएको छु। पर [illegible] होला!

Dictionary को काम यथावत [illegible] — Type गर्न दिएको छ!

[illegible]

[illegible]

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.
Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

आदरणीय भाइ नरेन्द्र,

तपाईंलाई म सम्झिरहेछु। फोन गर्ने कोशिश गरें 4433455 - मा। तर लागेन।

तपाईंको हालखबर त मैले लिँदै आएको छु। तपाईंले त धेरै काम गरिसक्नु भयो - नई प्रकाशनबाट! तपाईंलाई भेट्ने ठूलो इच्छा छ तर त्यो मौका परेको छैन। पछिल्ला winter मा आउँ कि भन्दैछु।

बहिनी इन्दिरालाई मेरो शुभाशीष। गोरखापत्र संस्थानको महाप्रबन्धक हुनभयो भन्ने सुने हो वा होइन। काठमाडौंबाट आउने सबैलाई सोध्छु तपाईंको बारेमा। तपाईंद्वारा रचना अरुणा लामा - मेरो पाठ्यपुस्तकमा राखेको छु। पछिल्ला आउँदा तपाईंका किताबहरु लिएर आउनुपर्‍यो। त्यहाँबाट धेरै मेरा पाठ्यपुस्तकमा राख्नुपर्‍यो।

तपाईं जस्ता मिलेका मित्रहरू
म सधैं सम्झिरहन्छु। तपाईं जस्तो
स्पष्टवादी, निःस्वार्थ र मायालु व्यक्ति
मैले त्यहाँ पाउन सकिनँ। तपाईंको
साथमा हुँदा मैले सधैं मिलेको
भाव पाउँदिनँ थिएँ। तपाईंले त
सबैलाई माया दिन सक्नुहुन्छ। हाम्रो
न त्यस्तो विशाल हृदय छैन।
राजनीतिकहरू जब जब तपाईंलाई
भेटे, सबैले तपाईंको गुण गाउँछन्। कुन्नि
म एकदिन तपाईंको कुरा गरिरहन्छु।

मेरो फोन नम्बर छ — 2257951
Mobile छ 94344-06949.

ईश्वरमाई शुभाशीष!

सधैं माया गर्ने दाइ
राजनारायण प्रधान

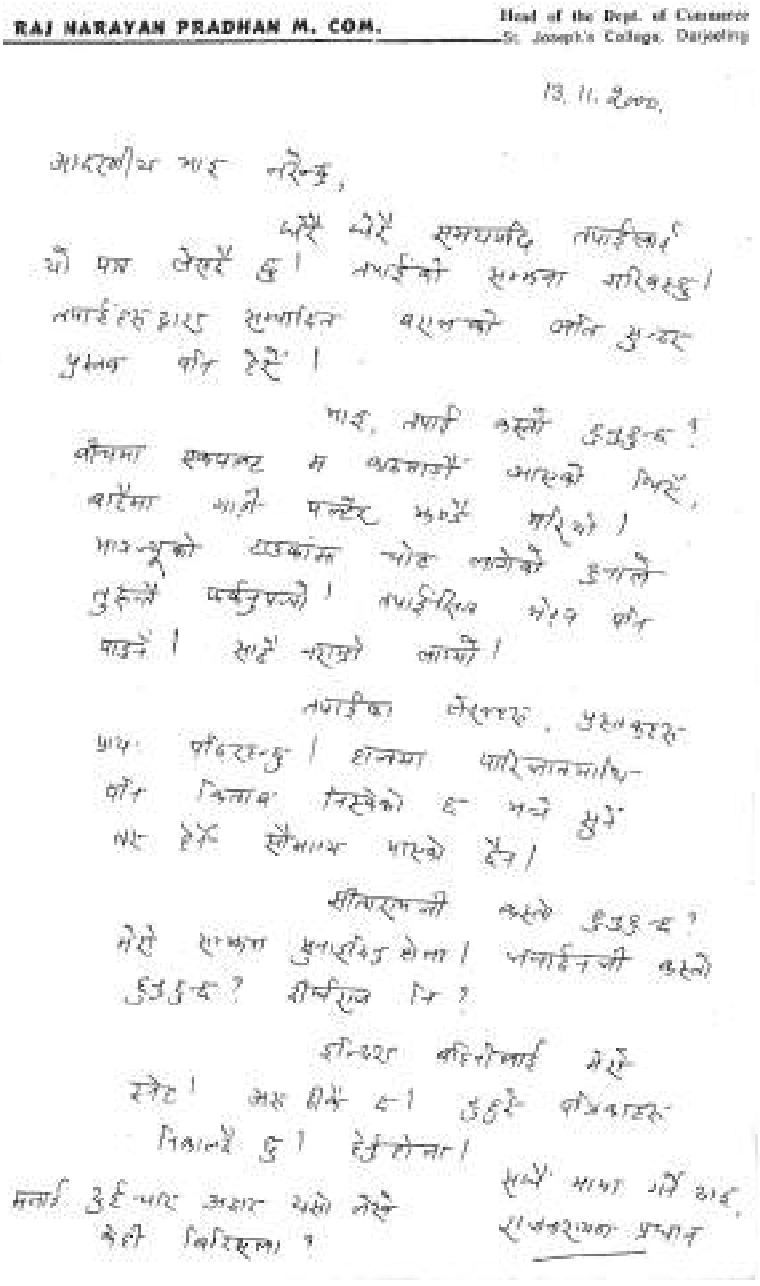

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

13. 11. 2000,

आदरणीय भाइ नरेन्द्र,

धेरै धेरै समयपछि तपाईंलाई यो पत्र लेख्दैछु। तपाईंको सम्झना गरिरहन्छु। तपाईंहरू द्वारा सम्पादित बराजको अति सुन्दर पुस्तक पनि हेरें।

भाइ, तपाईं कस्तो हुनुहुन्छ? बीचमा एकपल्ट म काठमाडौं आएको थिएँ, बाटैमा भारी पल्टेर भन्डै [illegible]। भाउजूको [illegible] चोट लागेको कुराले दुःखले पर्खनुपर्‍यो। तपाईंसित भेट पनि पाइनँ। साह्रै नराम्रो लाग्यो।

तपाईंका लेखहरू, पुस्तकहरू प्रायः पढिरहन्छु। हालमा पारिजातमाथि पनि किताब निस्केको छ भन्ने सुनें तर हेर्ने सौभाग्य पाएको छैन।

सीतारामजी कस्तो हुनुहुन्छ? मेरो [illegible] भन्दिनु होला। भवानीजी कस्तो हुनुहुन्छ? शीर्षराज पनि?

ईश्वर बहिनीलाई मेरो स्नेह! अरु ठीकै छ। दुईटै [illegible] निकाल्दै छु। हेर्नुहोला।

मलाई दुई-चार अक्षर [illegible] लेख्ने केही [illegible]?

सधैं माया गर्ने दाइ,
राजनारायण प्रधान

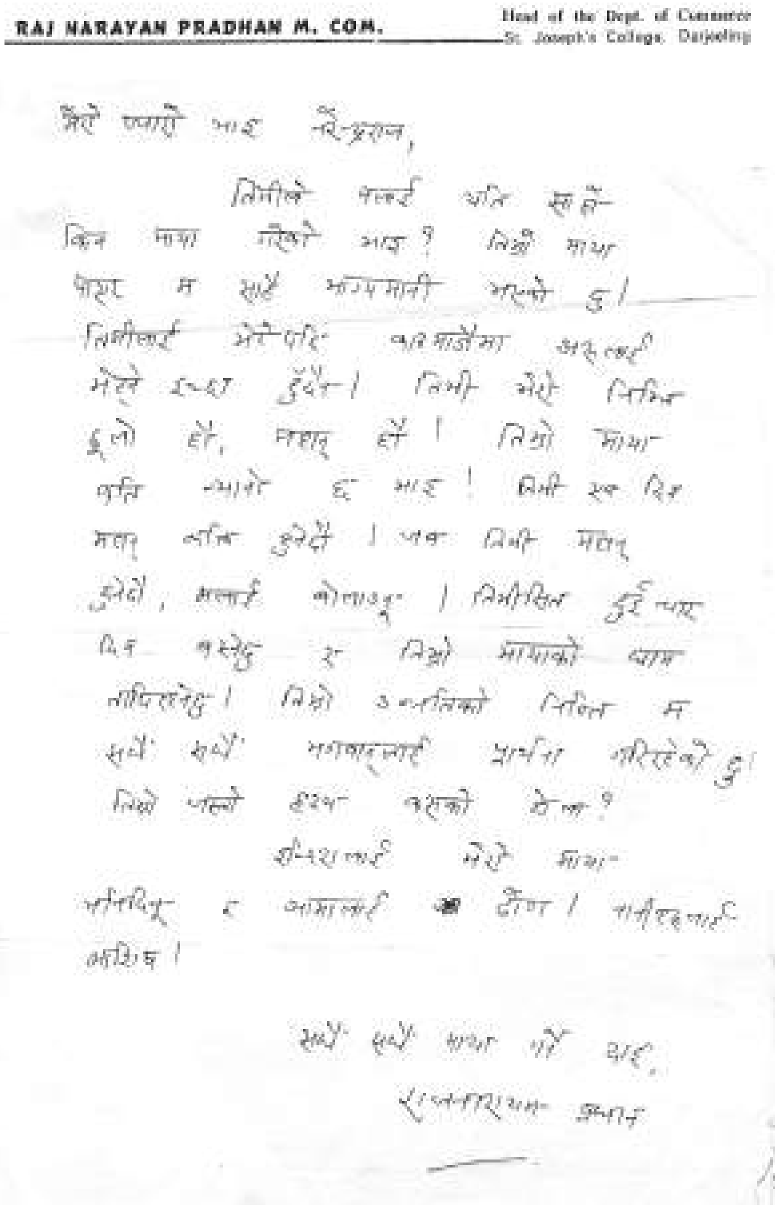
RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.
Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

मेरो प्यारो भाइ नरेन्द्रप्रधान,

तिमीले मलाई यति साह्रै
किन माया गरेको भाइ? तिम्रो माया
पाएर म साह्रै भाग्यमानी भएको छु।
तिमीलाई मेरो [illegible] अरू कसैको
मेरो इच्छा हुँदैन। तिमी मेरो निम्ति
ठूलो छौ, महान् छौ! तिम्रो माया
पनि प्यारो छ भाइ! तिमी एक दिन
महान् भनि हुनेछौ। जब तिमी महान्
हुनेछौ, मलाई बोलाउनू। तिमीसित हुँदा
दिन बसेछु र तिम्रो मायाको स्वाद
लिइरहेछु। तिम्रो उन्नतिको निम्ति म
सधैं सधैं भगवान्‌लाई प्रार्थना गरिरहेको छु।
तिम्रो जस्तो हृदय कसको होला?
ईश्वरलाई मेरो माया
भनिदिनू र आमालाई ढोग। भाइहरूलाई
आशिष!

सधैं सधैं माया गर्ने दाइ,
राजनारायण प्रधान

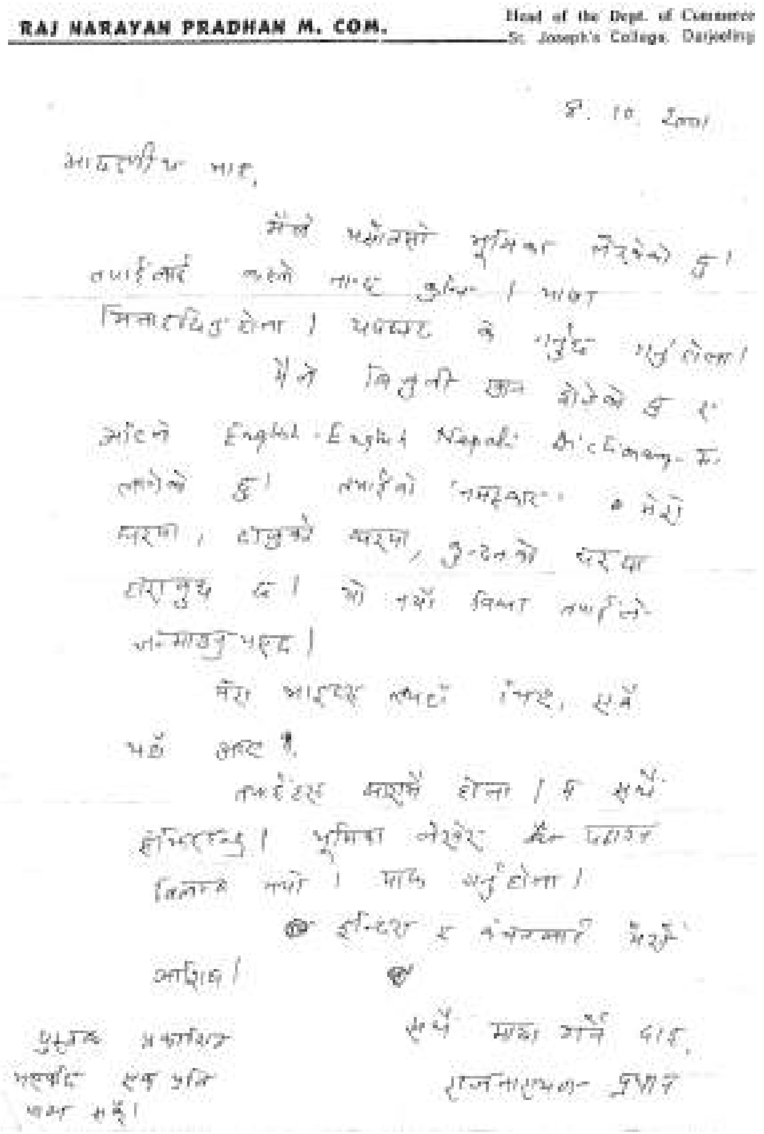
RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.

Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

8. 10. 2001

आदरणीय भाइ,

मैले प्रसंगमो भूमिका लेखेको छु। तपाईंलाई मनको लाग्ला कुन्नि। भाषा मिलाइदिनु होला। [illegible] ले [illegible] गर्नु होला।

मैले [illegible] ज्ञान बोकेको छु र आफ्नो English-English Nepali Dictionary [illegible] लगेको छु। तपाईंको 'नमस्कार' मेरो [illegible], [illegible], [illegible] घर पनि हराएको छ। यो नयाँ [illegible] तपाईंले जन्माउनु पर्छ।

मेरा आदरणीय [illegible], एवं [illegible]।

तपाईंहरू सञ्चै होला। म सञ्चै [illegible]। भूमिका लेखेर [illegible] [illegible] [illegible]। माफ गर्नु होला।

[illegible] मेरो आशिष।

सधैं माया गर्ने दाइ,
राजनारायण प्रधान

पुस्तक प्रकाशित [illegible] एक प्रति [illegible]।

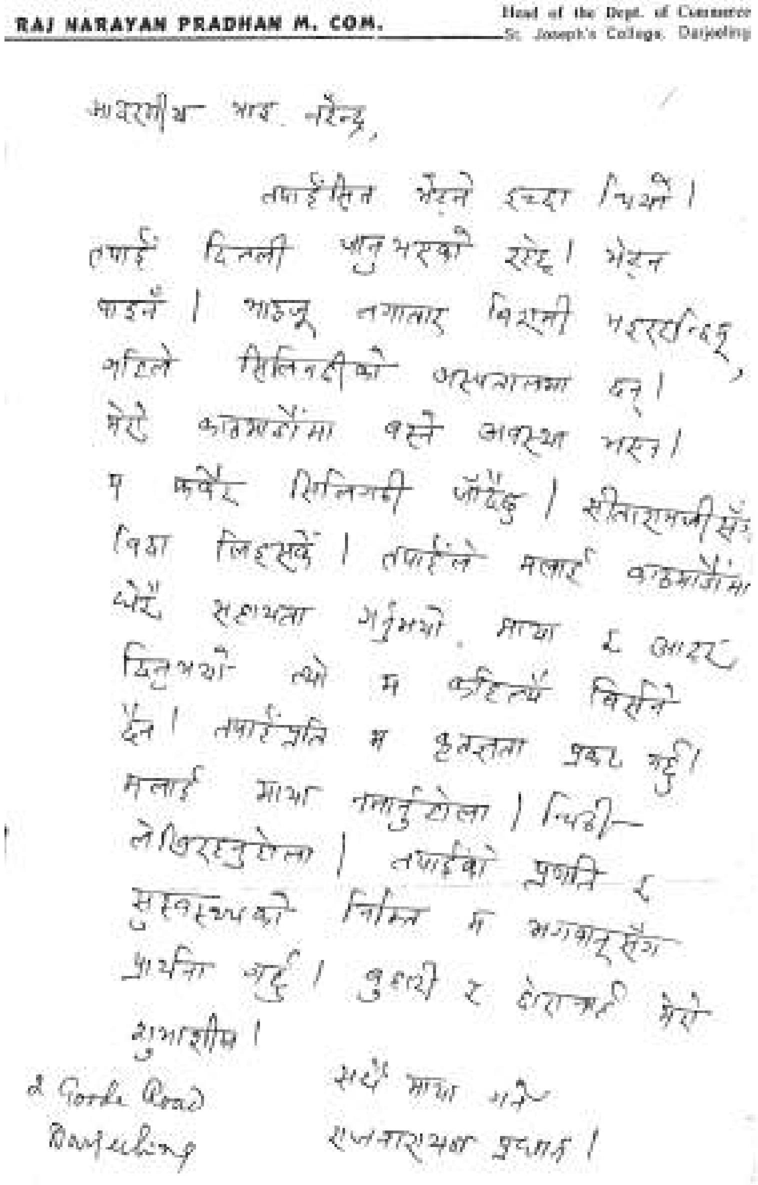

RAJ NARAYAN PRADHAN M. COM.
Head of the Dept. of Commerce
St. Joseph's College, Darjeeling

आदरणीय भाइ नरेन्द्र,

तपाईंसित भेट्ने इच्छा थियो। तपाईं दिल्ली जानु भएको रहेछ। भेट्न पाइनँ। आइजू लगातार बिरामी भइरहनुहुन्छ, अहिले सिलिगढीको अस्पतालमा छन्। मेरो काठमाडौंमा बस्ने अवस्था भएन। म फर्केर सिलिगढी जाँदैछु। सीतारामजीसँग बिदा लिइसकें। तपाईंले मलाई काठमाडौंमा धेरै सहायता गर्नुभयो, माया र आदर दिनुभयो त्यो म कहिल्यै बिर्सिने छैन। तपाईंप्रति म कृतज्ञता प्रकट गर्छु। मलाई माया गर्नुहोला। चिठी लेखिरहनुहोला। तपाईंको प्रगति र सुस्वास्थ्यको निम्ति म भगवान्सँग प्रार्थना गर्छु। बुहारी र छोराछोरीलाई मेरो शुभाशीष।

2 Cooke Road
Darjeeling

सधैं माया गर्ने
राजनारायण प्रधान।

लेखक परिचय

नरेन्द्रराज प्रसाई

बुबा : जयप्रसाद प्रसाई (१९७५–२०२०)
आमा : भागीरथा प्रसाई (१९७६–२०६८)
जन्म : २०११ साल चैत २९ गते (हाङपाङ, आठराई, ताप्लेजुङ)

शिक्षा
बीए– त्रिचन्द्र क्याम्पस

कृति
९० पुस्तक (जीवनी, निबन्ध, प्रबन्ध, गीत, समीक्षा, अन्तर्वार्ता, लेखनसम्पादन)

विभूषण
- गद्दीआरोहण रजतपदक (२०५३)
- प्रबल गोरखादक्षिणबाहु (२०५७)
- वीरेन्द्रऐश्वर्य सेवापदक (२०५८)

पुरस्कार
- जेसिस साहित्य स्वर्णपदक (२०४४)
- युवावर्ष मोती पुरस्कार (२०४९)
- राष्ट्रिय गौरव युवासम्मान (२०५३)
- उत्तमशान्ति पुरस्कार (२०६०)
- भद्र घले पुरस्कार (२०६४)

• दीपज्योति पुरस्कार (२०६७)
• देरुनीख पुरस्कार (२०६७)
• भानुभक्त प्रज्ञापुरस्कार (नेपाल सरकार : २०७१)
• भानुभक्त स्वर्णपदक (नेपाल सरकार : २०७१)
• भारती खरेल पुरस्कार (२०७३)
• चन्द्रबहादुर गुरुङ पुरस्कार (२०७५)

(२०७९ सालदेखि नेपाली भाषासाहित्यका कुनै पनि पुरस्कार ग्रहण नगर्ने निर्णय)

बडापत्र

• चाँदनी शाह (२०४३)
• चाँदनी शाह (२०४४)

भ्रमण

• १४ अञ्चलका ६१ जिल्ला
• भारत, चीन, बङ्गलादेश, थाइल्यान्ड, द.कोरिया, बेलायत र अमेरिका

परिकल्पना तथा प्रबन्धन

• बालकृष्ण सम शताब्दी महोत्सव (२०५९)
• डा.माधवप्रसाद घिमिरेलाई 'राष्ट्रकवि'को उपाधि (२०६०)
• देवकोटा शताब्दी महोत्सव (२०६५)
• अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली साहित्य सम्मेलन (२०६६)
• विश्वनारी नेपाली साहित्य सम्मेलन (२०७१)
• भानुभक्त आचार्य द्विशतवार्षिकी समारोह समिति (नेपाल सरकार : २०७१)
• डा.वानीरा गिरीलाई 'नेपाली साहित्यका विश्वनारी रत्न'को उपाधि (२०७१)
• डा.सत्यमोहन जोशीलाई 'वाङ्मय शताब्दी पुरुष'को उपाधि (२०७४)
• प्रा.डा.वासुदेव त्रिपाठीलाई 'महासमालोचक'को उपाधि (२०७७) आदि ।

संस्थापक तथा सदस्यसचिव

• नइ प्रकाशन (२०५२)
• त्रिमूर्ति निकेतन (२०५९)
• वानीरा फाउन्डेसन (२०७६)

कृति

जीवनी

१. अठतीस अनौठा अनुहारहरू (२०४१)
२. केही चर्चित अनुहारहरू (२०४२)
३. समाजका केही चिन्तक (२०४७)
४. नेपाली भाषाका प्रमुख समालोचक (२०५४)
५. पारिजातको जीवनकथा (२०५७)
६. नेपाली सङ्गीतका शिखर (२०५९)
७. बाङ्देलको जीवनयात्रा (२०५९)
८. आदिगायक सेतुराम (२०६०)
९. दौलतविक्रम विष्टको परिक्रमा (२०६०)
१०. कोइलीदेवीको जिन्दगानी (२०६१)
११. नारीचुली (२०६३)
१२. प्रथम नारीस्रष्टा : ललितत्रिपुरसुन्दरी (२०६४)
१३. कीर्तिबाबु (२०६६)
१४. देवकोटाको जीवनशैली (२०६६)
१५. महाकवि देवकोटा (२०६६)
१६. त्रिमूर्ति (२०६९)
१७. रोहितको आकृति (२०६९)
१८. नेपाली साहित्यका विश्व नारी रत्न : वानीरा गिरी (२०७०)
१९. त्रिनारी रत्न (२०७१)
२०. भानुभक्त आचार्यको जीवनवृत्त (२०७१)
२१. शताब्दी पुरुष : सत्यमोहन जोशी (२०७२)
२२. सूधपा (२०७३)
२३. विद्रोही प्राज्ञ : प्रेमा शाह (२०७५)
२४. मेरी आमा भागीरथा प्रसाई (२०७६)
२५. शताब्दी पुरुषको सय वर्ष (२०७६)
२६. ढुङ्गाको कापमा झाङ्गिएको पीपल : सहाना प्रधान (२०७८)

२७. झापा विद्रोहका एउटा नायक शिवप्रसाद शिवाकोटी (२०७८)
२८. मोदनाथ प्रश्रित : भुइँदेखि शिखरसम्म (२०७९)
२९. भारतीय नेपाली प्राज्ञ : राजनारायण प्रधान (२०८०)
30. A biography of Parijat (Translation by Shampo Lama : 2003)
31. A biography of Bangdel (Translation by Shampo Lama : 2003)
32. A biography of Devkota (Translation by Anukritika : 2017)
33. A biography of Dr.Satya Mohan Joshi (Translation by Anu Raj Joshi : 2017)
34. A biography of Bhagiratha Prasai (Translation by Dr. Kanchanjunga Prasai : 2021)
35. A biography of Dr.Banira Giri (Translation by Durga Banwasi : 2021)
36. A biography of Century Person (Translation by Anu Raj Joshi : 2021)
37. A biography of Prema Shah (Translation by Anu Raj Joshi : 2023)
३८. वाङ्मय शताब्दी पुरुष (नेवारी भाषा, अनुवादक– अणुराज जोशी : २०७८)

निबन्ध

१. मेरो प्यारो कञ्चनजङ्घा (२०४८)
२. मेरो मोती पुरस्कार (२०४९)
३. जनप्रियताको नाप (२०५३)
४. अक्षरको प्रदर्शनी (२०५५)
५. नमस्कार (२०५८)
६. ठाँगे उक्लेपछि (२०६०)
७. रेलको रमाइलो (२०६१)
८. सहोदरी ठुङ (२०६२)
९. प्रिय इन्दिरा (२०६२)
10. Scaling Thange (Travelogue, Translation by Namita Singh : 2017)

प्रबन्ध र समीक्षा

१. दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सङ्गठन (२०४३)
२. शान्तिक्षेत्र : प्रस्ताव र समर्थन (२०४४)
३. श्री ५ ज्ञानेन्द्र र आजको नेपाल (२०५८)
४. राजसंस्था र नेपाली जनता (२०५९)
५. देवकोटाका कृति (२०६६)

गीत

१. मेरो मनको देउराली (२०४६)
२. पुग्नुपर्ने टाढा थियो (२०५४)

अन्तर्वार्ता

१. सामाजिक सेवा अन्तर्दृष्टि (२०४४)
२. एउटा महारथीको जबाफ (२०५७)

लेखन तथा सम्पादन

१. सामाजिक सेवाको नालीबेली (२०४५)
२. नेपाली साहित्यका समालोचक र समालोचना (२०५७)

सम्पादन

१. चाँदनी शाह : आफ्नै आकाश, आफ्नै परिवेश (२०४३)
२. चाँदनी शाहका रचना (२०४३)
३. ज्ञानज्योति (२०४९)
४. अरुणा लामा : कथा र व्यथा (२०५०)
५. महाकवि देवकोटा शताब्दी निबन्ध (२०६६)

इन्दिरा प्रसाईसँगको लेखन

१. विश्व नारी नेपाली स्रष्टाकोश (जीवनी : २०७१)

इन्दिरा प्रसाईसँगको सम्पादन

१. भारती खरेल : सृजना र समीक्षा (२०५२)
२. पौरखी पुरुष (२०५२)

३. एउटा अमर प्राज्ञ : बालकृष्ण सम (२०५४)
४. रुद्रराज पाण्डे : सृष्टि र दृष्टि (२०५४)
५. गणेश गुरु : साधनादेखि समाधिसम्म (२०५४)
६. भूपाल अर्चना (२०५५)
७. उकाली ओरालीहरूमा तारादेवी (२०५६)
८. ईश्वर बराल : कृति र कीर्ति (२०५७)
९. श्री ५ वीरेन्द्रको बहुआयामिक व्यक्तित्व (२०५७)
१०. सङ्गीतशिरोभूषण : नातिकाजी (२०५८)
११. ईश्वरवल्लभ : आयाम र आकृति (२०५९)
१२. कालो अक्षरदेखि सग्लो अक्षरसम्म (२०६०)
१३. मिश्रका कृति : कविका दृष्टि (२०६०)
१४. शरदचन्द्र भट्टराईको इतिवृत्त (२०६२)
१५. नेपाली भाषासाहित्यको अन्तर्राष्ट्रिय विस्तार (२०६७)
१६. विश्व नारी नेपाली साहित्यको रेखाङ्कन (२०७१)
१७. चौध अञ्चलमा नारी साहित्य (२०७१)
१८. वानीरा गिरीको कृतिस्तम्भ (२०७१)
१९. कवितामा वानीरा (२०७१)
२०. विश्व नारी नेपाली साहित्यको समीक्षा (२०७२)
२१. कवितामा घटराज (२०७४)
२२. अविश्रान्त साधक : घटराज भट्टराई (२०७४)
२३. राष्ट्रकविको सय वर्ष (२०७६)

प्रा.डा.महादेव अवस्थीसँगको सम्पादन

१. भानु विमर्श (२०७२)

भीष्म प्रसाईसँगको सम्पादन

1. Nepal-Spain Relations (1983)

इन्द्र खत्रीसँगको सम्पादन

1. The Summit of Women Writers (Faces with Introduction : Drawings by Indra Khatri : 2007)

पत्रिका सम्पादन

१. कुटुम्ब साप्ताहिक (२०३९–२०४३)

२. उपकार त्रैमासिक (२०४३–२०४७)

३. प्रज्ञापत्र मासिक (२०५३–२०५५)

४. भानुमोती वार्षिक (२०५६–२०६३)

श्रव्य सिडी (जीवनी)

• देवकोटाको जीवनशैली (२०६६)

गीतलेखन

१. मिर्मिरेमा तिमीलाई (गीतिक्यासेट : २०४७)

२. यो मनले रोजेको छ (गीतिसिडी : २०५०)

३. हाँसीहाँसी जलिरहें (गीतिक्यासेट : २०५५)

४. कस्तो गरी माया बस्यो (गीतिक्यासेट : २०५६)

५. शिखा (गीतिक्यासेट : २०५७)

६. जुनी (गीतिसिडी : २०५८)

फुटकर

आठ सयजति फुटकर लेखरचना प्रकाशित

नरेन्द्रराज प्रसाईबारे लेखिएका मुख्य कृति

• **प्रा.डा.वासुदेव त्रिपाठी**

१. भानुसन्दर्भ र नरेन्द्रराज प्रसाईकृत भानुजीवनी : समीक्षात्मक अभिमत (२०७२)

२. नरेन्द्रराज प्रसाईको जीवनीकृति मेरी आमा भागीरथा प्रसाई : समीक्षात्मक विमर्श (२०७६)

• **प्रा.राजेन्द्र सुवेदी**

१. नरेन्द्रराज प्रसाईकृत एकल जीवनीको विश्लेषण (२०७३)

• **इन्दिरा प्रसाई**

१. नरेन्द्रराज प्रसाईकृत भानुजीवनी : मूल्य र मान्यता (सम्पादन : २०७२)

- **प्रा.डा.वीणा पौड्याल**

१. नरेन्द्रराज प्रसाईको अन्वेषणमा ललितत्रिपुरसुन्दरी (सम्पादन : २०७९)

- **नरेन्द्रराज प्रसाईविषयक त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा एमए शोधपत्र**

१. गीता बाराकोटी : नरेन्द्रराज प्रसाईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन (२०६५)

२. सन्तोष खरेल : नरेन्द्रराज प्रसाईका गीतिप्रवृत्ति (२०७८)

भारतीय नेपाली प्राज्ञ : राजनारायण प्रधान

nai.com.np
nai.com.np@gmail.com

प्रा.राजनारायण प्रधान र नरेन्द्रराज प्रसाई

नरेन्द्रराज प्रसाई सधैँ नेपथ्यबाट बोल्छन्, कहीँ कतै आफ्नो डम्फु बजेको सुनिँदैन, कहीँ कतै मपाईंको स्वर घन्कँदैन । व्यक्ति वा वस्तुलाई अघि राखेर उनी एउटा चित्रकारले जस्तो चित्र कोर्दै जान्छन् । उनको भाषाशैलीले एउटा नयाँ भूमि टेक्न पुग्छ, विचारले एउटा नयाँ डाँडा उघार्न खोज्छ ।

• प्रा.राजनारायण प्रधान

काका नरेन्द्रराज प्रसाईका आडमा मेरा बुवा राजनारायण प्रधान केही वर्ष नेपाल बस्नुभयो । पछि दार्जिलिङ आएर उहाँले मलाई भन्नुभएथ्यो– 'तेरो नरेन्द्र काकाले रोक्छ भनेर उसँग बिदा नमागी म चुपचाप आएँ ।' त्यस कुरामा काकाले धेरै मन दुखाउनु भयो रे ! तर काकाले बुबाको जीवनी लेखेपछि मलाई लाग्यो– 'मेरा बुबाले नेपालमा एक जना असल मित्र कमाउनुभएको रहेछ ।'

• शरत् प्रधान

नरेन्द्र काकाले लेख्नुभएको मेरा बुबाको जीवनी मैले पढेँ । त्यसपछि काकासँग मेरो झनै श्रद्धा बढ्यो । साथै काकाले मेरा बुबाको मुहारअङ्कित तैलचित्र बनाउन लगाएर मलाई हौसलासमेत दिनुभयो । मैले बनाएको तैलचित्र काकाले मेरा बुबाको जीवनीकृतिको आवरणमै राखेर मेरो चित्रकलाको मर्यादासमेत बढाइदिनुभएकोमा काकाको यो गुन म भुल्न सक्तिनँ ।

• शिशिर प्रधान

१७८

ISBN 978-9937-786-11-9
9 789937 786119